

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

KASSİTLER VE SİYASİ İLİŞKİLERİ

Gülşah DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Bingöl – 2025

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KASSİTLER VE SİYASİ İLİŞKİLERİ

Gülşah DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Bingöl – 2025

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	i
TEZ KABUL VE ONAY.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
TABLO VE ŞEKİL LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	0
Fiziki Coğrafya.....	5
Coğrafi Konumu ve Sınırları.....	5
Nehirler	6
İklim, Bitki Örtüsü ve Tarım.....	9
Tarihi ve Politik Coğrafya.....	10
Mezopotamya Adının Kökenleri.....	10
Bölgenin Prehistoryası ve Protohistoryası	11

BİRİNCİ BÖLÜM

KASSİT DEVLETİ’NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE SİYASİ TARİHİ

1.1. Kassit Devleti’nin Ortaya Çıkışı	31
---	----

1.1.1. Kassitlerle İlgili Köken Tartışması ve Kassit Dili	31
1.1.2. Kassitlerin Mezopotamya'ya Göç Yolları ve Göç Grupları	32
1.1.3. İlk Geldiklerinde Uğraş Alanları ve Kassit Evleri	35
1.1.4. Kaynaklarda İlk Geçtiği Yer	38
1.2. Kassit Devleti'nin Siyasi Tarihi	41
1.2.1. Hammurabi Hanedanlığının Sonu	41
1.2.2. Erken Kassit Dönemi (?-MÖ 1415)	46
1.2.3. Orta Kassit Dönemi (1415-1225)	56
1.2.4. Geç Kassit Dönemi (1225-1155)	76

İKİNCİ BÖLÜM

KASSİT DEVLETİNİN DİĞER DEVLETLERLE OLAN SİYASİ İLİŞKİLERİ

2.1. Kassit Devleti ve Orta Assur Devleti'nin Siyasi İlişkileri	82
2.2. Kassit Devleti ve Mısır Devleti'nin Siyasi İlişkileri	112
2.3. Kassit Devleti ve Hitit Devleti'nin Siyasi İlişkileri	149
2.4. Kassit Devleti ve Elam Devleti'nin Siyasi İlişkileri	189
SONUÇ	214
KAYNAKÇA	222
EKLER	242

ÖZGEÇMİŞ.....	249
---------------	-----

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Kassitler ve Siyasi İlişkileri* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

28/ 08/ 2025

Gülşah DOĞAN

İmza

TEZ KABUL VE ONAY
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Gülşah Doğan tarafından hazırlanan *Kassitler Ve Siyasi İlişkileri* başlıklı bu çalışma, / / 2025 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliği/oy çokluğuyla* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan :	İmza:
Danışman :	İmza:
Üye :	İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun / / 2025 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Nebi Butasım

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Geç Tunç Çağı, insanlık tarihinin önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Bu dönemde, Mezopotamya'dan Anadolu'ya, Mısır'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada büyük uygarlıklar yükselmiş, ekonomik, kültürel ve askeri ilişkiler giderek karmaşıklaşmıştır. Bu bağlamda, Kassit Devleti, özellikle Mezopotamya bölgesinin siyasi, ekonomik ve kültürel dinamiklerinde önemli rol oynamıştır. Ancak, Kassitler hakkında yapılan çalışmalar sınırlı sayıda olup, çoğunlukla bu devletin iç yapısı, kültürel etkileri ve askeri gücü üzerinde yoğunlaşmıştır. Kassitlerin çağdaşlarıyla kurduğu dış ilişkiler, bölgesel güç dengelerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Kassit Devleti'nin siyasi tarihiyle birlikte Orta Assur, Mısır, Hititler ve Elam gibi önemli devletlerle olan siyasi ilişkilerini inceleyerek, bu ilişkilerin dönemin uluslararası siyaseti üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

Bu tezin yazım sürecinde, başta Mezopotamya ve Önasya'nın antik tarihi üzerine yapılmış pek çok çalışmadan yararlanılmıştır. Çalışmalar, eski yazıtlar, diplomatik metinler ve arkeolojik buluntular gibi çeşitli kaynaklardan elde edilen verilerle desteklenmiştir. Bu kaynaklar ışığında, Kassitlerin, sadece askeri ve siyasi anlamda değil, aynı zamanda ticaret ve kültürel etkileşimler aracılığıyla da uluslararası ilişkilerde etkin bir aktör oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle diplomatik evlilikler, ittifaklar ve karşılıklı antlaşmalar, Kassit Devleti'nin uluslararası düzeydeki etkisini arttırmış ve bölgedeki diğer büyük güçlerle olan ilişkilerini pekiştirmiştir.

Bu araştırmanın bir diğer önemli bulgusu, Kassitlerin dış ilişkilerinde dengeleyici bir strateji benimsediklerini ortaya koymasıdır. Birçok kez, savaş ve barış arasında ince bir denge kurarak, bölgesel istikrarı sağlama amacı güdülmüştür. Orta Assur, Mısır, Hititler ve Elam ile yapılan ilişkilerde, her iki tarafın çıkarlarını göz önünde bulundurarak, genellikle diplomatik çözüm yolları tercih edilmiştir. Kassitlerin bu stratejisi, sadece kendi yönetimlerini güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda bölgedeki güç dengelerinin korunmasına da yardımcı olmuştur.

Tezin yazım süreci, pek çok zorlukla karşılaşılan, ancak aynı zamanda çok öğretici bir deneyim olmuştur. Araştırma yaparken, Kassitler'e ait yazılı belgelerin çevirileri,

metinlerin doğru bir şekilde analiz edilmesi ve dönemin tarihsel bağlamına uygun değerlendirmeler yapılması gerekmiştir. Her ne kadar Kassitler hakkında kaynak sayısı sınırlı olsa da, arkeolojik buluntular ve eski yazıtlar, bu döneme dair önemli bilgiler sunmuş ve çalışmamızı şekillendirmiştir. Bu süreçte, birçok akademik çalışmadan faydalanılmış ve bu çalışmalar sayesinde Kassit Devletine ve dış ilişkilerine dair önemli bir perspektif geliştirilmiştir.

Son olarak, bu tezde sunulan bilgiler ve bulguların, Kassit Devleti'nin dış ilişkileri konusundaki literatüre katkı sağlaması ve söz konusu dönemdeki diplomatik etkileşimlerin daha ayrıntılı biçimde araştırılmasına olanak tanınması amaçlanmıştır. Çalışmanın, uluslararası ilişkiler, antik diplomasi ve Mezopotamya tarihi alanındaki araştırmalara katkıda bulunması ve Geç Tunç Çağı'ndaki uluslararası ilişkiler üzerine yeni bir bakış açısı sunarak gelecekteki çalışmalara ilham vermesi hedeflenmiştir.

Tez sürecimin başlamasında beni yüreklendiren değerli arkadaşım Naci Şahin'e ve süreçte destekleyicim olan Nurettin Tepe ve Günay Altun'a gönülden teşekkür ederim. Almanca çevirilerimde desteğini esirgemeyen Sayın Dr. Öğretim Üyesi Abdulgani Kaçar'a teşekkür ederim. Tez konumun şekillenmesinde ve araştırmamın her aşamasında değerli destek ve yönlendirmeleriyle bana yol gösteren, kaynaklara ulaşma hususunda destek veren; ayrıca grafiklerin hazırlanması ve harita çizimlerinde büyük katkı sağlayan Sayın Doç. Dr. İsmail Baytak'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmam boyunca yönlendirmeleri, akademik katkıları ve moral desteğiyle sürecin en önemli dayanağı olan danışmanım Sayın Doç. Dr. Sırrı Tiryaki'ye teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Başta oğlum Mirza Sinan olmak üzere manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kardeşim Evin Doğan Çoban başta olmak üzere annem Süreyya Doğan ve babam Ahmet Doğan'a teşekkür ederim.

// 2025

Gülşah DOĞAN

ÖZET

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı : Kassitler ve Siyasi İlişkileri
Tezin Yazarı : Gülşah DOĞAN
Danışman : Doç.Dr. Sırrı TİRYAKİ
Anabilim Dalı: Tarih
Bilim Dalı : Tarihi
Kabul Tarihi : 28/08/ 2025
Sayfa Sayısı : viii (ön kısım) + 245 (tez) + 10 (ekler)
Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan “Kassit Devleti ve Siyasi İlişkileri” isimli çalışmamız coğrafi olarak Mezopotamya’nın güney kesimini kapsamaktadır. Bu çalışmada, Mezopotamya’nın gölgede kalmış ve ihmal edilmiş olan Kassit Devleti’nin siyasi tarihi ile birlikte, çağdaşı olan devletlerle ilişkileri incelenmiştir. Güney Mezopotamya’ya göçler yoluyla gelerek yarım bin yılı aşkın bir süre hâkimiyet kuran Kassitler, Mezopotamya ile ilgili yapılan çalışmalarda henüz hak ettiği yeri bulamamıştır. Çalışma MÖ XVIII. yy’dan itibaren Mezopotamya’ya gelen Kassitler’in erken döneminden Elam kralı Şutruk-Nahunte’nin, Babil’e girerek Kassit yönetimine son vermesi, ardından gelen oğlu Kudur-Nahhunte’nin MÖ 1155 yılında son Kassit hükümdarı olan Enlil-nādin-aḫi’yi esir ederek Elam’a götürmesine kadar ki süreci ele almaktadır. Kassit yazılı kaynaklarının elimizde olmaması nedeniyle siyasi tarihi, diğer devletlerle olan ilişkilerinden ve Kassitler’den elimize ulaşan maddi kültür unsurlarından yararlanılarak inşa edilmiştir. Araştırmada; tarihsel metinler, arkeolojik buluntular ve yazılı belgeler gibi kaynaklar kullanılarak, Kassit Devletinin Hitit, Orta Assur, Mısır ve Elam devletleriyle olan ilişkileri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Dış politikada dengeleyici bir yaklaşım benimsemiş olan Kassitler, bu devletlerle kurduğu askeri ittifaklar, yaptığı diplomatik evlilikler, gerçekleştirdiği ticari ilişkiler ve kültürel etkileşimler gibi yöntemlerle Geç Tunç Çağı’nın bölgesel güç dengesini sağlamaya çalışmış ve dönemin büyük devletleri arasında etkin bir rol oynamıştır. Bu çalışma, Geç Tunç Çağı’nda uluslararası ilişkilerin karmaşıklığını ve çok yönlülüğünü vurgulamakta birlikte; bir devletin askeri çatışmalardan ziyade etkin bir politika ile bu dönemdeki diplomasi anlayışına dair yeni bir perspektif sunmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Kassit Devleti, Geç Tunç Çağı, Siyasi İlişkiler, Diplomatik İttifaklar, MÖ II. Bin

ABSTRACT

Bingöl University Institute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: The Kassites and Their Political Relations	
Author	: Gülşah DOĞAN
Supervisor	: Assoc.Prof. Sırrı TİRYAKİ
Department	: History
Sub-field	: History
Date	: 28/08/ 2025
Sayfa Sayısı	: viii (ön kısım) + 245 (tez) + 10 (ekler)
Our study titled “The Kassite State and Its Political Relations,” prepared as a master's thesis, covers the southern part of Mesopotamia geographically. In this study, the political history of the Kassite State, which has been overshadowed and neglected in Mesopotamia, is examined along with its relations with contemporary states. The Kassites, who migrated to southern Mesopotamia and established their rule for over half a millennium, have not yet found their rightful place in studies on Mesopotamia. The study covers the early period of the Kassites, who arrived in Mesopotamia in the 18th century BC, until the Elamite king Shutruk-Nahunte entered Babylon and ended Kassite rule, followed by his son Kudur -Nahhunte, who captured the last Kassite ruler, Enlil-nādin-aḫi, in 1155 BC and took him to Elam. Due to the lack of written Kassite sources, their political history has been reconstructed using their relations with other states and material cultural elements that have survived from the Kassites. Also within this study, sources such as historical texts, archaeological finds, and written documents were used to examine in detail the relations of the Kassite State with the Hittite, Middle Assyrian, Egyptian, and Elamite states. The Kassites, who adopted a balancing approach in foreign policy, sought to maintain the regional power balance of the Late Bronze Age through methods such as military alliances, diplomatic marriages, commercial relations, and cultural interactions with these states, and played an active role among the great states of the period. This study highlights the complexity and multifaceted nature of international relations during the Late Bronze Age, while offering a new perspective on the diplomatic understanding of the period, emphasizing the importance of effective policy over military conflict.	
Keywords: Kassite State, Late Bronze Age, Political Relations, Diplomatic Alliances, 2nd Millennium BCE.	

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
b.a.	Eserin bütününe atıf
b.t.	Bilinmeyen tarih
Bkz.	Bakınız
Böl.	Bölüm
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed. veya Haz.	Editör/Yayına hazırlayan
Fak.	Fakülte
Karş.	Karşılaştırınız
k.g.	Karşı görüş
Mad.	Madde
p.	Page
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve diğerleri
yy	Yüzyıl

TABLO VE ŞEKİL LİSTESİ

<u>Tablo / Şekil / Harita No</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 1: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Orta Assur siyasi ilişkileri tablosu	100
Tablo 2: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Mısır siyasi ilişkileri tablosu	136
Tablo 3: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Hitit siyasi ilişkileri tablosu	174
Tablo 4: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Elam siyasi ilişkileri tablosu	206
Harita.1: Kassit haritası (A.Comport, K.Köroğlu vd. eserlerden revize edilmiş).	249
Harita.2: Ticaret yolları haritası (A.Comport, K.Köroğlu vd. eserlerden revize edilmiş).....	250
Grafik.1: Devletlar arası siyasi ilişkilerin hükümdar sayısı ile orantısı	251
Grafik.2: Siyasi ilişkilerin dönemlerine göre hükümdar sayısı ile orantısı	252
Resim.1: Kassit sosyal yaşam kültürü	253
Resim.2: Kassit pantheonu.....	253
Resim.3: Kassitlerde astronomi kuduru taşı	253
Resim.4: Kassitlerde hayat ağacı kültürü.....	253
Tablo 5: Kassitlerde tanrı listesi https://www.crystalinks.com/kassites.html	254
Tablo 6: Kassit hanedan listesi https://www.crystalinks.com/kassites.html	255

GİRİŞ

Bu çalışma kapsamında, Mezopotamya topraklarında kurulan Kassit devletinin siyasi gelişimi dönemin kaynakları eşliğinde, tarihsel bağlamında ele alınacaktır. Her ne kadar kaynakların azlığı, tarihi olayları yansıtmamızda yetersiz olsa da mevcut bilgiler doğrultusunda Kassit devletinin siyasi tarihi aydınlatılmaya çalışılacaktır. Kassitler'in Anadolu öncelikli olmak üzere tüm Önasya coğrafyası (Mezopotamya, Mısır, Kıbrıs, Suriye, İran) sınırlarına ne gibi katkılarda bulunduğunu tartışmaya açılacaktır. Veriler toplandıktan sonra elde edilen bilgiler ışığında söz konusu devletin komşu devletlerle olan münasebetleri incelenerek Geç Tunç Çağı'ndaki etkileri ele alınacaktır. Yapılan literatür taraması sonuçları Kassit devleti kapsamında mevcut eksiklerin tespiti ve karanlıkta kalmış kısımlarının gün yüzüne çıkarılması hususları üzerinde durulacaktır.

Literatürde bu konu, bugüne dek yeterli ilgiyi görmemiştir. Willem Albertus Johannes DeSmet, Kassitlerin Mezopotamya'daki ilk görünürlüklerini ve bu dönemdeki yazılı belgelerdeki rollerini ele aldığı çalışmasıyla tanınmaktadır¹. Geç Tunç Çağı bağlamında, Kassit Devleti'nin yapısı ve çağdaş diğer devletlerle ilişkilerini ele almayı amaçlayan bu çalışma, literatüre yeni bir katkı sağlamayı hedeflemektedir. Kassit Devleti'nin Mezopotamya'ya geliş süreci ve ilk dönemlerine dair bilgiler, hem kendi dillerinde yazılmış belgelerin yetersizliği hem de diğer devletler tarafından Kassitler hakkında bırakılmış belgelerin eksikliği nedeniyle hâlen birçok bilinmezlik içermektedir. Günümüzde, özellikle yeni okunmakta olan arşiv belgelerinin yayın sayısının artmasıyla birlikte, Kassitler hakkındaki bilimsel araştırmalar yeni bilgilerin ortaya çıkmasına ve mevcut belgelerin yeniden yorumlanmasına imkân tanımaktadır. Helen Malko'nun yayınlanmamış makaleleri "Iconography of a New Royal House in Babylonia", "Babylonian Households in the Kassite Period" ve yayınlanmamış Irak kazı raporu olan "Insights from Unpublished Iraqi Excavations", Kassit dönemi sosyal ve siyasal yapısına dair yeni veriler sunarak mevcut araştırmaların eksik yönlerini tamamlamaya katkı sağlayacaktır. Bu çalışma, mevcut kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında Kassitler ile

¹ De Smet, W. A. J. "Kashshû' in Old-Babylonian Documents." *Akkadica* 68:1-19, 1990.

ilgili tarihsel değerlendirmeler sunmakta ve bu değerlendirmeler aracılığıyla Geç Tunç Çağı'nda Kassit Devleti'nin yapısını ve çağdaş diğer devletlerle ilişkilerini daha iyi anlamaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

“Kassitler ve Siyasi ilişkileri” adlı tezimizi iki bölümde ele aldık. Giriş bölümde Mezopotamya ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra, birinci bölümde Kassit siyasi tarihi genel itibariyle kronolojiye sadık kalarak ele aldık. Tezimizin son bölümünde ise Kassitler'in dönemin büyük devletleriyle olan münasebetlerine yer verdik.

Giriş bölümünde Mezopotamya'nın fiziki ve tarihi coğrafyasına kısaca değindik. Bu bölümde ilk olarak tarihsel olayların şekillenmesinde temel bir öneme sahip olan bölgenin coğrafyası üzerinde durulmuştur. Örneğin bir bölgenin iklimi, doğal kaynakları ve coğrafi konumu gibi faktörler, bu bölgedeki toplumların nasıl bir gelişim gösterdiğini, hangi ekonomik faaliyetleri ön planda tuttuğunu ve hangi stratejik adımların atıldığını belirleyebilmektedir. Tarihçiler, bir hadiseyi veya bir süreci anlamak için coğrafi faktörleri göz önünde bulundurarak; sadece hadiselerin nedenlerini değil, sonuçlarını da daha iyi kavrayabilirler. Coğrafi konum, tarihsel süreçlerin akışını doğrudan etkilemiştir. Özellikle ticaret yolları, ekonomik ve kültürel etkileşimi arttırarak o bölgelerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Mezopotamya uygarlıkları stratejik bir noktada bulunmanın avantajını kullanarak ticaret yolları sayesinde yüzyıllar boyunca siyasi, ekonomik, bilimsel ve kültürel etkileşimin yaşandığı bir bölge olmuştur.

Mezopotamya, hammadde bakımından fakir olan bir coğrafyadır. Bu nedenle ihtiyaçlarını tedarik edebilmek için çoğunlukla yayılmacı bir politika yürütmüştür. Bu gereksinim; askeri, siyasi ve savaşların yönlendirilmesinde de kritik bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezopotamya'nın tarihi coğrafyası bölümünde bu yayılmacı siyasetin daha çok yapılan ticari faaliyetler ile gerçekleştirildiğine ve bu etki neticesinde medeniyetin Mezopotamya'dan yayıldığına tanık olacağız. Olayları ve tarihsel süreçleri kısaca anlattığımız bu bölümde Mezopotamya'da gelişen uygarlığın yayılma alanlarına değineceğiz. Paleolitik Çağ'dan itibaren, yazının kullanıma girmesine kadar ki süreçte gerçekleşen önemli olayları, süreçleri yer ve zaman bağlamında ele alarak, dönemin

kültürlerini arkeolojik veriler ve belgeler ışığında inceleyerek; tarihi coğrafya çerçevesinde, Mezopotamya’da insan ve doğa arasındaki ilişkilerin nasıl evrildiğini ve bu etkileşimin diğer coğrafyalar üzerindeki etkilerini ortaya koyduk.

Çalışmamızın birinci bölümünde Kassit Devleti incelenmiştir. Kassitlerin siyasi tarihi ele alınırken, konunun mantıklı bir çerçevede değerlendirilebilmesi ve daha sistematik bir biçimde analiz edilebilmesi amacıyla, Kassit Devleti farklı dönemlere ayrılmıştır. Kassit Devleti’nin kronolojik olarak tasnif edilmesi hususunda ise literatürde genel kabul gören iki yaklaşım ön plana çıkmaktadır. George Stephen Goodspeed, Kassit siyasi tarihini; Kassit Egemenliğinin Başlangıcı, Orta Assur’un Kassitler’in Rakibi Olarak Orta Çıkması, Kassit Hanedanının Doruk Noktası ve Assur’la Mücadele, Düşüş ve Kassitlerin Ortadan Kaybolması şeklinde dört bölümde incelemiştir². John A. Brinkman ise; Kassitler’i Erken Kassit Dönemi, Orta Kassit Dönemi ve Geç Kassit Dönemi olarak üç bölüme ayırmıştır³. John A. Brinkman’ın görüşü doğrultusunda Kassit Devleti üç döneme ayrılarak ele alınmış ve böylece olayların mantıklı bir sırayla, kronolojik açıdan daha sistematik bir biçimde analiz edilmesi amaçlanmıştır. Siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimlerin izlenmesi; bu değişimlerin iç yönetimdeki yansımalarının ve dış politikaya olan etkilerinin ortaya konulması, Kassit Devleti’nin siyasi tarihinin değerlendirilmesinde kritik bir yöntem olarak benimsenmiştir.

Çoğu araştırmacı tarafından bilgi ve belge eksikliğinden ötürü ‘Karanlık Dönem’ olarak tanımlanan ve sınırlı verilere sahip olduğumuz Erken Kassit dönemi hükümdarları, mümkün mertebe kronolojik bir sırayla ele alınmıştır. Hitit Kralı I. Muşşili’nin MÖ 1595 yılında Babil’i işgal ederek Hammurabi hanedanlığını ortadan kaldırmasının ardından Babil’de hâkimiyet kuran Kassitler’in, yayılım sahalarını genişletme ve Güney Mezopotamya’yı birleştirme çabaları ortaya konulmuştur. Orta Kassit döneminde ise,

² George Stephen Goodspeed, *A History of the Babylonians and Assyrians* (New Jersey: Gorgias Press, 2007) 122-123.

³ Johannes Andreas Brinkman, “Babylonia under the Kassites: Some Aspects for Consideration,” (içinde) *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites*, vol. 1, Ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), s.1.

Kassitler'in Güney Mezopotamya'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmalarının ardından uluslararası alandaki diplomatik girişimleri, ekonomik faaliyetleri ile dinsel ve mimari çalışmaları; mevcut yazılı veriler ve arkeolojik bulgular ışığında, hükümdarların tahta çıkışlarına dayalı kronolojik bir çerçevede incelenmiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde, Kassit Devleti'nin Geç Tunç Çağı'ndaki büyük devletlerle olan ilişkileri diplomasi ve çatışma bağlamında incelenmiştir. Bu çerçevede, Asur'un yükselişiyle birlikte artan siyasi baskının yanı sıra, Kassitler'in Geç Tunç Çağı boyunca genel olarak barışçıl bir politika izleyerek dostane ilişkiler kurdukları Elam'ın giderek yayılmacı politikaları ele alınmıştır. Söz konusu süreçte, tarihi belgeler ışığında kronolojiye bağlı kalınarak, Kassitler'in uluslararası sahnedeki konumlarının zayıflaması ve nihayetinde tarih sahnesinden silinmeleri değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca, Kassitler'in ortaya çıktığı dönemin koşullarının ve devletlerarası değişken politikaların anlaşılması; bir bakıma uluslar ötesi etkileşimin boyutlarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Geç Tunç Çağı'nda Önasya coğrafyası, elçilerin sıklıkla gidip geldiği yoğun diplomatik faaliyetlerin yaşandığı yeni bir dönemi beraberinde getirmiştir. MÖ 1500-1200 yılları arasında, merkezi devletlerin kurulup geliştiği, refah içinde bir süre devam ettikten sonra ani bir çöküşle sona erdiği bir süreç yaşanmıştır. İncelenen dönemde; Batı İran topraklarında Elam Devleti, Anadolu'da Hitit Krallığı, Güney Mezopotamya'da Kassit Devleti, Kuzey Mezopotamya'da önce Hurri-Mitanni Devleti, sonraki süreçte ise Orta Assur Devleti, Kuzey Afrika'da ise Yeni Mısır Krallığı siyasi varlıklarını sürdürmekteydi. Büyük devletlerin arasında kalan küçük siyasi oluşumlar ise genellikle vasallık sistemi çerçevesinde bu devletlere bağlı konumdaydı. Bu zaman diliminde, kraliyet konutlarını oluşturan yeni sarayların yanı sıra daha korunaklı olmaları amacıyla iç surların da mimari yapılara eklendiği görülmektedir. Başkent değişikliklerinin nedenleri arasında ise, siyasi gruplar arasında yaşanan güç mücadeleleri sonucunda hükümdarların kendilerini halktan soyutlayarak siyasi kargaşadan uzak durma isteği önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Geç Tunç Çağı'nın siyasi arenasında, büyük devletlerin hükümdarları birbirlerine 'biraderim' veya 'kardeşim' şeklinde hitap ederek eşit olduklarını göstermekteydi. Buna karşılık, alt statüde yer alan bağlı devletçiklerin hükümdarları ise 'kul' olarak nitelendirilmekteydi. Bu sistemin sürdürülebilmesi için devletler arasında sürekli temas halinde olunması ve yazılı mesajlar aracılığıyla iletişim kurulması gerekiyordu. Özellikle MÖ XIV. yüzyılda Mısır kralı IV. Akhenaton'un başkentini, günümüzde Tell el-Amarna olarak bilinen ve tanrı Aton'a adanan Akhetaton'a taşımasının ardından gelişen diplomatik ilişkileri belgeleyen tabletler, dönemi aydınlatan en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca Suriye-Filistin kentlerindeki arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçirilen Orta Assur, Babil ve Hitit belgeleri de bu dönemin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Devletler arasındaki güç dengelerinin değişimi, diplomasi dilinde dönüşümlere yol açmış; müttefiklik ilişkilerinin hızlı biçimde değişmesine ve tarafların sık sık saf değiştirmesine neden olmuştur. Dönemin sonlarına doğru Alaşia ve Arzawa hükümdarlarının da "kardeşim" hitabını kullanmaya başlamaları, bu krallıkların stratejik konumları ve sahip oldukları hammadde kaynakları sayesinde artık büyük devletlerle eş değer bir statüde değerlendirildiklerini göstermektedir.

Kassit Devleti'nin politikası ve büyük güçlerle yürüttüğü diplomatik ilişkiler, hanedanlar arasındaki diplomatik evlilikler, ekonomik faaliyetler ile ayakta kalabilmek amacıyla yaşanan çatışmalar, devletler açısından siyasi dinamikler gözetilerek incelenmiştir. Devletlerin belirlenmesinde, mevcut belgeler ışığında Orta Assur, Hitit, Mısır ve Elam ile olan ilişkiler ele alınmış; yalnızca askeri değil, diplomatik, ekonomik ve kültürel faktörler de dikkate alınmıştır. Devletle rarası ilişkiler incelenirken bu devletlerin kuruluş yerleri ve dönem içerisindeki siyasi tarihleri de kısaca değerlendirilmiştir. Ancak, Kassit-Mitanni ilişkileriyle ilgili kaynakların henüz bulunmaması nedeniyle, Geç Tunç Çağı'nın önemli devletlerinden Hurri-Mitanni ile ilişkiler bu çalışmada ele alınamamıştır.

Kassitler, Mezopotamya dışından gelmiş ve başlangıçta tarım işçisi olarak çalışmış olmalarına rağmen, Mezopotamya kültür potasında ve Babil halkıyla bütünleşerek yarım

bin yıldan uzun bir süre hâkimiyet kurmuşlardır. Bununla birlikte, Kassitler ile ilgili araştırmaların sınırlı olması ve hâlen okunmayı bekleyen binlerce belgenin bulunması, çalışmanın kapsamı içinde hâlihazırda doldurulması gereken boşlukların varlığına işaret etmektedir. Mevcut araştırmaların ilerlemesi ve Kassitler hakkında elde edilen bilgilerin artmasıyla, bu boşlukların gelecekte büyük ölçüde giderileceği öngörülmektedir.

MEZOPOTAMYA’NIN FİZİKİ, TARİHİ VE JEOPOLİTİK COĞRAFYASI

Fiziki Coğrafya

Coğrafi Konumu ve Sınırları

Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirleri arasında konumlanan ve günümüzde Irak topraklarının bir bölümünü kapsayan bölgedir. Terim, Yunanca *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerinin birleşiminden türetilmiştir⁴. Dicle ile Fırat arasındaki geniş vadi, kuzeyde ve batıda aşılması güç coğrafi engeller tarafından kuşatılmış olsa da, diğer yönlerden dış dünyaya açıktı. Bu bağlamda Mezopotamya, yalnızca Arabistan ve İran kıyılarına değil, Basra Körfezi aracılığıyla daha iç bölgelere kadar uzanmaktaydı. Ayrıca dağ etekleri ve geçitler yoluyla İran yaylasına, Orta ve Yukarı Fırat vadisi üzerinden ise Suriye, Filistin, Anadolu ve Akdeniz’e açılmaktaydı⁵. Dolayısıyla bu bölge, kuzey ve doğudan Anadolu-İran yüksek yaylaları, güneybatıdan Arabistan masifi, batıda ise Filistin ve Lübnan dağlarıyla sınırlanır. Yaklaşık 1.200 km uzunluğunda ve 400 km genişliğinde bir alanı kapsaması nedeniyle Mezopotamya, bu coğrafi çerçeve içinde tanımlanabilir⁶. Bununla birlikte Mezopotamya’nın kültürel sınırlarını kesin hatlarla belirlemek mümkün değildir. Bu sınırlar, batıda Suriye Çölü’nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan dağlarına; güneyde ise Elam üzerinden doğuya doğru genişlemektedir. Mezopotamya her ne kadar esasen coğrafi bir terim olsa da, aynı zamanda bu coğrafyada gelişen Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan ortak bir kültürel kimliği de

⁴ Stephen. Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia* (New York: Facts on File, 2003), s.3.

⁵ Jean Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), s.14.

⁶ Veli Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1991), s.1.

ifade etmektedir⁷.

Yeryüzü şekilleri bakımından Mezopotamya, Yukarı (kuzey) ve Aşağı (güney) Mezopotamya Havzası olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁸. Fırat Nehri üzerindeki Hit kenti⁹ ile Dicle Nehri üzerindeki Samarra kenti arasında kalan bölge Yukarı Mezopotamya, güneyinde kalan kesim ise Aşağı Mezopotamya olarak adlandırılmıştır¹⁰. Her iki havza doğal koşulları bakımından birbirinden farklıdır. Bu çerçevede Mezopotamya, iki ayrı çevresel bölge ile karakterize edilmektedir. Aşağı Mezopotamya geniş ve düz alüvyonlu bir oavadan oluşur. Bu bölgede birbirini tamamlayan üç ekolojik alan bulunmaktadır: sulanmış tarım arazileri, çobanların koyun ve keçilerini otlattıkları çöl bozkırları ve kamışların yetiştiği, balık ile su kuşlarının yaşam alanı olan bataklıklar mevcuttur¹¹.

Nehirler

Mısır'a hayat veren Nil Nehri gibi Dicle ve Fırat Nehirleri de Mezopotamya'ya hayat vermiştir. Dicle ve Fırat nehirlerinin taşıdığı ve Basra Körfezi'ne yığıldığı alüvyonlar sonucunda oluşan güney kesim, önceleri Akkad, çoğu kez ise Babylonia olarak adlandırılmıştır. Bu alan bütünüyle ovalık bir yapıya sahiptir. Şayet Dicle ve Fırat bu bölgeden geçmemiş olsaydı, Güney Mezopotamya yalnızca Suriye Çölü'nün bir uzantısından ibaret olacaktı. Ancak söz konusu nehirler, getirdikleri alüvyonlarla verimli tarım arazileri yaratmış ve yapay sulama sistemleri aracılığıyla bölgenin tarımsal üretimini mümkün kılmıştır. Bu durum, Aşağı Mezopotamya'nın doğal koşullara rağmen yoğun nüfuslanmasını sağlamış ve birçok uygarlığın ortaya çıkışında belirleyici olmuştur¹². Fırat

⁷ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s.12.

⁸ Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi* (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983), s.10.

⁹ Hit, günümüzde Irak'ın el-Anbar vilayetine bağlı, Fırat Nehri'nin batı kıyısında yer alan tarihî bir yerleşim yeridir.

¹⁰ Halil Tekin, "Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji Ve Kronoloji Sorunları", *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (Mart 2015), s.89-107.

¹¹ Murat Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi Ve Etnik Yapı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9/2 (Haziran 2014), s. 111-125.

¹² Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, s.1.

Nehri, Erzurum'un kuzeydoğusundaki Kargapazarı Dağları'nın batı yamaçlarından doğan Karasu ile Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Murat Nehri'nin birleşmesiyle oluşur. Dicle Nehri ise Elazığ'ın Sivrice ilçesindeki Hazar (Gölcük) Gölü'nden doğmaktadır¹³. Dicle Nehrinin ikinci kaynağı ise, Diyarbakır ilinin Lice ilçesinde yer alan ve ünlü Assur kabartmaları ile yazıtlarının da bulunduğu Birklinçay'dır¹⁴.

Dicle ve Fırat Nehirleri, Türkiye sınırları içinde doğar ve başlangıçta birbirine yakın seyreder. Daha sonra birbirlerinden uzaklaşırlar; ancak Irak'a girdiklerinde tekrar yaklaşarak Şattülrap'ta birleşir ve Basra Körfezi'ne dökülürler. Bu birleşme sonucunda Mezopotamya havzası ortaya çıkar¹⁵. Eski çağlarda Dicle ve Fırat Nehirleri, Basra Körfezi'ne ayrı ayrı dökülmekteydi. MÖ IV. ve III. binyıllarda körfez, günümüzdeki konumundan yaklaşık 150 mil (241 km) kadar daha içerilere uzanmaktaydı¹⁶. Araştırmalar, günümüzden yaklaşık 16 bin yıl önce Basra Körfezi'nin bugünkünden daha derin bir seviyede olduğunu ve Dicle ile Fırat nehirlerinin sularının o dönemde Umman Körfezi'nde denizle buluştuğunu göstermektedir. Günümüzde iç kesimlerde yer alan Ur ve Eridu gibi eski şehirler, eskiden gerçek liman kentleri niteliğindeydi. Yüzyıllar boyunca nehirlerin taşıdığı alüvyon birikintilerinin çökmesinin yanı sıra, denizdeki doğal çekilme de sahil çizgisinin güneye doğru gerilemesine yol açmıştır¹⁷.

Mezopotamya'ya atfedilen terimlerin çokluğu, Fırat ve Dicle nehirlerinin adlandırılmasında da gözlenmektedir. Fırat, Zend dilinde “geniş”, İbranicede ise “çiçek” veya “yayılma” anlamına gelir. Batı dillerinde nehir, “Euphrates” olarak anılmaktadır; bu ad Yunancadan geçmiştir. Eski Farsçada Fırat, “Ufratu”, Akad dilinde ise ‘Purattu’ olarak bilinmektedir. Eski Farsçadaki sözcüğün, Avesta Farsçasında geçen ‘huperethua’

¹³ Mehmet Ulucan, “Kültür Ve Edebiyatımızda Dicle”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29/4 (Aralık 2020), s.103-122.

¹⁴ Kemalettin Köroğlu, *Üç Tepe I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1998), s.1.

¹⁵ Vıladimir Diakov and Sergey Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, Cilt I, çev. Özdemir İnce (İstanbul: Yordam Yayınları, 2022), s. 82.

¹⁶ Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, s.3.

¹⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.12.

(geçmesi kolay) kelimesiyle ilişkili olduğu tahmin edilmektedir¹⁸. Arapça’da “tatlı su” anlamına gelen al-Furat şeklinde kullanılmıştır¹⁹. Sümerler tarafından “Buranun / Buranunu”²⁰ olarak adlandırılırken; Sümerce, “ID A.RAD: Purattu” olarak kaydedilmiştir²¹. Akkadlar ve Assurlular tarafından “Purattu”²² olarak adlandırılırdı. Purattu isminin Eski Assur’da “a-ah ÍD BURANUN.NA” ve “mu-uš-te-em-ki ma(- a)-tim biri-it ÍD IDIGNA ù ÍD BURANUN.NA” yazılışları ile geçtiği görülmektedir. III. Ur Dönemi’nde Buranuna, Eski Babil’ de Purattum, MÖ II. bin yıllarına ait Suriye metinlerinde “Purattu”, Hitit kaynaklarında “Puratti”, Orta Assur-Orta Babil’ de “Purattu”, Urartu’ da “Puranade”, Yeni/Geç Babil’ de “Purattu”; Elam’ da “Purattu/Upratuš” ve Yeni Assur’ da “Purattu” şeklinde telaffuzlara da sahiptir²³.

Dicle Nehri için de farklı dillerde çeşitli adlar kullanılmıştır. Grekçede “Tigris” (kaplan), Medce’de “Tigra” (ok), Sümerce’de “Tig-gal” (ulu ırmak) ve “Idigna” (yüksek kıyı) adları öne çıkmaktadır. Ayrıca Assurca “Diglath” gibi isimler de kullanılmaktaydı²⁴. Dicle Nehri’nin adı, Sargon öncesi ve Sargon dönemi metinlerinde “Idigina/Idiglat”, III. Ur metinlerinde “Idigina”, Eski Babil metinlerinde “Idiglat” ve Hitit kaynaklarında “Idigna” olarak geçmektedir²⁵. Dicle Nehri, Irak topraklarından geçerken dört ana koldan su alır: Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala Nehirleri²⁶. Bu kollar sayesinde Dicle’nin akış hızı sel aylarında iki katına çıkar ve su seviyesinin yükselmesine neden olur. Dicle, Mezopotamya’nın kuzeyinde “Verimli Hilal” olarak adlandırılan bölgenin

¹⁸ Muharrem Yıldız, “Semavî Dinlerde Dicle ve Fırat Hakkındaki Bilgiler ve Günümüze Yansıyan Gerçekler,” *Journal of Qafqaz University* 39, no. 4/9 (Aralık 2011): 103-122.

¹⁹ Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, s.2.

²⁰ Veli Ünsal, “Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu),” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28 (Ağustos 2012): s.209- 224.

²¹ Rykle Borger, *Assyrisch- Babylonische Zeichenliste* (Vulyn: Verlag Neukirchen, 1978), s.199.

²² Ünsal, “Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları, s. 209- 224.

²³ Remzi Kuzuoğlu, “Eski Assurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları”, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010), s.186.

²⁴ Yıldız, “Semavî Dinlerde Dicle ve Fırat, s.51-61.

²⁵ Kuzuoğlu, “Eski Assurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları”, s.185.

²⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi* (Bursa: Ekin Yayınları, 2015), s.7.

sınırını oluşturur²⁷.

İklim, Bitki Örtüsü ve Tarım

Jeolojik araştırmalar, Mezopotamya ikliminin tarih boyunca önemli değişiklikler göstermediğini ortaya koymaktadır. Yaz aylarında bölge dünyanın en sıcak yerlerinden biri olup, gölgede sıcaklığın 50°C'ye kadar çıktığı görülmektedir²⁸. Kışın ise Orta Asya ve İran'dan gelen soğuk hava akımları nedeniyle düşük sıcaklıklar görülür; Ocak ayı ortalaması Musul'da 5°C, Basra'da 11°C'dir. Mezopotamya'nın güneyi nehir alanları dışında çöl iken, kuzeye çıkıldıkça bozkırlar başlar ve dağlara yaklaşıldıkça yağışlar artar. Böylece kuzey kesimi, güneyin aksine tarım için daha uygun alanlar sunar²⁹.

Aşağı Mezopotamya, sulamaya dayalı tarımın geliştiği alüvyon ovasıdır. Bu bölgede Dicle ve Fırat, düşük eğimli akışları nedeniyle kıvrımlar oluşturur ve birçok yan kola ayrılır. Nehirler kendi yataklarını yükselttiğinden çoğu kez ova seviyesinin üzerinde akar; taşkınlar ise kalıcı gölleri ve bataklıkları meydana getirmeye eğilimlidir. Ayrıca Dicle ve Fırat, zaman zaman akış yönlerini de değiştirmektedir³⁰. Buna karşılık, Yukarı Mezopotamya, kuru tarımın hâkim olduğu ve daha az ekolojik farklılığın gözleendiği bir bölge özelliğine kavuşur³¹. Bu yarı kurak yaylalarla çevrili geniş dağ eteği bölgesi, yılda yaklaşık 200 mm yağış almaktadır; bu da bir defalık buğday tarımı için yeterlidir³².

Aşağı Mezopotamya toprakları potansiyel olarak oldukça verimlidir; tarım ancak nehirlerden sağlanan yapay sulama ile mümkündür. Şehirler, gıda ihtiyaçları nedeniyle çoğunlukla nehir kıyısında kurulmuştur. Nehirler, taşımacılık açısından da elverişli rotalar

²⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 8.

²⁸ Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, 5.

²⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 14-15.

³⁰ Aldo Tamburrino, "Water Technology in Ancient Mesopotamia", (içinde) *Ancient Water Technologies* Ed. Larry W. Mays (Dordrecht: Springer, 2010), s.30-31.

³¹ Steven J. Garfinkle, "Ancient Near Eastern City-States", (içinde) *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, Ed. Peter F. Bang and Scheidel Walter (New York: Oxford University Press, 2013), s.94-119.

³² Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi Ve Etnik Yapı", s.111-122.

sağlar. Bununla birlikte nehir suları, az miktarda tuz içerir; güneşin etkisiyle sulanan topraklarda tuz birikir ve nadas uygulanmadan tarlaların işlenmesi güçleşir. Bu nedenle arpa, tuza dayanıklılığı nedeniyle başlıca üründür. Sebze ve hurma ağaçları gibi diğer ürünlerin yetiştirilmesi ise daha yoğun emek gerektirir³³.

Yağışın az olduğu aylarda iki nehirin suyu azalır; Kasım'dan itibaren doğa yeşermeye başlar, ancak bitki örtüsü Nisan'dan itibaren kurur. Aşağı Mezopotamya'daki çöl alanlarında bitki yetişmezken, kuzeye çıkıldıkça bozkırlar başlar ve dağ eteklerine yaklaşıldıkça yağış miktarı artar. Böylece yıllık yaklaşık 200 mm yağış alan Yukarı Mezopotamya, sulama yapılmaksızın yılda bir defa buğday hasadına elverişli hale gelmektedir. Ancak bölgedeki çayırlar hayvancılığa uygun olmasına rağmen, kuru tahıl ziraatı güneyin verimli alüvyonlu ovası kadar yoğun bir nüfusu besleyemez durumdadır³⁴.

Tarihi ve Politik Coğrafya

Mezopotamya Adının Kökenleri

“Mezopotamya” terimi, iki nehir arasındaki topraklar anlamına gelmekte olup Eski Yunan seyyahları ve tarihçileri tarafından özellikle Geç Hellenistik Dönem’de kullanılmaya başlanmıştır. Polybios ve Strabon gibi yazarlar, bu tabiri daha çok Yukarı Mezopotamya’yı ifade etmek için tercih etmişler ve Babilonya ise bu tanımın dışında tutulmuştur³⁵. Eski Mısır kaynaklarında ise aynı anlama gelen “Naharina” ifadesine rastlanırken, Sümerler kendi ülkelerini “Kengi” olarak adlandırmıştır³⁶.

Mezopotamya terimi dışında, bu coğrafya farklı dönemlerde ve farklı halklarca değişik adlarla anılmıştır. Örneğin, Süryanicede “Beth Nahrin” (beth/beyth nahrin ya da

³³ Aage Westenholz, “The Sumerian City-State,” in *A Comparative Study of Six City-State Cultures: An Investigation*, ed. Mogens Herman Hansen (Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2002), s.23–42.

³⁴ Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, 5.

³⁵ Ömür Harmanşah, *Spatial Narratives, Commemorative Practices and The Building Project: New Urban Foundations in Upper Syro-Mesopotamia During The Early Iron Age*. Doctoral Thesis, *The University Of Pennsylvania*, 2005, s.112-122.

³⁶ Memiş, *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi*, s.5.

nehir) tabiri kullanılmakta olup, bu ifade “nehirler arası ülke/ev” anlamına gelmektedir. Arap kaynaklarında ise “Beynel Nehreyn” tabiri yer almaktadır³⁷. Bu durum, Mezopotamya coğrafyasının tarih boyunca çeşitli adlarla anıldığını göstermektedir. Buna ek olarak, bölge için “Subartu”, “Cezire”, “Beth Nahrin”, “Beynel Nehreyn” ve hatta “Aden Cenneti” gibi adlandırmalara da rastlanmaktadır. Bu terimlerin tümü, genel olarak Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki verimli alanı işaret etmektedir. Günümüzde “Mezopotamya” adı, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları ve batıda Suriye Çölü ile çevrelenen geniş alan için kullanılmaktadır³⁸.

Bölgenin Prehistoryası ve Protohistoryası

İnsanlığın Ön Asya’daki macerası, 500 bin yıl öncesinden başlayarak daha net bir şekilde izlemek mümkündür³⁹. Günümüzden 12 bin yıl öncesine kadar dünyanın Kuzey Yarımküresinde çok farklı çevre ve iklim koşulları hüküm sürmüş; buzul ve buzul arası dönemler yaşanmıştır. Bu dönemde büyük kara kütleleri devasa buzullar tarafından kaplanmıştır. Buzullar iklimin soğumasına neden olmuş, bitki örtüsü zayıflamış, ormanlar daralmış ve tundra gibi soğuk iklimlere uygun bitkiler yaygınlaşmıştır. Buzul hareketleri Mezopotamya’ya ulaşmaması nedeniyle dağların güney etekleri yerleşim için elverişli kalmıştır⁴⁰. Bu iklim ve bitki örtüsü, insanların hayatta kalma stratejilerini ve kültürel değişimini derinden etkilemiştir. İnsanlar, coğrafi koşulların elverişli olduğu bölgelerde doğal olarak yetişen meyve, kök ve çeşitli bitkiler ile avladıkları hayvanlardan ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Uzun süre bir yere bağlı kalmadan hayvan izlerini takip etmişlerdir. Gruplar hâlinde yaşayan insanlar doğanın sunduklarıyla yetinmiş,

³⁷ Mesut Alp, Efsanelerden Masallara Mardin, (Mardin: M.S. T Projesi), 2017.

³⁸ Şemsettin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark- Elam ve Mezopotamya* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1937), s. 187.

³⁹ Richard G. Klein, *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins* (Chicago: University of Chicago Press, 2009), s.263-270.

⁴⁰ Yüksel Arslantaş, “Kuzey Mezopotamya’da Bir Kavşak Noktası: Tepe Gawra”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (Şubat 2013), s.1-50.

ihtiyaç duydukları şeyleri çevrelerinde hazır buldukları için üretmeye gerek duymamışlardır. Kaya oyukları ve mağaralar barınak olarak kullanılmış, bunların bulunmadığı yerlerde sazlık ve dallardan geçici kamplar kurulmuştur⁴¹.

Alet yapımı, insanın hayatta kalması açısından temel bir öneme sahiptir. İnsan, ürettiği ve kullandığı aletler aracılığıyla varlığını belgelemiştir. Yiyecek temini ve barınak sağlama konusunda fizyolojik sınırlılıklarını aletlerle gidermiş, beyin ve sinir sisteminin sağladığı el-göz koordinasyonu sayesinde karmaşık aletler geliştirmiştir. İlk aletler, büyük olasılıkla kırılmış ve ele uyacak biçimde yontulmuş taş, kemik ve tahta parçalarından ile ağaç ve saz gibi organik malzemelerden üretilmiştir. Organik malzemeden yapılan aletler günümüze ulaşmamışken, taş ve kemikten yapılanlar insan zekâsı ve teknolojisinin evrimini gözler önüne sermektedir. Bu aletler genellikle çok amaçlı kullanılmış, toplumlar hangi taşların işlenmeye uygun olduğunu ve bunları nasıl şekillendireceklerini yavaş yavaş öğrenmiştir⁴². Çakmaktaşının yanı sıra, obsidyen, bazalt ve çay taşı gibi malzemelerden de aletler üretilmiştir. İnsanlar, alet yapımına ilişkin bu bilgileri sistematik bir biçimde edinerek günlük yaşamlarının ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. Önasya'da insanın uzak geçmişi, kullanılan malzemeler ve alet kullanım biçimleri açısından Paleolitik (Eski Taş), Mezolitik (Orta Taş) ve Neolitik (Yeni Taş) çağlar olarak sınıflandırılmaktadır⁴³.

Mezopotamya bölgesinde insan yaşantısına dair ilk arkeolojik bulgular Paleolitik Çağ'a dayanmaktadır. Buzul dönemlerinde iklim ve bitki örtüsü, insanların hayatta kalma stratejilerini şekillendirmiştir. Paleolitik Çağ'da, taş, kemik ve tahta gibi malzemelerle yapılan aletlerle avcılık ve toplayıcılıkla geçim sağlanmıştır⁴⁴. Mezopotamya'da, Musul yakınlarında Paleolitik Çağ'ın başlarına tarihlenen taş aletler bulunmuştur. Barda-Balka,

⁴¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 37.

⁴² V. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Filiz Ofluoğlu, (İstanbul: Varlık Yayınları, 2006), s.36-37.

⁴³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 38.

⁴⁴ Klein, *The Human Career*, s.263-270.

Küçük Zap bölgesinde yer almakta olup, günümüzden yaklaşık 80 bin yıl öncesine ait “atölye” veya “kamp alanı” olarak değerlendirilmektedir ve önemli bir buluntu alanıdır. 1949’da keşfedilen Barda-Balka’da, 1951’deki genişletilmiş araştırmalar sonucunda, çakıl taşından yapılmış çift yüzeyli ve yongalı bir dizi alet ortaya çıkarılmıştır. Barda-Balka, Doğu ve Güneydoğu Asya’dan Hint Yarımadası’na, Yakındoğu’dan Avrupa ve Afrika’ya kadar yayılan kıyıcı ve doğrama alet endüstrisinin bir parçasıdır⁴⁵. Kerkük’ün 45 km doğusundaki Barda-Balka mağaralarında, Aşölyen aletler ile birlikte keçi ve fil kemikleri de bulunmuştur⁴⁶.

Bir diğer önemli buluntu alanı ise, Büyük Zap Suyu Vadisi’nde yer alan Şanidar Mağarası’dır⁴⁷. Baradost Dağı’nın güney yüzünde, 822 metre yükseklikte bulunan mağarada yapılan kazılarda, en eski iskânın Musteryen döneme karşılık geldiği görülmüştür⁴⁸. Binlerce yıl boyunca, belli mevsimlerde insanlar mağaraya gelip konaklamış ve yaşantılarına ait kalıntılar tabakalarda birikmiştir. Neandertal insanına ait iskeletlerin yanında taş aletler ve hayvan kemikleri de bulunmuştur⁴⁹. Mağaranın tabanında, yiyeceklerin saklandığı birçok küçük çukur tespit edilmiştir; kıtlık dönemlerinde etin kurutularak veya çeşitli işlemlerden geçirilerek saklandığı anlaşılmaktadır⁵⁰. Şanidar Mağarası’nda bulunan dokuz iskeletten beşinin gömüldüğü düşünülmektedir. Özellikle “Şanidar 4” olarak adlandırılan iskeletin mezar çevresinde yapılan polen analizleri, şifalı bitkilerin ve çiçeklerin özenle seçilerek mezara

⁴⁵ Bruce Howe, *Barda-Balka* (Chicago: The Oriental Institute of The University of Chicago, 1951), s. 29.

⁴⁶ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.23.

⁴⁷ Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı*, çev. Suavi Aydın (Ankara: İmge Kitapevi, 1998), s.207.

⁴⁸ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.23.

⁴⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.38.

⁵⁰ Kels, Thorsten Uthmeier, Holger Schirmer and Utz Böhner. “Neanderthals in the Cold: Middle Paleolithic Sites from the Open Cast Mine of Garzweiler-Nordrhein Westfalen (Germany).” In *Neanderthal Lifeways, Subsistence and Technology*, edited by Nicholas J. Conard ve Jürgen Richter, London – New York, 2011, s. 23-41.

konulduğunu göstermektedir. Bu uygulama, Neandertallerin tabiatı gözlemleyerek şifalı bitkilerden yararlandıklarını ortaya koymaktadır⁵¹.

Buzul Çağı boyunca, insanın doğaya karşı temel davranışları büyük ölçüde aynı kalmış, ancak bulduklarını daha verimli tedarik etmek ve seçmek için yeni yöntemler geliştirmiştir. Mezolitik Çağ'da çakmaktaşılarının çapı küçülerek mikrolit hâline gelmiş, bu taş aletler tek başına değil, çoğunlukla tahta ve kemik saplara yerleştirilerek kullanılmıştır⁵². Kerkük'ün 65 km doğusundaki Paleo-Gaura mağarasında, Mezolitik döneme ait mikrolit çakmaktaşıları ile birlikte yabani ceylan ve yaban eşiği kemikleri de bulunmuştur⁵³.

İnsanoğlunun ekonomik faaliyetinde köklü değişiklik yaratan ilk devrim, insanın besin kaynakları üzerinde kontrol sahibi olmasını sağlamıştır. İnsan, ekip biçmeye, yenilebilir otları, kökleri ve ağaçları seçerek yetiştirmeye başlamış; bazı hayvanları evcilleştirerek onlardan yiyecek, barınak ve diğer ihtiyaçlar için yararlanmayı başarmıştır. Günümüzden 11–12 bin yıl önce havaların ısınmasıyla iklim yavaş yavaş değişmiş, buzullar eriyerek bitki çeşitliliğini artırmış ve bu bitkilerle beslenen hayvanların çoğalmasını sağlamıştır. İklim ve doğal koşullardaki değişime bağlı olarak, insan toplulukları da dönemin şartlarına uyum sağlamak amacıyla değişim göstermiştir.

Neolitik Çağ ile birlikte insan, alet teknolojisinde yenilikler geliştirmiş ve avcı-toplayıcı toplumlardan düzenli üretim yapan toplumlara geçiş yapmıştır. Neolitik Çağ, insanlığın kültürel gelişiminde kritik bir döneme işaret eder ve çağımızın sosyal ve ekonomik sistemlerinin temelleri bu dönemde atılmıştır. Neolitik Devrim olarak adlandırılan bu dönemde insanlar, taş temelli, kerpiç, saz veya çamur duvarlı evlerden oluşan ilk toplu yerleşimleri kurmuş; bazı bitkileri ekerek ilk düzenli tarımı uygulamış ve

⁵¹ Fitnat Şimşek, "Paleolitik Dönemde İnsan Türleri", *Uluslararası Amisos Dergisi*, 2/3 (Aralık 2017), s.66-85.

⁵² V. Gordon Childe, *Doğu'nun Prehistoryası*, çev. Şevket Aziz Kansu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s. 26.

⁵³ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.23.

koyun, keçi ile sığır gibi hayvanları evcilleştirmişlerdir. Ayrıca kil kullanılarak günlük ihtiyaçları karşılayan çanak ve çömlekler üretilmeye başlanmıştır⁵⁴.

Yukarı Mezopotamya’da, Şanlıurfa il sınırları içinde yer alan ve dünya çapında büyük arkeolojik öneme sahip Göbeklitepe, Klaus Schmidt başkanlığında yapılan kazılarda diğer Neolitik yerleşimlerden farklı olduğu⁵⁵ ve daha önce rastlanmamış dini yapılar içerdiği ortaya konulmuştur⁵⁶. Tarımın henüz başlamadığı ve insanların avcı-toplayıcı konumda olduğu bu dönemde, Göbeklitepe’nin Taş Devri insanlarının mühendislik becerilerini ortaya koyması bakımından önemi büyüktür. Heykeller ve kabartmalar, Ana Tanrıça kültü yerine kutsal eril motiflerin ön planda olduğunu göstermektedir⁵⁷. Erken Neolitik Çağ’a tarihlenen Hallan Çemi, Çayönü, Boncuklu Tarla, Çemka Höyük, Körtik Tepe, Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük ve Göbekli Tepe, Yukarı ve Orta Mezopotamya’da ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşimlerin sayıca fazla oluşu, Yukarı Mezopotamya’nın Ön Asya Neolitiği açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

Mezopotamya’nın kuzey sınırını oluşturan Toroslar’ın eteklerinde, Diyarbakır’ın Ergani ilçesinde yer alan Çayönü yerleşimi, çanak-çömleksiz Neolitik Çağ’dan itibaren sürekli bir yerleşim alanı olmuştur. Yerleşimde, 10 bin yıl önce inşa edilen yuvarlak kulübelerden büyük odalı yapılara kadar uzanan mimari gelişimi izlenebilmektedir⁵⁸. Çayönü’nün bulunduğu Ergani Ovası, Neolitik Çağ öncesinde avcı-toplayıcı kabileler için oldukça elverişli bir bölge olarak saptanmıştır. Geniş meşe ormanları, yabani sığır, koyun ve keçiler ile çeşitli bitki kaynakları bölgeyi yaşanabilir hâle getirmiştir. Geniş alanları ve yapı katmanlarıyla Çayönü, Anadolu’da çanak çömleksiz Neolitik Çağ köylerinin en kapsamlı örneğini sunmakta ve geçiş döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Henüz

⁵⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 39-40.

⁵⁵ Klaus Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, çev. Rüstem Aslan (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), s.107.

⁵⁶ Deniz Serhad Sezer, “Göbeklitepe Üzerine Bir Değerlendirme: “Kutsal Alan”, “Hiyeroglif”, “Şölen”, “İşbirliği” ve Diğerleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Eylül 2023), s.413 - 450.

⁵⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 41.

⁵⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 41.

üretim dayalı tarım uygulanmadığı ve hayvanlar tam olarak evcilleştirilmediği bir dönemde, köleşmenin en iyi örneklerinden biri olarak kentleşmeye geçişte önemli bir rol oynamıştır⁵⁹. Çayönü, farklı ekolojik ortamlara ve hammadde yataklarına sahip coğrafi bölgelerin kavşak noktasında yer almakta, çeşitli coğrafyalardan ekonomik kaynaklar temin edilmekte ve kültürel, sosyal ile ekonomik etkileşim gerçekleşmektedir. Bingöl yakınlarından getirilen obsidyen ile Akdeniz’den tedarik edilen kabuklular, bu etkileşimin kanıtlarıdır. Yerleşimde çanak çömlek bulunmamaktadır; Neolitik Çağ’dan Demir Çağı’na kadar farklı kullanım biçimleri gözlenirse de yerleşim kesintisiz olarak devam etmiştir⁶⁰.

Mezopotamya’nın önemli yerleşmelerinden biri de MÖ 7000–6000 yıllarına tarihlenen Kuzey Irak’taki Jarmo’dur. 1948–1955 yılları arasında Robert John Braidwood tarafından üç dönem halinde yapılan kazılarda, omurgalı kâseler, çekik ağızlı taş kaplar, silindir taş boncuklar, kama biçimli küçük baltalar ve taş bilezikler gibi maddi kültür buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Keramiklerin şekillendirilmesinde hazır kalıpların kullanılması dikkat çekicidir. Jarmo’da tüketilen etin yarısı hayvancılıktan (keçi, koyun), diğer yarısı ise avcılıktan (ceylan, yaban öküzü, kızıl geyik, yaban eşeği) sağlanmaktadır⁶¹. Evcilleştirilmiş tahıllar (gernik buğdayı, siyez buğdayı, arpa) ile birlikte toplayıcılık da sürdürülmüş, Anadolu menşeli maddelerle uzun mesafeli ticaret yapılmıştır⁶². Ayrıca evcilleştirilmiş ilk hayvanlardan biri olarak keçi kemiklerine

⁵⁹ Antonio Sagona and Paul, Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri M.Ö.1.000.000- 550*, çev. Neziha Başgelen, (İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), s. 49.

⁶⁰ Aslı Erim Özdoğan, *Çayönü, 12. 000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*”, Edt. C. Lichter / S. Gün, (Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 2007), s. 424.

⁶¹ Robert J. Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, çev. Bilgi Altınok, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), s.173-175.

⁶² İzzet Cıvgın, “Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant’ta Geç Neolitik 1-2 (MÖ 7000-6300): Geçim Ekonomisi, Maddi Kültür, İlk Çanak-Çömlekler ve Kültürel Temas”, *Current Research in Social Sciences*, 5/2 (Kasım 2019), s. 95-129.

rastlanmıştır⁶³. Neolitik Çağ'da Jarmo'da yaşayanlar, çamurdan sıkıştırılmış duvarlı, dörtgen planlı evlerde oturmuş ve kemik kaşıklar kullanmıştır⁶⁴.

Cebel-Sincar Dağ silsilesi civarında, Abra Nehri kıyısında yer alan Magzaliye, Mezopotamya'daki önemli Neolitik yerleşimlerden biridir. Tarıma elverişli olmayan topraklara rağmen, siyez ve gernik buğday, kavuzlu buğday, arpa, keten, mercimek ve burçak gibi evcil ve yabani tahılların yetiştirildiği görülmektedir. Bazalt taşından oraklar, hasat bıçakları, ezme taşları, değirmen taşları ve havanlar, Magzaliye halkının çiftçiliğe geçişini göstermektedir. Yerleşimde çanak-çömlek bulunmazken, kil yalnızca figürin ve heykelcik yapımında kullanılmıştır. Malakit taşları ise İran (Luristan) menşeli bakırın varlığına işaret etmektedir⁶⁵. Höyükteki sur kalıntıları, erken savunma ve kentleşme izlerini taşırken⁶⁶; ikinci katta dikdörtgen planlı, taş temeller üzerinde kerpiç duvarlı konutlar ve ocak çukurları tespit edilmiştir. Magzaliye'de taş ve bakır işçiliği ile uzun mesafeli ticaret de yapılmıştır. Bu buluntular, yerleşimin erken kentleşme, tarım, hayvancılık ve ekonomik etkileşim açısından önemini ortaya koymaktadır⁶⁷.

Mezopotamya'da köy yaşamının başlangıcı ile yazılı belgelerin ortaya çıkışı arasındaki MÖ 7000–4000 yılları, arkeologlar tarafından genellikle taş aletler veya madencilik ilerlemeleriyle değil, yerleşim özellikleri, ev planları, üretim teknolojisi ve çanak çömlek türleri gibi kültürel öğeler üzerinden tanımlanmaktadır. MÖ 7000'de Kuzey Mezopotamya'nın yağmurla beslenen bölgelerinde Proto-Hassuna ve Hassuna kültürleri; MÖ 7000'in sonlarında Samarra kültürü; MÖ 6000'de Halaf kültürü, geniş bir yayılma alanı göstermiştir. MÖ 5000'lerde Güney Mezopotamya'da ilk kalıcı yerleşimler kurulur ve kuzeyde Halaf kültürünün yerini Obeyd kültürü alır. Bu kültürler, hem kentleşme hem

⁶³ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.24.

⁶⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.41.

⁶⁵ Çivgin, "Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Geç Neolitik", s.95-129.

⁶⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.42.

⁶⁷ Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 208-221.

de geniş bölgelerde zaman içinde kabul gören ortak kültürel unsurları simgelemeleri bakımından önem taşımaktadır⁶⁸.

Hassuna-Samarra Dönemleri (MÖ 7. Binyılın Sonu- 6. Binyılın İlk Yarısı)

Erken Kalkolitik dönemde Mezopotamya’da ortaya çıkan ilk uygarlık Hassuna’dır; bunu Samarra kültürü izler. Hassuna adını Irak’taki Tell Hassuna sahasından alır ve Musul’un 35 km güneyinde, Kuzey Irak’ın engebeli dağ eteklerinde kurulmuş bir yerleşimdir. Hassuna buluntuları Jarmo’ya göre daha zengin ve özenlidir. Yerleşimde evcilleştirilmiş koyun ve keçi kemiklerinin yanı sıra bol miktarda yaban eşiği kemiği bulunmuştur⁶⁹. Bazı büyük binaların altında küçük çocuk mezarları ve zengin mezar hediyeleri, hiyerarşik toplum yapısının varlığına işaret etmektedir⁷⁰.

Hassuna seramiği ince hamurlu ve boyalı kaplardan oluşur; katkı maddesi olarak organik madde genellikle yok denecek kadar azdır, bazı örneklerde mika görülür. Kaplar çoğunlukla turuncu ve pembe tonlardadır ve çok iyi fırınlanmıştır. Hassuna seramiğinin yayılımı Akdeniz sahilinden Batı İran ve Ganj-Dareh’e, Kuzey Suriye’ye kadar uzanır. Anadolu’daki örnekler arasında Tarsus Gözlü Kule, Mersin Yumuktepe ve Diyarbakır Brikleyn Mağarası yer almaktadır⁷¹.

Hassuna’dan sonra ortaya çıkan Samarra kültürü, özellikle incelikle işlenmiş ve estetik olarak özenli boyalı çanak-çömlekleriyle ayırt edilir⁷². Samarra yerleşimleri, yağmur tarımının olanaklı olduğu dağ eteklerinin güneyinde kurulmuştur. Emmer ve ekmeklik buğday, arpa, mercimek, bakla, keten gibi ürünler yetiştirilmiş; koyun, keçi, domuz, köpek ve büyükbaş hayvanlar beslenmiştir⁷³. Samarra çanak-çömlekleri, hem

⁶⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.42.

⁶⁹ Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, s.173-175.

⁷⁰ Dolukhanov, *Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 295.

⁷¹ Halil Tekin, “Yeni Buluntuların Işığı Altında Anadolu’da Hassuna Ve Samarra Seramiğinin Yayılımı Üzerine Bir Gözlem”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (Haziran 2005), s.183-202.

⁷² Dolukhanov, *Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 293.

⁷³ Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, s.175-178.

bezemeleri hem de işçilik kalitesiyle Hassuna'dan ayrılır. Ekmek yapımında kullanılan kil kaplar ve rende olarak kullanılan bazı seramikler gibi işlevsel objeler de buluntular arasında yer alır ⁷⁴.

Halaf Kültürü (MÖ 5600-5000)

Halaf kültürü, adını ilk kez ortaya çıktığı Yukarı Habur'daki Tel Halaf'tan alır ve kendine özgü yerleşim özellikleri ile dikkat çeker⁷⁵. Kültürün yayılım alanı doğuda Zagros Dağları'ndan batıda Akdeniz ve Toroslar'a, kuzeyde Van Gölü – Muş-Elazığ bölgesine, güneyde ise kuzey Suriye'den Irak'ın merkezine kadar uzanır⁷⁶. Halaf kültürü, estetik açıdan benzersizdir; ince cidarlı, dışa çekik veya içbükey yuvarlak kâseler ve küçük ağızlı çömlekler ile farklılık gösterir⁷⁷. Samarra kültüründen ayrılan bu anlayış, olağanüstü güzellikte boyalı çanak çömleklerle simgelenir⁷⁸.

Halaf toplulukları, özellikle kaliteli boyalı çanak-çömlekleri, yuvarlak planlı Tholos yapıları, damga mühürleri ve uzak mesafe obsidyen ticareti ile bilinir. Geçim kaynakları tahıl ve yabani bitkilerin yanı sıra evcilleştirilmiş ve yabani hayvanları da içerir. Yerleşimler çoğunlukla kısa ömürlüdür; dolgu seviyeleri bir-iki metreyi geçmez, ancak hem kısa hem de uzun süreli yerleşim örnekleri bulunur. Ölü gömme gelenekleri çeşitlilik gösterir; tek ve çift çukur gömüler, toplu gömüler ve kremasyonlar görülür. Sosyal hiyerarşi ve kutsal alanlara dair bulgular da mevcuttur. Çanak çömleklerde geometrik motifler öne çıkar; yatay veya diyagonal bantlar, çapraz taramalar, paralel zikzaklar, baklava dilimleri, köşeli ayraçlar ve noktalar sıkça kullanılır. Halaf seramikleri el yapımı

⁷⁴ Tekin, “Yeni Buluntuların Işığı, s. 183-202.

⁷⁵ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.43.

⁷⁶ Bahattin İpek, Mehmet Şan ve Mekiye Eksik, “Geç Neolitik Dönem Halaf Kültürü'nde Sanat ve Sembolizm”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (Haziran 2024), s.34-52.

⁷⁷ Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 296-297.

⁷⁸ Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, s.208.

olup, gündelik kullanım için kaba kapların yanı sıra yüksek kaliteli, ince cidarlı ve renkli boyalı kaplar da üretilmiştir⁷⁹.

Obeyd (yaklaşık MÖ 5500-4000)

Kuzey Mezopotamya’da Halaf kültürü gelişirken, güneyde M.Ö. 5500–4000 yılları arasında Obeyd kültürü ortaya çıkmıştır⁸⁰. Obeyd kültürü, Sümerlerin bölgeye yerleşmesiyle şekillenmiş ve çevrede tekelleşmiştir⁸¹. Diğer Mezopotamya kültürleri göçebe veya yarı yerleşik yaşarken, Obeyd insanları kalıcı yerleşimler kurmuş ve kamusal işlevli üç bölümlü yapılar inşa etmiştir⁸².

Güney Mezopotamya’da Geç Kalkolitik Çağ dört safhada gelişir. Obeyd I (Eridu kültürü), Samarra etkisini taşıyan boyalı seramikler ve bakır eşyalarla karakterizedir. Obeyd II, Hacı Muhammed kazı yerinde bulunan “rezerve” kaplarla tanınır. Obeyd III. ve IV. safhalarında mabetler yüksek platformlara taşınmış, kültür Habur Vadisi’ne kadar yayılmıştır⁸³. Bu dönemde çanak çömlekler yavaş çarkta yapıldığından standartlaşmış, dönemin sonunda çömlekçi çarkının gelişmesiyle teknolojik ilerleme sağlanmıştır⁸⁴.

Obeyd insanları, pişmiş topraktan orak, balta ve gemi yapmış; kuzeyde bakır aletler görülürken güneyde henüz yaygın değildir⁸⁵. Tarımın temel ürünleri arpa ve buğday olup, soğan, sarımsak, üzüm, hurma ve baklagiller de tüketilmiştir. Evcil sığır, koyun ve keçiler et, süt, yün ve deri sağlamış; hayvan gücü tarım ve taşımacılıkta kullanılmıştır⁸⁶. Halaf tipi Tholos evler Obeyd döneminde terk edilmiş, geniş sulama kanalları işbirliğini ve

⁷⁹ İpek, Şan ve Eksik, “Geç Neolitik Dönem, s.34-52.

⁸⁰ İzzet Çıvgın, “MÖ 6-5. Binyıllarda Mezopotamya ve Çevresinde Kültürel Temas ve Etkileşim”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/2 (Aralık 2014), s.359-404.

⁸¹ Childe, *Doğu’nun Prehistoryası*, s. 113.

⁸² Ozan Arslan Aytan, “Obeyd Kültürü Döneminde İnşa Edilen Üç Bölümlü Binaların Kullanımının Ekonomik ve Dini İşlerlik Bakımdan Değerlendirilmesi”, *OANNES - International Journal of Ancient History*, 1/6 (Mart 2024), s. 1-20.

⁸³ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.29-30.

⁸⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.46.

⁸⁵ Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, s. 210-211.

⁸⁶ Aytan, “Obeyd Kültürü, s.1-20.

organizasyonu göstermiştir. Ur yakınındaki Eridu’da yapılan kazılarda, Sümerler döneminde anıtsal ziggurat haline getirilecek tapınak temelleri ortaya çıkarılmıştır. Obeyd kültürü, tapınak merkezli yerleşim modeli ve kesintisiz inanç geleneği açısından Mezopotamya kentleşmesinin ilk örneklerini sunar⁸⁷.

Uruk Dönemi (MÖ 4000-3100)

Obeyd dönemindeki gelişmeler, Mezopotamya uygarlığının bir sonraki evresi olan Uruk dönemi için sıçrama noktası olmuştur. Eski Ahit’te Erek, günümüzde Tel el-Varka olarak bilinen Uruk, Fırat Nehri’nin doğusunda yer alır. Uruk dönemi, dördüncü binyılın son derece önemli bir evresi olarak, toplumsal, kültürel ve teknolojik gelişmelerin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Bu dönemde şehirleşme, uzmanlaşmış işgücü ve hiyerarşik örgütlenme ortaya çıkmış; kentleşme Obeyd döneminde başlayan sürecin büyük ilerleme kaydettiğini göstermiştir⁸⁸.

Uruk, çevresindeki küçük yerleşimlerle birlikte bölgesel bir merkez hâline gelerek Mezopotamya’nın ilk kenti olurken, Obeyd döneminde başlayan kentleşme süreci Uruk’ta büyük bir ilerleme göstermiş ve kentli yaşam biçimi, merkezi yönetim, karmaşık yerleşim hiyerarşisi ile uzmanlaşmış bürokrasiye dayanan erken devlet yapısını ortaya çıkarmıştır⁸⁹. Verimli topraklar ve Fırat’ın kanalları aracılığıyla yapılan sulamalı tarım, yoğun tahıl üretimi ve meyve bahçeleriyle desteklenmiş, hayvancılık ve avcılık da tarımsal üretime eklenmiştir. Bu üretim çeşitliliği, çoban, balıkçı, çiftçi, bahçıvan ve avcı gibi iş sınıflarının ortaya çıkmasını sağlamıştır⁹⁰.

Bu dönemdeki gelişmeler, yeni teknolojilerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Saban, tarımın yoğun bir şekilde yapılmasına olanak vererek artı ürün üretimini mümkün

⁸⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 46.

⁸⁸ Marc Van de Mieroop, *Eski Yakınoğu Tarihi- MÖ 3000-323*, çev. Sinem Gül, (İstanbul: Homer kitapevi, 2018), s. 19.

⁸⁹ Adem Işık, “İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”, *Mavi Atlas*, 6/2 (Ekim 2018), s.46-74. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.449801>.

⁹⁰ Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, çev. Zühre İlkelen, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004), s.51.

kılmış ve değiş-tokuş esasına dayanan ticaret kentleşmenin temel unsuru hâline gelmiştir⁹¹. Uruk nüfusunun büyük çoğunluğu çiftçilikle uğraşırken, geri kalan iş gücü tarım dışı üretim ve zanaat faaliyetlerine yönelmiştir. Kentleşme ve teknolojik ilerlemeler, dokuma, maden ergitme, silindir mühür üretimi, anıt, kabartma, rölyef ve heykelcilik ile standart çanak çömlek üretimi gibi çeşitli iş gruplarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Üretilen mallar ise ticaret yoluyla Ön Asya'nın geniş bölgelerine yayılmıştır⁹².

Teknolojik yenilikler arasında saban, çark yapımı seramikler, metal işçiliği, silindir mühürler ve taş işçiliği öne çıkar. Uruk çanak çömlekleri genellikle sade ve standart olup, kakmalı taş kâseler ve özenle yapılmış metal aletler de mevcuttur. Silindir mühürler, günlük yaşamı, dini ritüelleri ve ekonomik ilişkileri belgelemek için kullanılmıştır⁹³.

Uruk çanak çömlekleri, standartlaşmış ve tekdüze yapılarıyla adeta bir fabrikada üretilmiş izlenimi vermektedir; buna karşın bazı göz alıcı bezemeli örnekler ve kakma taş kâseler de mevcuttur. Metalden yapılmış özenli aletler yaygınlaşmış ve madenciler döküm işlemlerini denemeye başlamıştır. İlk resim-yazılarda saban izleri ve silindir mühürlerde tekerlekli arabalar betimlenmiştir⁹⁴. Arkeolojik buluntular, boyalı çanak çömleklerin yerini alan, açık renkli, çark yapımı seramiklerin Uruk'ta öne çıktığını göstermektedir. Varka'daki Eanna Kutsal Alanı'nın 14. ve 7. katmanları arasındaki Uruk tabakası, düz gri ve kırmızı astarlı çanak çömlekleriyle diğer dönemlerden farklılık arz etmektedir⁹⁵.

Uruk kazılarında bulunan yaklaşık 1 m boyundaki kireçtaşından Uruk Vazosu, hükümdarın ürünleri tanrıça İnanna'ya sunmasını betimlemektedir⁹⁶; vazoda buğday

⁹¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.49-50.

⁹² Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s. 23-24.

⁹³ Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, s. 219.

⁹⁴ Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, s. 219.

⁹⁵ Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 369.

⁹⁶ Pınar Çaylı, "Prehistoryadan Günümüze Kadın Sembolünün Sanata Yansıması", *Colloquium Anatolicum*, 7 (Haziran 2008), s.137-156.

başakları, sığır tasvirleri ve sunu malzemeleri yer almaktadır⁹⁷. Neolitik Çağ'dan itibaren kullanılan baskı-mühür geleneği, Uruk döneminde yerini silindir mührre bırakmış ve günlük yaşam ile ekonomik faaliyetleri belgelemek için yaygın şekilde kullanılmıştır⁹⁸. Silindir mühürler, genellikle küçük boyutlu olup kabuk, kemik, çanak-çömlek veya taş malzemeden yapılmış⁹⁹ ve geometrik motifler, hayvan ve insan sahneleri içermektedir¹⁰⁰. Silindir mühürler üzerine işlenmiş tasvirler Uruk'ta yaşayanların günlük hayatlarıyla ilgili bilgiler vermektedir¹⁰¹.

Ticaretin gelişmesi, mal takasını düzenleyecek bir otoriteyi zorunlu kılmış ve bu rolü din, tapınaklar ve din adamları üstlenmiştir. Ürünlerin toplanması ve dağıtımı tapınak merkezlerinde gerçekleştirilmiş; Obeyd Dönemi'nden başlayan bu eğilim, Uruk'ta Eanna Kutsal Alanı ve Anu Zigguratı gibi büyük tapınaklarla doruğa ulaşmıştır¹⁰². Tapınaklar ideolojik, ekonomik, idari ve askeri güç taşımış; kent merkezli kültür ticaret yoluyla sınır ötesine yayılmıştır¹⁰³. Tekerlekli arabalar ve nehir taşımacılığıyla uzun mesafeli ticaret ağı kurulmuş ve Uruk kültürü, Fırat boyunca kuzeye ve doğuya yayılarak Anadolu'daki merkezlere ulaşmıştır. Depolar, seri üretim çanak çömlekler ve mühür baskıları, kent-devlet modelinin oluşumuna işaret etmektedir¹⁰⁴.

Uruk dönemi ayrıca yazının ortaya çıkışı açısından kritik bir evredir. Tapınak ve servet hesaplarının kaydı için geliştirilen piktografik işaretler¹⁰⁵, zamanla proto-çivi

⁹⁷ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I.*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), s.31.

⁹⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.52.

⁹⁹ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.24.

¹⁰⁰ Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 370.

¹⁰¹ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.39.

¹⁰² Işık, "İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş", s.46-74.

¹⁰³ Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s. 373-379.

¹⁰⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.49-52.

¹⁰⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I.*, s. 28.

yazısına dönüşmüştür¹⁰⁶. Güney Mezopotamya şehirlerinin nüfusu arttıkça, merkezi yönetim eliyle yürütülen inşaat projeleri çoğaldıkça ve tapınak depolarında biriktirilip dağıtılan malların miktarı yükseldikçe, bu malların kaydını tutmaya yarayan basit işaretler, sayılar ve listeler yetersiz kalmaya başlamıştır. Süreç içinde piktografik işaretler küçülmüş, resimsel niteliklerini yitirmiş ve kil tabletler üzerinde yatay, eğik, dikey ya da köşe çengeli şeklinde kullanılan çivi yazısı işaretlerine dönüşmüştür¹⁰⁷. Gerçek yazıya dair ilk kanıtlar ise Uruk kentinden gelmektedir. Burada, geleneksel olarak “proto-çivi yazısı” adı verilen sistem, Eanna kutsal tapınak alanında Uruk IVa ve III. arkeolojik tabakalarda ortaya çıkarılmıştır. Bu terminoloji, yazının gelişim aşamalarını anlamamız açısından büyük önem taşımaktadır¹⁰⁸.

Merkezi yönetim ile ekonomik düzenin sürdürülmesini sağlamıştır. Bu dönemde çanak çömlekler sade ve çark yapımı hâle gelmiş, tekerlek ve madencilik teknikleri gelişmiş, taş işçiliği ve metal alet üretimi yaygınlaşmıştır¹⁰⁹. Kazılarda ele geçen buluntular arasında yer alan Uruk Vazosu ve mermerden yapılmış gerçek boyutlu bir kadın başı, erken Sümer kültürü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Tarıma dayalı ekonomisi, gelişmiş zanaatkârlığı ve ticaretle kurduğu etkileşim sayesinde Uruk, Eski Dünya uygarlıklarının temellerini atan başlıca merkezlerden biri olmuştur¹¹⁰.

Cemdet Nasr Dönemi

Kiş’in 24 km kuzeydoğusunda yer alan Cemdet Nasr kentinde yapılan kazılar, her ne kadar Uruk dönemine ait nitelikler taşısa da farklı bir seramik geleneğinin varlığını ortaya koymuştur. Kentin adından dolayı araştırmacılar tarafından Cemdet Nasr Dönemi olarak adlandırılan bu evrede, Uruk döneminin standart çanak çömlek anlayışı yerini,

¹⁰⁶ Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, s.218.

¹⁰⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.54.

¹⁰⁸ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.24.

¹⁰⁹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.28.

¹¹⁰ Samuel Noah Kramer, , *Sümerler*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002), s.45.

geometrik ve tabiat motifleriyle süslenmiş kırmızı-siyah renkli seramiklere bırakmıştır. Bu kaplar genellikle elle ve kaba bir hamurdan üretilmiş olup, omuzlu ve sivri dipli formlarıyla Uruk seramiklerinden ayrılmaktadır¹¹¹.

Döneme ait mühürler, yalnızca sanatsal değerleriyle değil, gündelik yaşamı yansıtma açısından da büyük önem taşır. Üzerlerindeki betimlemelerin üslubu, Sümer kökenli bir geleneğin izlerini taşıyarak Yunan Klasik Dönemi'ne kadar devam eden bir sürekliliği göstermektedir¹¹². Aynı zamanda Uruk'taki Eanna Tepesi üzerine inşa edilen "Beyaz Tapınak" ve "Cella"¹¹³, haç biçimli olmayışları ve ikili kapı düzenleriyle Uruk tarzından ayrılarak farklı bir mimari anlayış sergilemiştir.

Cemdet Nasr Dönemi'nin sonlarına gelindiğinde, ürün taşımak için tekerlekli araçların kullanımı öğrenilmiş, mimarlıkta ilerleme kaydedilmiş ve şahsi mülkiyete ait eşyaları damgalamak için silindir mühürler yaygın biçimde kullanılmıştır¹¹⁴. Bunun yanı sıra, hesap ve kayıt sisteminin gelişmesiyle yazı tüm Sümer şehirlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Güneşte kurutulmuş ya da fırınlanmış kerpiçten yapılan, düz çatılı ve drenaj sistemli büyük yapılar dönemin dikkat çekici mimari örneklerini oluşturmuştur. Ayrıca mühür tabletlerinde Ur, Larsa, Nippur, Kiş, Uruk, Urum ve Zabalam gibi erken Mezopotamya kentlerinin adlarının geçmesi, bu şehirlerin ticari faaliyetler ya da siyasi yönetim açısından bir birlik oluşturduklarını düşündürmektedir¹¹⁵.

Mezopotamya'nın Jeopolitik Konumu ve Ticaret Yolları

Bereketli Hilal (Fertile Crescent) olarak tanımlanan bölge, Akdeniz'in doğu kıyısından başlayarak Basra Körfezine kadar uzanan alanın, Kuzeyde Toros ve Zagros

¹¹¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 55.

¹¹² Childe *Doğu'nun Prehistoryası*, s. 130.

¹¹³ Cella, tapınaklarda içinde kült heykeli bulunan, duvarlarla çevrili, dörtgen planlı ve tapınağın en kutsal alanıdır.

¹¹⁴ Firuzan Kınal, "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 12, (Mayıs 1969), s. 1-15. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000370.

¹¹⁵ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 55-57.

Dağları'na sırtını vererek bir yay çizmesiyle oluşur. Doğal sınırları Toros, Zağros ve Lübnan dağlarıyla çevrili büyük bir düzlüktür¹¹⁶. Bereketli Hilal'in en önemli coğrafyası ise Mezopotamya'dır. Günümüzde Mezopotamya adı, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları ve batıda Suriye Çölü ile çevrelenmiş alan için kullanılmaktadır¹¹⁷.

Mezopotamya, Kuvaterner'in Holosen çağından itibaren iklimin değişmesine bağlı olarak sıcaklık değerlerindeki yükselişle beraber insanoğlu için bir yaşam merkezi haline gelmeye başlamıştır. Diğer bölgelerde soğuk iklim koşulları yaşamı olumsuz bir şekilde zorlamaya devam etmiştir. Ancak Mezopotamya'da bu soğuk koşulların görülmemesi nedeniyle bölge göç merkezi durumuna gelmiştir. Mezopotamya, verimli toprakları, ticaret yollarına yakınlığı ve jeopolitik açıdan bir köprü durumunda olması nedeniyle tarih boyunca yoğun bir göç bölgesi olmasını ve sık sık istilalara maruz kalmasına neden olmuştur¹¹⁸.

Mezopotamya toprakları iklimi açısından insanları cezbetmiş olsa da, ekonomik gelişme için çok gerekli olan maden filizlerinin ve temel maddelerin (taş, madenler) bu coğrafyada hemen hemen hiç bulunmaması bu topraklarda kurulan devletler açısından en büyük engeldir¹¹⁹. Ağaç bakımından da durum aynıydı. Birkaç ithal palmiye ağacı inşaat işleri için üçüncü kalite malzemeydi¹²⁰. Mezopotamya'da meyvesi besleyici olan; fakat gövdesi yapı işlerinde kullanılmayan hurmadan başka bir ağaç yetiştirmiyordu¹²¹. Burada tek zenginlik kildi. Kilden kerpiç, kap kakak ve yazı tabletleri yapılıyordu¹²². Dolayısıyla

¹¹⁶ Feride Bozcu ve Jülide Bozcu, *İnsanlığın Eş Zamanlı Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), s.52-53.

¹¹⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 12.

¹¹⁸ Cemil Bülbül, “Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48, (Ekim 2010), s.29-49.

¹¹⁹ Horst Klenger, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, çev. Nesrin Oral (İstanbul: Telos Yayınları, 2001), s.32.

¹²⁰ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya*, çev. Mehmet Morali, (İstanbul: ALFA Yayınları, 2018), s. 40.

¹²¹ Childe, *Doğu'nun Prehistoryası*, s. 100.

¹²² Diakov and Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, Cilt I, s. 83.

bitümen (zift), kil ve tarımsal ürünler yönünden zengin olan Mezopotamya’da maden, sert taş ve kaliteli kereste yoktu. Bu tür ihtiyaç maddeleri, Prehistorik dönemlerden itibaren çevredeki ülkelerden ithal edilmiştir. Örneğin Neolitik Çağ’ın en erken evrelerinde bile, alet yapımı için gerekli olan volkanik obsidyen, Doğu Anadolu’daki Nemrut Dağı ve Bingöl Dağlarından elde edilirdi. Yine bakır madeni Diyarbakır yakınlarındaki Ergani’den; kaliteli sedir, selvi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanos Dağlarından sağlanıyordu¹²³. Bakır için bir başka kaynak Arabistan toprakları iken, ağaç için ise İran dağlarıdır. Çok değerli bir taş olan lapis lazuli kuzey ve doğudaki bölgelerden karşılanıyordu. Yapılan bu ticaretle Mezopotamya uygarlıkları ise onlara tahıl, kumaş, deri, çömlek, kâse ve çanaklar vermişlerdir¹²⁴.

Büyüyen şehirler ve gelişen sosyal hayat, eksik olan temel ihtiyaç maddelerinin komşu bölgelerden ticaret yoluyla elde edilmesini gerektiriyordu. Bu ekonomik şartlar tüccar ve endüstriyel bir medeniyetin oluşumuna yardım edeceklerdi. Aletlerin yapılması için gerekli taşı ithal zaruri olduğuna göre bakırın üstünlüğü çabucak meydana çıkacaktı¹²⁵. Bir anlamda Mezopotamya’da şehirleşme, mimari ve sanat gibi alanlarda büyük hamleler yapılması, çevre bölgelerle gerçekleştirilecek olan canlı ticari ilişkilere bağlıydı¹²⁶. Mezopotamya’nın kıtalar arasında önemli bir kavşak noktasında bulunması, tarihin her döneminde önemli ticaret yolları olan Kral Yolu, İpek Yolu ve Baharat Yolunun da kesişim noktasında yer almasını sağlamıştır. İlk Çağda Mezopotamya’dan yapılan ticaretin üç güzergâhı bulunurdu. Bu yol güzergâhını belirleyen ise Fırat ve Dicle Nehirleridir.

İlk yol güzergâhımız kuzey yoludur. Dicle Nehri ve kollarının içinden aktığı vadiler, Mezopotamya’dan kuzey ve kuzeybatıya ulaşan yollara geçit verir. Assur ülkesinin

¹²³ Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, 5.

¹²⁴ Bauer, *Antik Dünya*, s.40.

¹²⁵ Childe, *Doğu’nun Prehistoryası*, s. 101.

¹²⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.19-20.

merkezi bölgesinden batıya dönerek Habur ve Balih ırmaklarının kaynak bölgesinden, Türkiye-Suriye sınırı yanındaki Şubat Enlil (Tel Leilan)- Guzana (Tel Halaf)- Harran-Kargamış-Halep hattını izleyerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşır¹²⁷. Assur kaynaklarında “harran şarri” (kral yolu) olarak tanımlanan bu güzergâhın bir kolu da kuzeyde, Anadolu’ya doğru gitmekteydi¹²⁸. Fırat’ı Kargamış ve Samsat yakınlarında aşarak ya da Mardin yakınlarından kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani-Maden-Toros Geçidi-Elâzığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu’ya bağlanan bu yollar özellikle Assur ülkesinin tüccarları tarafından ikinci bin yılın başlarında yoğun bir biçimde kullanılmıştır.

İkinci ticaret yolu, Mezopotamya’yı doğu bölgelerine bağlayan ve genellikle dağlık geçitleri takip ederek ilerleyen stratejik bir güzergâh üzerinde biçimlenmiştir. Doğu dünyası ile ulaşımın önünde ise zorlu Zagros Dağları uzanır. Bu yönde Dicle’nin kollarından Diyala Çayı Vadisi üzerinden geçen yol veya dağların güneydeki Elam ülkesinin merkezine uğrayan, daha güvenli bir hat kullanılmaktaydı¹²⁹. Doğu yolu ile ulaşım Zagros Dağları üzerinden belli başlı geçitler sayesinde yapılırdı. Bu geçitlerden en önemlisi ise Orta Çağ’ın “Horosan Yolu” olan Bağdat’tan Diyala Vadisi ve Horwand geçidi üzerinden Kirmanşah ve Hamadan’a varan yoldur¹³⁰. Mezopotamya’da geliştirilen sallar ve yelkenli tekneler, bölgenin dış ticaretinde önemli bir rol oynamış ve ticaretin özellikle güneydeki Basra Körfezi üzerinden dış dünyaya açılmada kullanılmıştır.

Assurluların “Kızgın Deniz” olarak adlandırdıkları Basra Körfezi, özellikle deniz ticaretinde kullanılmıştır. Bu yol Mezopotamya’dan yapılan ticaretin üçüncü güzergâhını oluşturmaktadır. Sızıntılardan elde edilen ve inşaatlarda kullanılan bitümen (zift) yardımıyla izolasyonu yapılan tekneler ile üçüncü bin yılın sonlarından başlayarak Ur ile Dilmun, Umman (eski Magan ve Meluhha) gibi Uzak ülkeler arasında deniz ulaşımını

¹²⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.18-19.

¹²⁸ Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, s.5-6.

¹²⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.18-19.

¹³⁰ Sevin, *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, 5-6.

sağlamaktadır. Üçüncü ve ikinci bin yıllarında bir pazaryeri kurumunda bulunan Dilmun kanalıyla, Uzakdoğu veya Mısır'dan gelen mallar Mezopotamya ulaştırılabiliyordu¹³¹. Assur kaynaklarında “İna qabal tam-tim” yani denizin tam ortasında ifadesi Dilmun'un bir ada ülkesi olduğu kanaatine varılmasını sağlamıştır¹³². Lokasyonu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Dilmun'un günümüz Bahreyn coğrafyasında yer aldığı genel olarak kabul görmektedir. Dilmun'un zenginliğinin kaynağı ise, iki büyük tüccar ülkesi sayılan Meluhha (İndus) ve Magan (Umman) ile Mezopotamya arasındaki ticari ilişkiyi sağlayan hat üzerinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Deniz yolculuğu için de korunaklı limanlara sahiptir¹³³.

İndus Vadisinde yer alan Meluhha, Mezopotamya'nın odun, bakır, altın, gümüş, akik ve pamuk ihraç ettiği yer olarak görülebilir¹³⁴. Günümüzde İran sınırı yakınındaki Sutkagen Dor'da olarak bilinen Belucistan'da, Mezopotamya ile İndus Vadisi arasındaki ticari yol güzergâhının önemli bir ticaret merkezi olarak kabul edilmektedir. Ahmabad yakınında yer alan ve muhtemelen çağının en önemli liman kentlerinden olan Lothal'da yine Mezopotamya ve Hindistan arasında yapılan ticaretin önemli limanlarından biridir¹³⁵. At yetiştiriciliğinin Hindistan toprakları için her zaman bir sorun olması savaş atlarının Arabistan ya da İran üzerinden tedarik edilmesini gerekli kılmıştır. Atların Hindistan için tedariki ise ancak ticaret yolu ile mümkündü. Özellikle Arabistan'dan ihraç edilen atlar Mezopotamya üzerinden yapılan ticaret ile tedarik edilmiştir¹³⁶.

MÖ 2600 yıllarında Girit'te bulunan mühürlerin Mezopotamya ve Suriye topraklarında bulunması bölgeler arasında yapılan ticari ilişkiler için birer kanıt niteliği

¹³¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.18-19.

¹³² Peter Bruce Cornwall, “On The Location of Dilmun”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, BASOR* 103, (October), s.3-11.

¹³³ Özge Zöngür, *Mezopotamya Kaynaklarında Dilmun* (İzmir: Sakin Yayınları, 2022), s.13.

¹³⁴ Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay (Ankara: İmge Yayınevi, 2001), s.35.

¹³⁵ Kulke ve Rothermund, *Hindistan Tarihi*, s.37-45.

¹³⁶ Kulke ve Rothermund, *Hindistan Tarihi*, s.27.

taşımaktadır¹³⁷. Tüm bu yoğun ticari faaliyetler görüldüğü gibi Mezopotamya’da kurulan devletler jeopolitik konumunun vermiş olduğu avantajları kullanarak hammadde ihtiyacının tedariki için büyük bir ticaret ağı kurmuşlardır.

¹³⁷ Bozcu ve Bozcu, *İnsanlığın Eş Zamanlı Tarihi*, s.75.

BİRİNCİ BÖLÜM

KASSİT DEVLETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE SİYASİ TARİHİ

1.1. Kassit Devleti'nin Ortaya Çıkışı

1.1.1. Kassitlerle İlgili Köken Tartışması ve Kassit Dili

MÖ XVIII. yüzyıldan itibaren Mezopotamya kaynaklarında adı geçen Kassitler, kökeni ve tarih sahnesine çıkışı bakımından Mezopotamya araştırmalarının en tartışmalı konularından birini teşkil etmektedir. Bu halkın etnik kökeninin ne olduğu ve Mezopotamya'ya hangi güzergâh üzerinden geldiği meselesi, araştırmacılar tarafından farklı bakış açılarıyla tartışılmıştır. En yaygın ve itibar gören görüş, bu halkın Hint-Avrupa kökenli olduğudur. Devy ve Morit, Hazar Denizi–Aral Gölü bölgesinde yaşayan Hint-Avrupa kökenli Kassitlerin, Türkistan'daki kuraklık nedeniyle Mezopotamya'ya göç etmek zorunda kaldıkları yönünde fikir telakki etmişlerdir¹³⁸.

Kassitler hakkında eldeki bilgiler sınırlı olup, dil ve kültürleri büyük ölçüde gizemini korumaktadır. Kassit terimi, Akadca kaynaklarda Kaššû(m) olarak geçmektedir. Bu ifade, kimi zaman bir coğrafi bölgeyi, kimi zaman da o bölgeye mensup halkı tanımlamak amacıyla kullanılmıştır¹³⁹. Kassitler ile ilgili mevcut veriler, büyük oranda Akadca çivi yazılı metinler ve Babil kaynaklarından gelmektedir. Kassit diline ve kültürüne dair verilerin yeterli olmaması, bu halkın kökeni ile dil yapısına yönelik araştırmaları önemli ölçüde güçleştirmektedir. Bu durum Kassitler'in etkileşimde bulunduğu diğer uygarlıklar (Mısır, Hititler, Assur, Elam) üzerinden bilgiler edinmemizi zorunlu kılmıştır¹⁴⁰. XIII. yy sonrasında bazı Kassit hükümdarlarının Akadca isimler

¹³⁸ Alexandre Moret, Georges Davy & Childe, V. Gordon, *From tribe to empire social organization among primitives and in the ancient east, Social, Structure*, (London: Ministry Of Culture Publisher, 1926), s.234.

¹³⁹ Frans van Koppen, "The Early Kassite Period," (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*, vol. 1, Ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), 45–92.

¹⁴⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.437-439.

kullanmaya başlaması dil yapısı ile ilgili araştırmaların kesin bilgiler edinmemize engel olmuştur¹⁴¹.

Kassit diline ait verilerimiz arasında 48 sözcüklü Kassit-Babil sözlük listesinden gelmektedir. Bu sözlük listesinde 19 sözcükten oluşan Kassit isim listesi ve Akadca metinlerde nadiren geçen bazı özel terimler bulunmaktadır. Özellikle atlarla ilgili terimler ve tarım araçlarına dair sözcükler, dilin kullanım alanı ve ekonomik yaşam ile ilişkisi hakkında sınırlı da olsa bilgiler sunmaktadır¹⁴². Bazı araştırmacılar, Kassit dilini doğrudan Hint-Avrupa dil ailesine dâhil etme görüşünü ileri sürmüşlerdir¹⁴³. Bu yaklaşımı desteklemek amacıyla kimi araştırmacılar da, dilde yer alan belirli sözcük ve morfolojik özellikleri incelemiş; ancak bu yöndeki çalışmalar, bugüne dek kesin bir sonuca ulaşmamıştır¹⁴⁴. Dil yapısının henüz çözümlenmemiş olması nedeniyle Kassit dilinin izole bir dil olarak kabul edilmesine neden olmuştur¹⁴⁵. Kassit dilinin sınıflandırılmaması, Kassitler'in kökeninin de kesin olarak belirlenmesini engellemiştir¹⁴⁶.

1.1.2. Kassitlerin Mezopotamya'ya Göç Yolları ve Göç Grupları

Kassitler ile ilgili belirsizliğini koruyan diğer bir husus ise. hangi bölgeden Mezopotamya'ya göç ettikleridir. Hallo ve Simpson, Kassitlerin Babil'in kuzeybatısında yaşadıklarını savunurken¹⁴⁷, Kuhrt ise, Kassit topluluklarının Babil'in kuzeybatısında yaşayıp buradan Zagros Dağları'na göç ettiklerini ifade etmektedir¹⁴⁸. Hrozný, ise onların

¹⁴¹ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.154.

¹⁴² Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, IX Cilt I, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.140.

¹⁴³ Henry Reginald Hall, *The Ancient History of Near East* (London: Methuen & Co., 1913), s.3.

¹⁴⁴ Arnoud Fournet, "The Kassite Language In a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean", *The Macro-Comparative Journal* II, 1 (September 2011), s.1-19.

¹⁴⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.437.

¹⁴⁶ Claude Hermann Walter Johns, *Ancient Babylonia*, (London: Cambridge University Press, 1913), s.91.

¹⁴⁷ William W. Hallo and William Kelly Simpson, *The Ancient Near East: A Historian* (London: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1971), s.106.

¹⁴⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.437.

Kafkasya ve Hazar bölgesi üzerinden Mezopotamya'ya geldiklerini öne sürmüştür¹⁴⁹. Güncel araştırmacıların çoğunluğunun hem fikir olduğu görüşe göre, Kassitlerin Mezopotamya'ya doğudan, Zagros Dağları üzerinden geldiği yönündedir¹⁵⁰. Didoros ve Strabon gibi Geç Greko-Romen kaynaklarda I. Binyılda Kuzistan'ın kuzeyinde yaşayan Kassaioi adı verilen dağ halkı, Kassitler'in torunları olarak değerlendirilmiştir¹⁵¹. Bu da Kassitler'in Babil'in kuzeydoğusundaki Zagros Dağları üzerinden Mezopotamya'ya geldikleri tezini güçlendirmiştir¹⁵². Kassitlerin geliş güzergâhları ve kökenleri, araştırmacılar arasında henüz netlik kazanmamış ve belirsizliğini koruyan bir konudur. Mevcut veri ve belgelerin sınırlılığı nedeniyle, bu mesele şimdilik çözümsüzdür; yalnızca ileride yapılacak araştırmalarla netleştirilebilecek bir husustur¹⁵³.

Araştırmacılar Kassitler'in Babil'e üç göç dalgasıyla geldiğini düşünmektedirler. Babil kaynakları, gelen Kassit göçlerini ayrı bir isimle tanımlamışlardır. İlk gelen göç dalgasına Kassit, ardından gelenlere Bimatû ve son gelen göç dalgasına ise Samharû şeklinde adlandırarak verilen bu isimler ile göçerleri tanımlamak için kullanılmışlardır. Bu göçler daha sonraki tanımlamayla genel bir adlandırma ile Kassit olarak anılsa da, Kassit tanımı birbirinden farklı zamanlarda ve farklı özelliklere sahiptir. İlk göç dalgası Şamşu-İluna'nın 9. yılından önce yapılmış olan Kaşşu ya da modern ismiyle Kassit göçüdür. Bu konuda kaynakların sessiz kalması çok fazla göçmenin gelmediği ve gelen az sayıdaki göçmen grubunun kolayca Babil ordusunda yer bulduğu şeklinde bir yorum yapmamıza olanak sağlamaktadır. Kassit terimi, daha sonraki süreçte doğudan gelen ve daha çok askeri özellik kazanan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci göç dalgası

¹⁴⁹ Bedrich Hrozný, *Ancient history of western Asia, India and Crete* (Prague: Artia, 1966), s.52.

¹⁵⁰ Mahmoud Joneidi Jafari and Vahid Rashidvash, "Iranian People and the Race of People Settled in the Iranian Plateau", *International Journal of Humanities & Social Science Studies*, 3/1, (July 2016), s. 17-39. ; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.117.

¹⁵¹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.437.

¹⁵² Trevor Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2023b), s.50.

¹⁵³ Kemal Balkan, "Kassitenstudien, 1: Die Sprache der Kassiten", *American Oriental Series* 37 (New Haven 1954), s.8.

Abi-eşşuh Dönemi'nde gerçekleşen Bimatû ismiyle bilinen göç dalgasıdır. Babil çevresindeki askeri bölgelere yerleştirilen Bimatû'lar, kendi özgün kimliklerini korumuşlardır. Bu yeni göç dalgasının birinci göç dalgasından daha fazla nüfusa sahip olduğu görülmektedir¹⁵⁴.

Kassitler'in Mezopotamya'ya yaptığı ve üçüncü göç dalgası olan Samḫarû'nun varlığına dair ilk belgeler Hitit Devleti'ne aittir. İlk belge I. Hattusili'nin hükümdarlığının başlarına, muhtemelen MÖ 1640'larda Kuzey Suriye seferine aittir. Metinde, ÉRIN.MEŠ Ša-am-ḫa-ri/ru – “Šamḫari/u'nun orduları”nın Hatti'nin Kuzey Suriye krallıkları ve Hurriiler'e karşı yürüttüğü savaşlarda yer aldığı kaydedilmektedir. I. Hattuşili'nin halefi I. Murşili döneminde ise Halep ve Kuzeybatı Suriye'deki krallıklara karşı askeri harekât bağlamında Samḫarû birliklerinin, Emar'dan gönderilen kuvvetlerle bir biçimde ilişki içinde gösterildiği anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Askeri alanda yetenekli olan Samḫarû grupları, savaşçı kabileler olarak Mezopotamya'nın diğer halklarıyla çatışmalar yaşamışlardır. Babil yöneticileri Samḫarû gruplarını merkezden uzak tutmak amacıyla Dicle'nin uzak bölgelerine yerleştirmiş ve bu önlem sayesinde çatışmanın Babil'den uzak kalmasını tercih etmiştir. Alınan bu tedbir ile Samḫarû'nun yıkıcı etkileri bir nebze sınırlandırılmış olsa da baskınları engelleyememiş, ancak Babil'e girmelerinin önüne geçilmiştir¹⁵⁶.

Kassit olarak nitelendirilen grup, daha tarafsız bir politika benimseyerek, Babil askeri sistemine entegre olmuştur. Bimatû ise, genelde barışçıl bir politika belirlese de fırsat buldukları zamanlarda Babil'e saldırılar gerçekleştirmiştir. Samḫarû ise genelde saldırgan politika içinde olmuş Babil'in siyaset alanının dışında yer alarak, düşmanca tutumlar sergilemiştir. Ammī-šaduqa'nın 15 yılında, Sippar'da görev yapan bürokratlar olan Mardukmušallim, Marduk-lamassašu ve Sîn-bēl-aplim'e gönderilen mektuplarda;

¹⁵⁴ Van Kopen, “The Early”, s.7 8.

¹⁵⁵ Tim Clayden, “Sngr/Samḫarû/Sanḫara/Šin'ār and the Implications for Early Kassite History”, University of Oxford, *KASKAL*, Vol. 1, Nuova serie, (December 2024), s.33-67.

¹⁵⁶ Van Kopen, “The Early”, s.7 8.

düşmanın görüldüğüne dair bildirilen haberler üzerine kasabanın güvenliğine ilişkin talimatlar verilmiştir¹⁵⁷.

Kaynaklar; Samharû ve Bimatû gruplarının farklı komutanların emri altında olan, ancak birleşik bir karakter taşıyan güçler olarak göstermektedir¹⁵⁸. Zagroslardan gelen Kassit grupları homojen değildi; bir klan şefinin öncülüğünde savaşçılık yeteneklerini sabit bir gelirin verdiği göreceli rahatlığıyla tecrübelerini orduya entegre etmek için Babil hanedanıyla anlaşmaya varmışlardır. Babil Devleti'nin hizmete girmelerini takip eden yıllarda yeni göçmenler Dicle'nin en açık topraklarını yağmalayarak gelmişlerdir. Ucuz köleler olarak kuzeyde Diyala'dan güneyde Kuzistan'a kadar, Babil köle pazarlarında satıldıkları kaynaklarda geçen bilgiler arasında yer almaktadır. Yapılan göçler bir anda gerçekleşmemiştir. Yapılan bu göçler; sızıntılar şeklinde yapılarak, bazen dostça bazen de düşmanca tavır içerisinde, Babil kültürünü benimseyerek ve Babil halkına da zaman içerisinde kendilerini benimsetmişlerdir. Yapılan bu göçler Güney Mezopotamya'da yaşayan farklı halkların zaman içerisinde kaynaşarak bu bölgedeki kültürel çeşitliliğin artmasını sağlamıştır.

1.1.3. İlk Geldiklerinde Uğraş Alanları ve Kassit Evleri

Mezopotamya topraklarına ilk geldiklerinde tarım işçisi olarak çalışan Kassitler zaman geçtikçe diğer hünerleriyle de ön plana çıkmışlardır. Kassitler'in askeri gücü, binicilikte gelişen yeni hünerlere ve iki tekerlekli at arabalarının kullanımına bağlı olarak yeni askeri taktiklere çok şey borçludur¹⁵⁹. Kassitlerin atlarla ve savaş arabalarıyla ilişkilendirilmesi Eski Babil Dönemi'nde başlamıştır. Onların savaş arabası teknolojisinin Babil'e yayılmasında öncü rol oynadıkları düşünülmektedir¹⁶⁰. İki tekerlekli ve ata sürülen savaş arabaları Geç Tunç Çağı'nda önemli bir askeri teknoloji olarak karşımıza

¹⁵⁷ Johannes Andreas Brinkman, RLA 5:466, 1980.

¹⁵⁸ Van Kopen, "The Early", s.45-92.

¹⁵⁹ Joan Oates, *Babil*, çev. Fatma Çizmeli, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004), s.92.

¹⁶⁰ Paul-Alain Beaulieu, *A History Of Babylon (2200 BC-AD 75)* (Chichester; John Wiley& Sons Ltd, 2018), s.123.

çıkılmaktadır. Bu dönemde devletler nazarında, seyis mevkisi önemli bir konuma gelmiştir. At yetiştiriciliği ve atların bakımı konusunda tecrübeli olan Kassitler'den daha önce atlı araba bilinmiş olsa da, Babil'de ilk kez tam gelişmiş savaş arabası teknolojisi Şamşu-İluna'nın hükümdarlığı döneminde karşımıza çıkmıştır.

Savaşçı özellikleriyle ön plana çıkan Kassit grupları, Dür-Abi-eşuḥ'un orta yıllarına denk düşen dönemde savaş arabasının Babil ordusunun standart bir unsuru ve bileşeni haline geldiği görülmektedir. I. Hattuşili Dönemi'nde, Yukarı Dicle Vadisi'nde bir ülke olan Tikunani'de kralın hizmetinde olan Kassit isimleri taşıyan paralı askerlere rastlanmaktadır. Bu bilgi bize Kassitler'in savaşçılığını en iyi yansıtan örneklerden biri olmuştur¹⁶¹. Kassitler; paralı askerlik, at yetiştiriciliği, devlet memurluğu gibi işlerin dışında özellikle tarımsal faaliyetlerde de becerilerini göstermişlerdir. Tarım işçileri olarak hasat dönemlerinde çalışmışlardır. Belki de bu sayede Babil'in kadim kültürünü yakından tanıyarak; yavaş yavaş Babil nezdinde sosyal konumlarını güçlendirmişlerdir¹⁶². Bu yakınlaşma, muhtemelen evliliklerin ve dostlukların da geliştiği bir ortamın oluşmasını sağlamıştır. Devlet yönetimini devralan Kassit hanedanlığına karşı halkın sessiz kalması ve Kassit yönetimini kabul etmeleri, uzun yıllar getirilen bu yakınlaşma sayesinde olmuş olabilir. Kassitler, savaş ve çatışma ile alamadığı Babil'e barışçıl yollarla girmeye ve kendi hükümlerlerini tesis etmeye muvaffak olmuşlardır¹⁶³.

Ev kelimesi, kolektif anlamda kullanıldığında spesifik olarak şuna atıfta bulunulabilir: Toplu bir hizmet karşılığı arazi düzenlemesi kapsamında devlet tarafından bir grup yararlanıcıya tahsis edilen arazi, özellikle de bu tür arazi tahsislerinin adı geçen bir şefin "evleri" olarak tanımlandığı durumlardır. Geç Eski Babil Devleti'nde Fırat'ın yukarı kesiminde, Sippar'daki metinlerde Kassit evlerinden çok fazla bahsedilir. Kalıcı olarak garnizonlarda tutulmayan Kassitler'in kalelere yerleşimine izin verilmiş ve böylece

¹⁶¹ Van Kopen, "The Early", s.48-65.

¹⁶² George G. Cameron, *History of Early Iran*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1936), s.93.

¹⁶³ Oates, *Babil*, s.88-89.

yeni bir kavram olan “é.ġi.a éren ka-aš-ši-i” yani “Kassit birliklerinin evleri” terimini karşımıza çıkarmıştır. Bu evlere Abi-eşşuş Dönemi’nde, Kassit yönetiminin sosyal ve ekonomik koşulları hakkında ipucu veren kaynaklara ilk defa karşılaşıyoruz. Babil Devleti tarafından gelen göçerlere verilen araziler üzerinde tahsis edilen kalıcı ikamet yerleri olmuş olabilir. Ortaya çıkan güzergâh, ana üslerinin nehrin yukarısında bulunduğunu göstermektedir. Kār-Šamaš’tan Fırat vadisi yönünde belirtilen Kassit Evleri terimi, Kassit şefleri ve yandaşları tarafından işgal edilen bir alanı belirtmek için türetilmiştir¹⁶⁴.

Aile ve aşiret biçiminde örgütlenen Kassitler, “ev” grubuna ayrılırlar, bu evler adlarını kimi zaman, atalarından birinin isimlerinden alırlardı. Evler genellikle erkek hısımlıklara dayanırdı. Başlarında “ev beyi” (bel biti) bulunurdu. Bu açıdan Babil’in tümüyle uyum sağlamış değildi¹⁶⁵. Kentlerde egemen olmaya başladıktan sonra bile bu birimleri kullanmayı sürdürmüşlerdir. Kişileri bu evlerdeki konumlarına göre sınıflandırmışlar ve bu haneler adlarını gerçek veya kurmaca atalardan almışlardır¹⁶⁶. Kassit şefleri giderek Babil askeri organizasyonuna daha fazla uyum sağladıklarını görmekteyiz. Eyalet birimlerinde Kassit varlığı artıkça, eyaletlerde bulunan Kassit evlerinde ikamet eden birlikler de artmış ve zamanla güçlenmişlerdir.

Bu evlerin varlığına dair en büyük kanıt ise; Halep kralının elçisi vasıtasıyla Babil’e gönderdiği VS 16 No. 24 numaralı mektupta elçilerin Agum evleri (bītātī Agum)’nde nasıl alı konulduklarını bildirmektedir¹⁶⁷. Babil ile Fırat Nehirleri arasına yerleşen Kassit güçleri ile Hammurabi hanedanı arasındaki ilk çatışma Terka yakınlarındaki Ĥarrādum kasabasında, Ammi-ditana’nın saltanatının başlarında ortaya çıkmış olabileceği muhtemeldir. Kassit-Babil etkileşiminin devletin merkezinde savaşa dönüşmesi ise Zagros Dağları üzerinden üçüncü göç dalgası olan Samḥarû’nun gelmesinin bir sonucu

¹⁶⁴ Van Kopen, “The Early”, s.48-50.

¹⁶⁵ Roaf, Mezopotamya ve Eski Yakınoğu, s.141.

¹⁶⁶ Microop, *Eski Yakınoğu Tarihi*, s.154.

¹⁶⁷ Kemal Balkan, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, *Belleten*, 12/48 (Ekim 1948), s.723-756.

olmuş olabilir. Bu evlerde yaşayan Kassitliler'in dışa kapalı ve toplumun diğer unsurları ile iletişimlerinin çok az olduğunu göstermektedir. Bu durumun en önemli etkenlerinden biri de Kassit evlerinin genel olarak Babil dışında yer almasından kaynaklanması olarak yorumlanabilir. Buna örnek olarak ise, askeri birlikler içerisinde Ammi-saduka'nın 15. yılına kadar, Akadca konuşulmaması üzerine gönderilen tercümanlardan görüyoruz¹⁶⁸.

1.1.4. Kaynaklarda İlk Geçtiği Yer

Kassitlerin Mezopotamya'ya ilk yansımaları, Babil hükümdarı Samşu-İluna dönemine kadar geri götürülebilmektedir. Babil ve Larsa kaynaklarında Kassitler, "barbar" olarak nitelendirilmiş ve bölgesel güvenlik açısından potansiyel bir tehdit olarak görülmüştür. İran dağlarından gelen bu topluluk, çağdaş Mezopotamyalılar tarafından mevcut yönetim ve toplumsal düzenin dışında yer alan yabancı bir unsur olarak kaydedilmiştir¹⁶⁹. Kassit şahıs adlarına ilk kez Hammurabi dönemine ait belgelerde rastlanmaktadır. Kassitler ile Eski Babil hanedanı arasındaki ilk temaslara ilişkin bilgiler sınırlı olmakla birlikte, MÖ XVIII. yüzyılda Hammurabi'nin oğlu Samsu-İluna'nın 9. idari yılına verilen isimde Kassitlere dair en erken kayıtlar görülmektedir¹⁷⁰. Samsu-İluna'nın 9. Yılında¹⁷¹, doğunun çeşitli bölgelerinden toplanan paralı askerlerin sürgün edildikleri Kikalla'da bir isyan çıkmış ve bu isyan içerisinde muhtemelen Kassitlerin de yer aldığı topluluklar Elam sınırından Babil'e saldırmıştır. Ancak Samsu-İluna, bu saldırıyı bastırarak Kassitleri etkisiz hale getirdiğini¹⁷² ve Kikalla birliklerinin kökünü kazıdığını iddia etmiştir¹⁷³. Babil belgelerinde bu olay, "Kassitlerin askeri birliğinin

¹⁶⁸ Van Kopen, "The Early", s.54-56.

¹⁶⁹ Marten Stol, "Studies in Old Babylonian History" Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul, 40 (Leiden: 1975), s.44.

¹⁷⁰ Klenger, *Kral Hammurabi*, s.67.

¹⁷¹ Eski Babil tarihlendirme geleneğine göre o yılın en önemli olayı o seneye verilen isim olarak kayda geçerdi.

¹⁷² Cameron, *History of Early Iran*, s.93.

¹⁷³ Van Kopen, "The Early", s.52-53.

bulunduğu bu yılda (...)”¹⁷⁴ ifadesiyle kayıt altına alınmış olup, bir belgede şu şekilde geçmektedir: “*Sa-am-su-i-lu-na lugal-e ugnim Kaš-šu-u(2)*” — “Kral Samsu-İluna’nın Kassit ordusunu yendiği yıl.” Aynı döneme ait Larsa kayıtlarında da Kassit şahıs isimleri görülmektedir. Larsa kralı II. Rim-Sin (MÖ 1741) dönemine ait bir belgede ise Kassitler, “barbar bir ülkeden (kur-ta) gelen, dağlara geri sürülemeyen kötü düşmanlar” şeklinde tanımlanmıştır. Bu yenilginin ardından Kassitlerin uzun bir süre Babil’e yönelik doğrudan bir saldırı girişiminde bulunmadıkları anlaşılmaktadır¹⁷⁵.

Birinci Babil Hanedanlığı kralları, topraklarını korumak amacıyla müstahkem bölgelerde askeri yerleşkeler kurmuş ve buralara yerleştirilen göçerleri çoğunlukla paralı asker olarak orduda görevlendirmiştir. Ancak bu gruplar zaman zaman Babil yönetimine karşı isyan girişiminde bulunmuştur. Örneğin Tamîtu’da paralı askerlerin ayaklanması kaydedilmekte olup, bu isyan muhtemelen Elam ve Diyala Vadisi’ndeki İdamaras’ın saldırılarıyla birleşmiştir¹⁷⁶. Babil Devleti, yeni gelen toplulukların askeri potansiyelini kendi yararına kullanmak için onları askere almış, Kassit klanlarını da kendi şeflerinin yönetimi altında Babil yakınlarındaki arazilere yerleştirmiştir. Ancak Babilliler, muhtemelen önceki deneyimlerinden ders çıkararak daha sonraki Kassit gruplarını şehir merkezinden uzak, özellikle sınır bölgelerine yönlendirmiştir. Görünüşe göre bu politika başarılı olmuştur¹⁷⁷. Eldeki belgeler, Abi-eşşuh’un saltanatının sonları ile Ammi-ditana dönemi arasındaki süreçte Babil-Kassit ilişkilerinin barışçıl ve işbirliğine dayalı bir karakter kazandığını göstermektedir. Nitekim bu döneme ait kaynaklarda, şehir merkezinde ikamet eden ve “Kassit” ya da “Bimatit” olarak tanımlanan askerlerden

¹⁷⁴ Leonard William King, *Chronicles Concerning, Early Babylonian Kings, Including Records of the Early History of the Kassites and the Country of the Sea* (London: Harrison and Sons Press, 1907), s. 104.

¹⁷⁵ Balkan, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, s.723-756.

¹⁷⁶ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.118.

¹⁷⁷ Van Kopen, “The Early”, s.52-53.

bahsedilir. Bu adlandırma, onları kırsal kesimde yaşayan ve kalelerde konuşlandırılmış birliklerden ayıran bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁸.

Başkent'in korunması görevi, sıradan askeri hizmetten daha itibarlı ve ayrıcalıklı bir konum olarak görülmüş olmalıdır. Bu rütbeye kabul edilmek, yalnızca bir birimin desteklenmesi açısından değil, aynı zamanda ilerleyen süreçlerde Babil'de ortak bir kimliğin oluşmasına katkıda bulunmuş olabilecek önemli bir ayrıcalık teşkil etmiştir. Bununla birlikte, eldeki veriler bu birimin Babil hizmetine giriş tarihi ile söz konusu olaylar arasında kesin bir kronolojik ilişki kurmaya imkân vermediğinden, bu yorum şimdilik yalnızca bir teori olarak kalmaktadır. Abi-eşşuh dönemine ait bir belgede Babil hükümdarı, ülke içerisinde birçok isyanla uğraşmak zorunda kaldığını ve Babil'e saldıran Kassitler üzerine giderek onları yenilgiye uğrattığını kaydetmiştir. Muhtemelen Kassitler, Babil'e yönelik saldırılarında başarılı olamayınca, Kuzey Mezopotamya'da Mari'nin yukarı kesimlerine doğru çekilmişlerdir¹⁷⁹.

Araştırmacılara göre Kassitler, MÖ XVIII. yüzyılda Fırat Nehri kıyısındaki Terka'da yaklaşık iki yy boyunca varlığını sürdüren küçük bir krallık kurmuş olmalıdır¹⁸⁰. Hana Krallığı'na bağlı Terka'da ele geçirilen bir belgede, Kassit adı taşıyan bir hükümdara ait kayda rastlanmıştır¹⁸¹. Nitekim Samsu-İluna, Terka yakınlarındaki Hana'ya saldırmış ve kuzeye doğru Yukarı Habur'a kadar ilerlemiştir¹⁸². Terka'da bulunan bir başka metinde ise "Kaštiliašu" isimli bir kraldan söz edilmekte olup, belgede "mu ka-aş-ti-li-ia-šu lugal su-te-e-em im-ħa-šu" yani "Kral Kaštiliašu'nun Sutianları vurduğu yıl" ifadesi yer almaktadır¹⁸³.

¹⁷⁸ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.116.

¹⁷⁹ Van Kopen, "The Early", s.53.

¹⁸⁰ T. Bill Arnold, *Who Were The Babylonians*, haz. Andrew G. Vaughn, Leiden-Boston: Brill, 2005, s.63.

¹⁸¹ Klenger, *Kral Hammurabi*, s.67.

¹⁸² Mieroop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s. 107.

¹⁸³ Podany, *Ancient Mesopotamia*, s.138. Bu krala dair kanıtlar için, Amanda H. Podany, "A Middle Babylonian Date for the Hana Kingdom", *Journal of Cuneiform Studies*, 43-45/1 (1991 - 1993), s. 53-62.

Kassitlerle bağlantılı görülen diğer iki bölge Batı Suriye'deki Alalah ve Anadolu'daki Tigonānu'dur. Lokalizasyonu kesin olarak yapılamasa da Tigonānu'nun günümüzde Türkiye sınırları içinde, Diyarbakır bölgesinde yer aldığı düşünülmektedir. Hitit kralı I. Hattuşili dönemine tarihlenen Tigonānu'daki bir birlik listesinde, Şagarakti ve Pula-Ḫali olarak yorumlanan, ayrıca muhtemelen Kassit kökenli olabilecek başka isimler de kaydedilmiştir¹⁸⁴. Alalah'ta ise VII. tabakaya ait bir anlatı metninde “mlu-tu-uk-in-da lú ka-aš-ši-i” ifadesi geçmektedir. Burada geçen *-lutuk* sözcüğünün bilinen bir karşılığı bulunmamakta olup, *-inda*, *-indaš* veya *-indar* ekleriyle karşılaştırılabilir. Bununla birlikte, bu yorumun ihtiyatla ele alınması gerektiği belirtilmelidir¹⁸⁵.

1.2. Kassit Devleti'nin Siyasi Tarihi

1.2.1. Hammurabi Hanedanlığının Sonu

Kassit Devleti'nin siyasi tarihine geçmeden evvel Hammurabi sonrası Babil'deki siyasi gelişmelere değinmek Kassitler'in kuruluş aşaması açısından önemli bir husustur. Hammurabi sonrasında halefleri onun elde ettiği başarıları sürdürmeyerek; kuzey güney doğrultusundaki Bağdat ve Larsa kentleri arasındaki toprakları, siyasi açıdan güç şartlarda idare etseler de¹⁸⁶, Babil hala önemli bir devleti olma özelliğini kaybetmemişti¹⁸⁷.

Samsu-iluna Dönemi'nde göçler ve bu göçlerin sonucunda ortaya çıkan çatışmalar, ekonomik sorunlar ve özellikle ekolojik dengelerin meydana getirdiği su baskınları ve değişimin yol açtığı zorluklar, Güney Babil'in birçok eski şehrinde nüfusun azalmasına neden olmuştur. Babil'in güneyinde nüfus azalırken, daha sonraki süreçte kısmen Babil'in kuzeyinde ve krallığın merkezinde nüfusun yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu

¹⁸⁴ Thomas Richter, “Anmerkungen zu den hurritischen Personennamen des Ḫapiru-Prismas aus Tigonānu,” in *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, vol. 9 (Bethesda, MD: CDL Press, 1998), 125–134. Geniş bilgi için Bkz. Mirjo Salvini, *The Ḫabiru Prism of King Tunip-Teššup of Tikunani* (Rome: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Documenta Asiana 3, 1996).

¹⁸⁵ Brinkman, “Babylonia”, s.5.

¹⁸⁶ Oates, *Babil*, s.89.

¹⁸⁷ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.154.

dönemin dinsel açıdan en önemli farkı ise şehir tanrısı olan Marduk'un Babil panteonuna yükseltilmesidir. Böylece politik, dinsel ve kültürel açıdan Babil halkının gelecek yüzyıllarda iç kaderini belirleyecek olan önemli parametreler de bu etkenlere bağlı olarak biçimlenmiştir¹⁸⁸.

Mezopotamya, tarihin her döneminde olduğu gibi bu dönemde de birçok göçe sahne olmuştur. XVIII. yüzyılda, Babil'in bu zayıf durumundan faydalanan halklar Babil'e göç etmiştir. Birçok defa yapılan Sami göçlerinin aksine bu kez kökeni konusunda hala net bir bilgiye sahip olmadığımız, ama kesinlikle Sami olmayan bir halk olan Kassitli göçmenler, Babil'e gittikçe çok daha fazla gelmeye ve bu topraklara yerleşmeye başlamıştır. Babil'in kuzey bölgesi bu ilk göçlere tanıklık etmiştir. Bu tür durumlarda hep olduğu gibi çatışmalar zuhur etmiş olsa da, sonunda barışçıl bir entegrasyon da sağlanmıştır. Babil'e göç eden ve semitik olmayan tek halk Kassitler değildi; Hurrilerin göçlerine tanık olan Babil, Anadolu'da kurulan Hititler'in de baskılarına maruz kalmıştır¹⁸⁹.

Geç Tunç Çağının başları, araştırmacılar tarafından "Karanlık Çağ" olarak adlandırılmıştır. Güçlü bir devletin varlığının görülmediği Önasya, bu dönemde siyasi olarak da parçalanmış ve yazılı kaynakların ise çok az kaynak sunduğu bir dönem yaşanmıştır¹⁹⁰. Elimize neredeyse hiç yazılı metnin geçmemesi siyasi hâkimiyetin ve ekonomik gelişimin zayıfladığını düşündürmektedir. Mezopotamya, Anadolu, Suriye ve Filistin'de yerleşim alanlarında büyük bir azalma yaşanmıştır. Bu dönemde yarı göçebe grupların baskısı ile kent merkezlerinin sayısında da bir azalma görülmüştür¹⁹¹. Bu dönemde Hammurabi'nin halefleri, birçok zorlukla başa çıkmak zorunda kalmışlardır. Gelen yarı göçebe kavimler, çıkan isyanlar ve bu isyanları bastırırken özellikle güney topraklarında tarım alanlarının, sulama kanallarının zarar görmesiyle ekonomik işleyiş

¹⁸⁸ Michael Jursa, *Babilliler*, çev. Firuzan Gürbüz Gerhold (İstanbul: Afa Yayınları, 2017), s.28-29.

¹⁸⁹ Oates, *Babil*, s.88.

¹⁹⁰ Amanda H. Podany, *Ancient Mesopotamia: Life in the Cradle of Civilization* (Virginia: The Great Courses, 2018), s.136.

¹⁹¹ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.117.

bozulmuş ve takas sistemi çökmüştür¹⁹². Geç Eski Babil kralları, topraklarını düşmanlardan korumak amacıyla inşa ettikleri kalelere yukarıda değinmiştik. Yabancı gruplar tarafından yönetilen bu kalelerde yaşayan gruplar Babil'in zamanla zayıflaması sonucunda yeni bir gücün çekirdeğini oluşturarak Babil'e saldırmışlardır¹⁹³.

Ammi-Saduka devrinden itibaren siyasi hâkimiyetiyle beraber otoritesini iç sorunlar nedeniyle kaybeden ve ekonomik problemlerle başa çıkmaya çalışan bir devlet olan Eski Babil hanedanı adını bile hiç duymadığı bir devletin istilasına uğramıştır. Hitit Kralı I. Muşşili, dedesi Hattuşili'nin yarım bıraktığı Kuzey Suriye seferine çıkarak Halpa'yı ele geçirmesinin ardından ordusunu 800 km. kadar güneydoğuda kalan Fırat boyundaki Babil'e yönlendirmiştir. Zor ve sıra dışı bir başarı olan Babil'in işgali, Hititlere jeopolitik açıdan hiçbir kazanç sağlamamıştır¹⁹⁴. I. Muşşili'nin Babil'i istilası, Hitit gelenekleri uyarınca, Babil ilhak edilmeksizin sadece buldukları ve götürebildikleri kadar ganimeti alarak Anadolu'ya dönmeleri ile son bulmuştur¹⁹⁵. I. Muşşili'nin Babil'i alması, Mezopotamya'da sürekli bir Hitit hâkimiyetini sağlamamış ve coğrafi sınırlarında bir değişikliğe neden olmamıştır. I. Muşşili'nin bu seferi, Hititler'in Mezopotamya dünyasının içinde yer almasını sağlayan en önemli etkenlerden de biri olarak karşımıza çıkmıştır¹⁹⁶.

Samsu-ditana Dönemi'nde gerçekleşen I. Muşşili'nin MÖ 1595 yılında Babil'i istilası beklenmeyen bir durumdu. Bu işgal, Eski Babil Sülalesinin sonu anlamına gelmiştir. Yaşanan bu olay, muhtemelen halk arasında bir panik havasının yaşanmasına neden olmuş ve siyasal bir boşluk yaratmıştır. Yazılı belgelerin hiçbir şey anlatmadığı bir

¹⁹² Diakov ve Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, Cilt I, s. 105.

¹⁹³ Seth Richardson, "Trouble in The Countryside Ana Tarşi Samsuditana: militarism, Kassites and the fall of Babylon I" (in *Ethnicity in Mesopotamia*, papers read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, 1-4 July 2002), Pp. 273-89.

¹⁹⁴ Theo P. J. van den Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi," (içinde) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, ed. Meltem Doğan Alparslan ve Metin Alparslan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), s. 13.

¹⁹⁵ Memiş, *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi*, s. 144.

¹⁹⁶ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002), s.70.

dönem yaşanmıştır¹⁹⁷. Üstelik sadece Babil değil; Assur, Mari, Eşnunna, Nippur, Sippar gibi başlıca kültür merkezlerinde de yazılı belgelerin ortadan kalktığı ve karanlık bir dönem yaşandığı bir süreç olmuştur¹⁹⁸.

Murşili'nin Babil seferinin kesin nedenleri bilinmemekle beraber askeri kahramanlıklarının politik ya da stratejik amaçları kadar, kişisel saygınlık ve üne yönelik amaçları da olabilir¹⁹⁹. Babil, Hammurabi hanedanının son üyesi Samsu-ditana'nın Hititlere yenilmesiyle son bulmuştur. 1595'de Babil'in Hititler tarafından yıkılmasından sonra Mezopotamya'da egemenlik, yeni halkların ellerine geçmiştir²⁰⁰. Babil'de yaşanan bu boşluk önce Hammurabi'den sonra önemli bir tehdit olan güney topraklarının sahibi Deniz Sülalesi hükümdarı Şuşi tarafından doldurulduktan kısa bir süre sonra Zagros Dağlarından göç ettikleri düşünülen Kassitler, Babil topraklarında hükmetmeye başlamıştır²⁰¹. Deniz ülkesi Hanedanı (mat tamtim), Kassit ülkesini çivi yazılı metinlerde mat Karduniaş "tanrı Duniaş'ın Limanının Ülkesi" olarak tanımlamıştır²⁰².

Erken Kassit Dönemi ile ilgili bilgilerimiz oldukça eksik kalmaktadır. Erken Kassit Dönemi'ne ilişkin bilgi eksikliğinin başlıca nedeni, bu döneme ait belge ve materyallerin büyük bir kısmının hâlâ yayınlanmamış olması ve tarihçiler tarafından yeterince incelenmemesidir. Müzelerde ilgi görmeden bekleyen binlerce tablet varken bunlardan sadece 900 tanesi yayınlanmıştır²⁰³. Diğer bir nedeni ise Kassitler'in kendileriyle ilgili çok az belge bırakmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁹⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.118.

¹⁹⁸ Memiş, *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi*, s. 135.

¹⁹⁹ Trevor Bryce, *Hitit Krallığı*, çev. İrem Kutluk (İstanbul: Alfa Yayın, 2023a), s.148.

²⁰⁰ Erol Sever, *Assur Tarihi* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008), s.56.

²⁰¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.118.

²⁰² Yusuf Kılıç ve Cemal Yılmaz, "Amarna Çağı ve Assur'un Yükselişi (Orta Assur Dönemi: MÖ 1500-1000)," (içinde) *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Ed. Gürkan L. Gökçek, Ercüment Yıldırım ve Okay Pekşen (İstanbul: Değişim Yayınları, 2020), s.187.

²⁰³ Oates, *Babil*, s.90-91.

Tahta geçtiği düşünölen 36 kral ismi olsa da, eldeki belgelerde ilk altı kral ve son 11 veya 12 hükömdar ismi sağlam bir şekilde elimize geçmiştir. Diğer krallara ait isimler hasar görmüş olduğundan dolayı, bu hükömdarların kimlikleri ve kronolojik sıralamaları hakkında yeterli bilgiye ulaşılammamaktayız²⁰⁴. Hükömdar isimleri ve bu isimlerin kronolojik olarak sıralanması ile ilgili eksikler ve Kassit tarihinin yapılacak yeni çalışmalar ile aydınlatılacağı kanaatindeyiz.

Kassitler, kendilerine Kaššû ve ölkelerine Karduniaš demişlerdir. Kaššû terimi, erken dönemde askeri işlere yatkınlığı olan ve ekipler halinde işe alınan bir azınlık grubunu karşılamaktaydı. Kabile ve aşiret költürünün devam ettiğini gösteren bazı bulgular bulunmaktadır. Bir kısmı evler şeklinde örgütlenmiş ve Babil kralından özel ödenekler alabilen “lugal” adı verilen bir lidere sahip olmuşlardır. Kassit henedanlığı döneminde ise, kaššû terimi, genellikle askerlik ve hayvancılık faaliyetlerinde bulunan grupları tanımlamak için kullanılan spesifik bir anlam kazanmıştır²⁰⁵.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi; Kassit tarihine dair kaynakların azlığı, müzelerde henüz incelenmemiş çok sayıda tabletin varlığı ve araştırmacıların sınırlı ilgisi, özellikle Erken Kassit Dönemi’ni belirsiz kılmaktadır. Çalışma sırasında hem belgelerin eksikliği hem de kronolojiye dair tutarsızlıklar önemli sorunlar doğurmaktadır. Bu nedenle Erken Kassit Dönemini inşa ederken kesin yargılardan ve yorumlardan kaçınılarak temkinli bir yaklaşım izlenecektir²⁰⁶.

İlk olarak Mezopotamya topraklarına geldiklerinde karşılaştıkları mukavemetle Babil’de tutunamayan Kassitler, Orta Fırat Bölgesine çekilmiştir. Özellikle Hana’da “Kaštiliašu” isimli bir kral adının kaynaklarda geçmesi bu topraklarda Kassitler’in bir

²⁰⁴ Goodspeed, *A History of the Babylonians and Assyrians*, s. 122.

²⁰⁵ Nathanael Shelley, “Kaššû: Cultural Labels and Identity in Ancient Mesopotamia,” (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*, vol. 1, Ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), s.201.

²⁰⁶ Shelley, “Kaššû: Cultural Labels and Identity in Ancient Mesopotamia”, s.199.

krallık kurduğunu göstermesi bakımından önemli bir husustur²⁰⁷. Hana’da son yapılan çalışmalarda Hana kralı Yadih-Abu’dan sonra Kaštiliašu isimli bir hükümdarın geldiği görülmüş ve yine bu bölgede Hammurabi Dönemine ait bir belgede Kassit tanrı isimlerine rastlanmıştır²⁰⁸. Bu bulgular, Kassitler’in Babil’de hâkimiyet kurmadan daha evvel, Orta Fırat topraklarına egemen oldukları yönünde bir yoruma götürmektedir.

1.2.2. Erken Kassit Dönemi (?-MÖ 1415)

Babil tahtında uzun yıllar boyunca hüküm süren ve siyasî birlik sağlamış bir Babil ortaya çıkaran Kassitler’in erken dönemine dair bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bu dönemin büyük ölçüde karanlıkta kalmasının yanı sıra, Kassit hükümdarlarının isimlerinde de ciddi eksiklikler göze çarpmaktadır. Babilli tarihçilerin derlediği kral listeleri günümüze son derece bozulmuş bir biçimde ulaşmış olup, mevcut haliyle isimlerin büyük bir kısmı okunamaz durumdadır²⁰⁹. Kassit hanedanlığının yaklaşık beş yüzyıl boyunca otuz altı farklı hükümdarın yönetiminde varlığını sürdürdüğü araştırmacılar arasında yaygın olarak kabul edilen görüştür²¹⁰. Orta ve Geç Kassit Döneminde Kassit tahtında gördüğümüz 23 hükümdar ismi belirlenmiş bilgiler arasındadır. Lakin Erken Kassit Döneminde tahta geçtiği düşünülen 16 hükümdardan sadece 8 hükümdar ismi tespit edilmiştir.

Babil’de hüküm sürdüğü kabul edilen ilk Kassit kralı Agum-Kakrime, yazdırdığı metinde kendisini Taššimagurumaš’ın soyundan geldiğini iddia etmektedir. Taššimagurumaš’ı krallar listesindeki altıncı isimle ilişkilendirmek oldukça cazip görünmekte ve bu genelleme günümüzde büyük ölçüde kabul görmektedir. Bununla birlikte, bu bağın kesinliğine ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır. Zira Agum-Kakrime gerçekten onun oğlu olsaydı, muhtemelen babasının ünvanını da metinde zikretmiş

²⁰⁷ Koroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.117.

²⁰⁸ Podany, "A Middle Babylonian", s.53-62.

²⁰⁹ Rogers, Robert William. *A History of Babylonia and Assyria* Volume I (New York: Eaton & Mains, 1901), s. 97

²¹⁰ Koroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.118.

olurdu. Yazıtın bütününe bakıldığında ise, metin daha ziyade taht üzerindeki iddiasını meşrulaştırmak amacıyla ünvan ve soy bağına başvuran bir gaspçının söylemini andırmaktadır. Bu durum, sonraki dönemlerde II. Sargon ve III. Tiglat-Pileser'in uygulamalarına benzetilebilir²¹¹. Eğer durum Agum-Kakrime'nin söylediği gibiyse listeye ekleyeceğimiz bir isme daha ulaşmış oluyoruz. Ancak hala belirlenmesi gereken Erken Kassit Dönemi kral isimleri bulunmaktadır.

Kassitler'in iktidara nasıl yükseldiği konusu hâlen tam anlamıyla çözülememiş bir muamma olarak karşımızda durmaktadır. Bununla birlikte, araştırmacıların genel kanaati, Kassitlerin zaman içerisinde barışçıl yollarla Babil'e yerleşmeleri ve Babil halkıyla kademeli biçimde bütünleşmeleri sonucunda herhangi bir ciddi direnişle karşılaşmadan Babil tahtına egemen oldukları yönündedir. Ancak Kassit Hanedanlığı'nın uzun süreli hâkimiyeti ve tarihsel önemine rağmen, bu süreci aydınlatmaya yardımcı olabilecek arkeolojik veriler oldukça sınırlı kalmaktadır²¹².

Babil topraklarında yaklaşık yarım bin yıl boyunca iktidarda kalarak hanedanlık kuran Kassitler, Babil tarihinde kesintisiz biçimde en uzun süre hüküm süren hanedan olmalarına rağmen; birincil kaynakların yetersizliği nedeniyle hükümdarları ve dönemleri hakkında eksiksiz bir siyasî tarih ortaya koymak mümkün değildir²¹³. Erken Kassit Dönemi'nin uzunluğu ve bu döneme ilişkin verilerin son derece sınırlı oluşu, araştırmacıların bu süreci "Karanlık Çağ" olarak nitelendirmelerine yol açmaktadır. Mevcut kısıtlı kaynaklar ışığında bizler de Erken Kassit Dönemi'ni tarihsel açıdan yeniden inşa etmeye çalışacağız.

1.2.2.1. Gandaş

²¹¹ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.99.

²¹² David N. Rohl, *Legend The Genesis of Civilisation* (London: Butler & Tanner, 1999), s.53.

²¹³ Arnold, *Who Were The Babylonians*, s.64.

Gandaş, Kassitlerin bilinen en eski kralıdır. Gandaş'ın ismi, Sümer, Akad ve Babil geleneğinde görülen kral adlarıyla herhangi bir benzerlik taşımadığı gibi, selef hükümdarların ünvanlarını da yansıtmamaktadır²¹⁴. Gandaş'ın, Babil kralı Samşu-İluna ve Larsa hükümdarı II. Rim-Sin ile aynı dönemde yaşadığı tahmin edilmekle birlikte; gerek siyasi, gerekse askeri faaliyetlerinin neler olduğuyla ilgili ve ayrıca hangi bölgede hükümlanlık yaptığına ilişkin kanıtlara şimdilik ulaşamamaktayız. Gandaş'ın adı, bir adak tabletinde Tanrı Bell'i onurlandıran ilk hükümdar olarak geçmektedir. Ayrıca ismi ve ünvanı, Eski Babil dönemine ait bir yapının kapı yuvasına muhtemelen daha geç bir tarihte ve amatörce kazınmış bir şekilde tespit edilmiştir²¹⁵. Hanedan'a ait kral adlarıyla tam bir örtüşme göstermemektedir. Bu kronolojik tutarsızlığa rağmen, Deniz Ülkesi fatihi olarak bilinen Ulam-Burias dönemine ait bir belge, Kassit hanedanının ilk kralı olarak Gandaş'ı göstermektedir. Bu belge Gandaş ismin tarihsel konumuna dair önemli bir referans sunmaktadır²¹⁶. Gandaş'tan kaldığı tahmin edilen bir belgenin tercümesi şu şekildedir:

“1) Parlak arslan, tanrıların kutsal sığırı, beylerin beyine. 2) dört bucağın kralı, Sümer memleketinin kralı, 3) ve Akad ilinin kralı. 2) Gaddaş' (Gandaş) 3) im ben. 4) Vakta ki Babil'in zaptında, Enlil' in mabedi (Nippur'daki) 5) [yorg] unluğunu (?) 6) Ay. (baş tarafı kırık) x + 1) 3) birdenbire estiğini 2) öğrenecekler. 4) vah, vah yürek yürek 5) vah vah -im, ... -im, şehrimde Nippur' da 6) hakim yok 7) dinlen 8) . (Bu tablet) için yazılmıştır.”²¹⁷

Yapılan son araştırmalar, Kassitler'in Babil'de hâkimiyet kurmasının Gandaş dönemine değil, II. Agum zamanına tarihlenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda söz konusu vesikanın, Kassit hâkimiyetinin kökenlerini mümkün olduğunca eskiye dayandırmak ve belirli siyasî menfaatler elde etmek amacıyla daha sonraki

²¹⁴ Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark*, s.526.

²¹⁵ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.99.

²¹⁶ Hallo and Simpson, *The Ancient Near East*, s.224.

²¹⁷ Balkan, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, s.723-756.

dönemlerde kaleme alınmış sahte bir belge olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Gandaş ile ilişkilendirilen bu anlatılar, muhtemelen yalnızca onun döneminde gerçekleşmiş küçük çaplı bir askerî seferin sonuçlarının abartılı bir yansıması olabilir²¹⁸.

1.2.2.2. I. Agum

Gandaş'tan sonra Kassit yöneticisi olarak I. Agum'un tahta geçtiği genel kabul gören görüştür. Gandaş'ın hükümrancılık süresi ve faaliyetlerine dair elimizdeki veriler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, onun Samsu-iluna (MÖ 1749) ve II. Rim-Sin (MÖ 1741) ile senkronik olarak aynı dönemde yaşamış olduğunun kabul edilmesi, I. Agum'un yaklaşık olarak MÖ 1700'lerde hüküm sürdüğünü düşündürmektedir. Bu dönemde Fırat Nehri'nin ana kollarından birinin yön değiştirmesi, bölgedeki siyasî ve ekonomik gücün zayıflamasına ve Nippur'un terk edilmesine yol açmıştır. Muhtemelen bu gelişmelerin sonucunda I. Agum'un askerî yollarla Diyala bölgesinin denetimini Kassit hâkimiyetine kattığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Diyala ticaret yolunun hangi Kassit hükümdarı döneminde kesin olarak kontrol altına alındığı konusu hâlen belirsizliğini korumaktadır²¹⁹.

1.2.2.3. I. Kaštiliašu

I. Agum'un ardından Kassit tahtına I. Kaštiliašu'nun geçtiği kabul edilmekle birlikte, onun dönemine ilişkin bilgiler büyük ölçüde karanlıkta kalmaktadır. Bununla birlikte, son yıllarda yapılan araştırmalarda Nippur'daki bir tapınakta Һaşmar-galšu adına adak adandığı ve kendisinin kral olarak gösterildiği tespit edilmiştir. Ancak hiçbir kral listesinde adına rastlanmayan Һaşmar-galšu'nun Kassit Krallığı ile doğrudan ilişkisi henüz kesinlik kazanmamıştır. Yine de güçlü bir kişilik olduğuna dair izlenim

²¹⁸ Balkan, "Kas Tarihinin Ana Hatları", s.723-756.

²¹⁹ Van Kopen, "The Early", s.76.

uyandırmaktadır. İsminin Kassit kökenli olması göz önünde bulundurulduğunda, onun I. Kaštiliašu'nun babası olması muhtemel bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir²²⁰.

1.2.2.4. II. Agum

Babil'de egemen olduğu düşünülen II. Agum'un, tahminen Kassit hanedanlığının dokuzuncu hükümdarı ve günümüze dair bilgi sahibi olduğumuz ilk Kassit kralı olduğu, araştırmacılar arasında genel olarak kabul edilen görüştür²²¹. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar kral listelerinde II. Agum'u onuncu sırada göstermektedir²²². Kassit kralı I. Kaštiliašu'dan I. Burna-Buriaš'a kadar geçen dönemde altı hükümdarın isimlerinin tam olarak bilinmemesi, II. Agum'un tahta geçtiği zaman ve taht sırasına dair bilginin muğlak olmasına yol açmaktadır. Kassit göçünün üçüncü ve son dalgasının en başarılı lideri olarak Agum-Kakrime kabul edilmektedir. Hammurabi hanedanının son hükümdarı Samšu-ditana'nın (MÖ 1625–1595) 19. yılına ait bir mektupta, “bukāšu” ünvanına sahip Agum isimli bir yetkiliye atıf yapılmaktadır. Agum'un tahta geçişi, kral listeleri ile MÖ I. binyıldaki listeler arasındaki farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, hanedanlığın miras yoluyla devredilmediğini göstermektedir. Ayrıca, Hurbah ve Šipta-ulzi grupları arasındaki çatışmalar, II. Agum'un bu bölgeyi zorla ele geçirdiğine işaret etmektedir. Yaklaşık 149 yıl boyunca Hana yakınlarındaki Terka'da yaşayan Kassitlerin, II. Agum döneminde Babil'e firmeye muvaffak olmaları genel kabul edilen görüştür²²³.

Agum-Kakrime, yazdırdığı metinde babasının kral Taššimagurumaš olduğunu belirtmektedir. Ancak araştırmacılar, burada söz konusu kişinin gerçekten bir kral olmayabileceğini ve Agum-Kakrime'nin bu iddiasının bir gaspçıya ait olabileceğini öne sürmektedir. Yazıtında kan bağlarını açıkladıktan sonra hükmettiği toprakları şöyle sıralar: “Kaşşu ve Akkad kralı, geniş Babil ülkesinin kralı, birçok insanın Aşnunnak

²²⁰ Johannes Boese, *Hašmar-galšu. Ein kassitischer Fürst in Nippur*, Ed. Jeanette C. Fincke), Germany: Medienhaus Lißner, 2010, s. 71–78.

²²¹ Oates, *Babil*, s.90.

²²² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.118.

²²³ Van Kopen, “The Early”, s.65.

topraklarına yerleşmesine neden olan Padan ve Alvan kralı, Gutiler'in kralı, Dünya'nın dört bir yanının kralı.”²²⁴. Agum-Kakrime'nin bu yazıtta kullandığı ünvanlar, geleneksel Babil ünvan sıralamasına uymamaktadır. Babil geleneğinde, Babil tanrılarının doğrudan hâkim olmadığı topraklar üzerinde doğrudan tahakküm kurmak mümkün değildi; bu bölgeler, genellikle tanrılar tarafından atanan vekiller aracılığıyla yönetilirdi. Bu nedenle Padan, Alvan (modern Holwan) ve Gutı bölgeleri için “Padan, Alvan ve Gutı krallarının kralı” ifadesi kullanılması gerekirdi. Agum-Kakrime'nin bu geleneğe uymaması, henüz Kassitlerin Babil kültürüyle tam olarak uyum sağlamadığını göstermektedir. Bununla birlikte, sonraki Kassit krallarının Babil geleneklerine büyük bir titizlikle uydukları görülmektedir. Bu yazıtta ayrıca Kassitler'in hükmettiği topraklar da belirtilmektedir. Söz konusu bölgeler, Kassit boylarının yerleştiği ve klasik dönemlere kadar iskân edildikleri alanlar olmuştur²²⁵.

II. Agum'u, Hitit kralı I. Muşşili'nin Babil istilasını sırasında ele geçirilen tanrı ve tanrıça heykellerini Babil'e geri getirmesiyle tanıyoruz. Bu olay, tanrıların yıkıcı bir işgal sonucu ortadan kaldırıldığını ve yeniden geri getirilme çabalarının söz konusu olduğunu göstermektedir. Agum-Kakrime, kaynaklarda 24 yıl boyunca sürgünde kalan tanrı ve tanrıça heykellerini Hana'dan Babil'e geri getirdiğini belirtmektedir²²⁶. Kassit kralı Agum-Kakrime'nin bu hareketindeki amaç, söz konusu tanrı ve tanrıçaların ait oldukları topraklara dönmelerini sağlayarak bulunduğu bölgede güç simgesi olarak yeniden konumlandırmak olabilir. Dolayısıyla tanrıların geri getirilmesi, bir tür yeniden doğuş hikâyesi olarak sunulurken Babil halkı üzerinde hem etki hem de tahakküm kurma amacı taşımış olabilir.

Eldeki verilere göre, tanrı ve tanrıça heykelleri bölgeye askerî bir baskın düzenlenerek değil, elçilik aracılığıyla geri alındığı, araştırmacılar tarafından üzerinde

²²⁴ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.152.

²²⁵ Balkan, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, s.723-756.

²²⁶ James G., Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2022), s.48.

mutabık olunan bir görüştür²²⁷. Bu durum, Kassitler'in henüz doğrudan saldırı gücüne sahip olmadığını ve heykellerin fidye karşılığında geri alındığını göstermektedir. Tanrı heykelleri olmadan tapınaklarda ritüeller gerçekleştirilemezdi; geri getirilen tanrılar mabede yerleştirilmeden önce tapınak onarılmış ve böylece şehir eski güç ve görkemine kavuşmuştur. Marduk heykelinin geri getirilmesi, ilahi bir koruma ve onay ile II. Agum'u ve dolayısıyla Kassitler'i güçlü bir konuma yükseltmiş olmalıdır. Bu olay, Kassit hanedanının, her ne kadar yabancı bir kökene sahip olsalar da, Babil tanrılarına olan bağlılığını ve aidiyetini gösterdiğini ve Babil halkı tarafından kabul edilmesinin simgesi olduğunu ortaya koymaktadır²²⁸.

Kassit hükümdarı Agum-Kakrime hakkında bilgilere, onun yazıtından ulaşmaktayız. Agum-Kakrime, yazıtında tanrıların soyundan geldiğini ve Babil tanrılarının çağrısıyla göreve getirildiğini belirtmektedir. Kitabe, üç yüz otuz sekiz satırdan oluşmakta olup, tanrı Marduk ve eşi Zarpanit adına gerçekleştirilen başarılarına değinmektedir²²⁹. Bununla birlikte, Agum-Kakrime yazıtı, Agum'un kökeni, Babil tahtına çıkmadan önceki pozisyonu veya geldiği yer hakkında bilgi sunmamaktadır. Hanedan soyuna yapılan güçlü vurgu, onun babasından miras yoluyla tahta geçtiği anlamına gelmese de, atalarının muhtemelen bölgesel bir krallığı yönettiği sonucuna işaret etmektedir²³⁰. Yazıtta Eşnunna topraklarına yeniden huzur getirmesi ve Dicle ile Zagros eteklerindeki güçlü yönetiminden abartılı bir biçimde söz edilmektedir. Ancak bu toprak kazanımlarının Babil'i ele geçirmeden önce mi yoksa sonra mı gerçekleştirildiği ve Samsu-ditana ile ortak bir ittifak kapsamında mı yapıldığı hâlen kesinlik kazanmamış konular arasında yer almaktadır²³¹. Ayrıca Agum-Kakrime yazıtında, çeşitli zanaatkâr

²²⁷ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.153.

²²⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.113.

²²⁹ Goodspeed, *A History of the Babylonians and Assyrians*, s. 124-125.

²³⁰ Van Kopen, "The Early", s.67.

²³¹ Van Kopen, "The Early", s.73.

topluluklarına vergi muafiyetleri tanıdığı iddia edilmektedir. Bu uygulama, Babil’de ticaret hacminin artırılmasına yönelik stratejik bir hamle olarak değerlendirilebilir²³².

Elimizde, Agum-Kakrime dönemiyle ilgili başka bir belge bulunmadığı için, bu dönemin geri kalanında genel olarak huzur ortamının hüküm sürdüğü yorumunu yapabiliriz. Agum’un ölümünün ardından kral isimleri kesintiye uğramış, II. Agum-Kakrime’nin ardından ise Kassit hanedanlığıyla ilgili bilgiler büyük ölçüde karanlıkta kalmış ve tarihsel kayıtlarda belirgin bir kopuş yaşanmıştır²³³. Agum, araştırmacılar tarafından Babil topraklarında Kassit egemenliğini başlatan hükümdar olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Agum’u Suriye bölgesini boşaltmaya ve Babil’i ele geçirmeye yönlendiren koşullar ve bu kararın ardındaki gerekçeler hâlen kesinlik kazanmamıştır. Bu durumun Mitanni-Hitit arasındaki çatışmalardan mı, yoksa Hititlerle yapılan bir ittifaktan mı kaynaklandığı ise henüz tam olarak açıklığa kavuşmamıştır²³⁴.

1.2.2.5. I. Burna-Buriaş

II. Agum’un ardından Kassit tarihi büyük ölçüde karanlıkta kalmaktadır. Kral listelerine göre tahta geçen II. Agum’un oğlu olduğu düşünülen I. Burna-Buriaş’a dair, dönemi aydınlatacak herhangi bir belge elimizde mevcut değildir. I. Burna-Buriaş’ın ardından oğulları III. Kaštiliašu ve Ulam-Buriaş Kassit tahtına geçmiş, ancak onların hükümlerlik yılları ve dönemleriyle ilgili de yeterli kaynak bulunmamaktadır. Bu nedenle söz konusu dönemin ayrıntılı siyasi ve toplumsal yapısı hâlen tam olarak aydınlatılamamaktadır.

1.2.2.6. III. Kaštiliašu

²³² Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.119.

²³³ Alexa Bartelmus, “Restoring The Past. A Historical Analysis Of The Royal Temple Building Inscriptions From The Kassite Period”, *Kaskal Rivista Di Storia, Ambienti E Culture Del Vicino Oriente Antico*, V. 7, (December 2010), s. 100.

²³⁴ Van Kopen, “The Early”, s.72.

Nippur'daki tapınaklarda adak listelerinde ismi geçen²³⁵ III. Kaštiliašu'nun, Kassit tahtında bilinen tek faaliyeti, Larsa ve Maşkan-şāpir'de Sumundar Kanalı'nın inşa edilmesidir²³⁶. III. Kaštiliašu'nun Larsa ve Maşkan-şāpir arasındaki Sumundar Kanalı'nın kazılmasını kaydeden yazıtı ve sonrasında Nippur'da gerçekleştirdiği ithaf, onun Orta ve Güney Babil üzerinde etkin bir kontrole sahip olduğunu göstermesi bakımından önemli bulgulardır. Bu dönemde ayrıca, güney topraklarında yer alan Deniz Hanedanlığı üzerine bir sefer düzenlediği de kaydedilmektedir. III. Kaštiliašu hakkında elimizde daha fazla bilgi bulunmamakla birlikte, bu dönemde Kassitler'in Orta ve Güney Babil'de denetimi ele geçirdiği görülmektedir²³⁷.

1.2.2.7. Ulam- Buriaş

Erken Kassit Dönemi'nde Ulam-Buriaş ile ilgili iki yazılı kaynak sonraki bir tarihe ait belgelerde günümüze ulaşmıştır. İlk kaynak, Part Dönemi'nde Babil'de bir evde bulunan ve üzerinde “Sealand kralı, kral Burna-Buriaş'ın oğlu Ulam-Buriaş” ifadesi yazılı bir topuz başıdır. İkinci kaynak ise, Ermenistan topraklarında Erken Demir Çağı'na tarihlenen bir mezarda bulunan, kurbağa şeklinde akik taşından yapılmış bir ağırlığın üzerinde “Burna-Buriaş'ın oğlu Ulam-Buriaş” yazmaktadır. Orijinal bu nesneler, Kaštiliašu'nun kardeşi Ulam-Buriaş için yapılmıştır²³⁸.

I. Burna-Buriaş'ın oğlu Ulam-Buriaş, kardeşi III. Kaštiliašu döneminde Deniz Hanedanlığına karşı seferler düzenlemiş ve kendi hükümrانlığı sırasında da bu seferlere devam etmiştir. MÖ 1475'te Kral Ea-gamil, Ulam-Buriaş'ın saldırısı karşısında güneye çekilmek zorunda kalmıştır²³⁹. Ulam-Buriaş, Ea-gamil'i mağlup etmekle yetinmeyip onu

²³⁵ geniş bilgi için: Kathleen Abraham and Uri Gabbay, “Kaštiliašu and the Sumundar Canal: a New Middle Babylonian”, *Royal Inscription*, 103/2 (December 2013), s.183-195.

²³⁶ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s. 267.

²³⁷ Tim Clayden, “Ur in the Kassite Period,” (içinde) *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*, Ed. Susanne Paulus and Tim Clayden (Berlin: Library of Congress, 2020), s. 99-100.

²³⁸ Abdulamir al-Hamdani, “The Settlement and Canal Systems in Lower Southern Mesopotamia During the First Dynasty of the Sealand (1721–1340 BCE)”, (içinde) *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*, Ed. Susanne Paulus and Tim Clayden (Berlin: Library of Congress, 2020), s.28–57.

²³⁹ Leick Gwendolyn, *The Babylonians An Introduction*, (London: Routledge, 2005), s.44.

sınırın ötesine kadar takip etmiş ve Denizin Ülkesini ele geçirerek Güney topraklarında Kassit idaresini kurmayı başarmıştır²⁴⁰. Son Deniz Hanedanı hükümdarı Ea-gamil ise bu mağlubiyetin ardından Elam topraklarına kaçmıştır. Bu sefer sonucunda, birleşmiş Babil fikri doğrultusunda Güney Mezopotamya toprakları bir araya getirilmiştir. Bununla birlikte, bu olaylara dair bilgi veren kanıtların daha sonraki kopyalardan elde edildiği göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu bilgiler hâlen muğlaklık taşımaktadır²⁴¹. Mevcut kaynaklar, iki güç arasındaki çatışmanın devam ettiğine dair bilgi de sunmaktadır²⁴².

1.2.2.8. III. Agum

Bahreyn’de yapılan kazılarda, Kassit Dönemi’ne tarihlenen bir sarayda ele geçen tabletlerden biri III. Agum ile ilişkilendirilmektedir. Babil’de hâkimiyeti sağlayan III. Agum, selefleri gibi güneye doğru ilerlemiştir. Ulam-Buriaş döneminde güneye düzenlenen seferler Deniz Hanedanlığı’nın gücünü zayıflatmış olsa da, Kassitler’e karşı bağımsızlık çabaları devam etmiştir. Kesin hâkimiyet sağlamak amacıyla Ulam-Buriaş, Deniz Hanedanlığı üzerine son bir sefer düzenlemiş ve Dur-Enlil’i fethederek bu topraklarda Kassit egemenliğini Babil’in güneyine taşımıştır.

Bahreyn’de yönetim merkezi, tapınak ve büyük mezar alanında yapılan kazılarda yaklaşık 60 ekonomik tablet, III. Agum Dönemi’ne tarihlenmektedir. Bu veriler, Agum Dönemi’nde Kassit etkisinin Babil topraklarının ötesine, Basra Körfezi’ne kadar uzandığını göstermektedir²⁴³. Kaštiliaşu, Ulam-Buriaş ve III. Agum döneminde gerçekleştirilen seferler sonucunda Güney Mezopotamya toprakları tamamen Kassit egemenliği altında birleştirilmiş ve ayrıca bu süreçte ticaretiyle ün kazanmış Bahreyn Adası’nın da Kassit hâkimiyetine dâhil olduğu anlaşılmaktadır²⁴⁴.

²⁴⁰ Hallo and Simpson, *The Ancient Near East*, s.224.

²⁴¹ Arnold, *Who Were The Babylonians*, s.66.

²⁴² Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, s.52.

²⁴³ Clayden, “Ur in the Kassite Period”, s.88-99.

²⁴⁴ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.131.

1.2.3. Orta Kassit Dönemi (1415-1225)

Kassit egemenliğindeki Babil, bu dönemde en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Kassit Krallığı, Güney Mezopotamya hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, uluslararası diplomatik girişimleriyle Önasya'nın büyük devletleri arasında kendine yer edinmiştir²⁴⁵. Bu süreçte çivi yazısı ve Babil dili, bilimsel ve diplomatik bir dil olarak kullanılmış; dolayısıyla bölgedeki din bilginleri çivi yazısında eğitim almışlardır. Geleneksel ve edebi metinler özenle kopyalanmış ve bu çalışmalar eğitimin ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Yazıcılıkta uzmanlaşma ise genellikle belirli ailelerde kuşaktan kuşağa aktarılmıştır²⁴⁶.

Kassit toprakları, aynı zamanda geniş bir ekonomik ağın parçası hâline gelmiştir. Tamkāru olarak adlandırılan ticari temsilciler, Mısır, Kenan, Suriye (Ugarit, Karkamış, Amurru, Emar), Hitit ve Asur devletleriyle ticaret yapmıştır. Babilli tüccarlar, düşük düzeydeki vasal devletlerle yaptıkları ticarete zaman zaman taciz, soygun ve cinayetlerle karşılaşmış; bu durumlarda ilgili hükümdarlarla iletişime geçerek zararın tazmini ve suçluların cezalandırılmasını talep etmişlerdir. Bu dönemin yasal belgelerinde çoğunlukla kölelerin, çocukların ve özellikle yabancıların satış belgeleri, hesap defterleri ve mektuplar karşımıza çıkmaktadır. Tüccarların hakları, hem özel vatandaşlar hem de kamu adına görev yapan yasal yetkililer tarafından denetim altına alınmıştır²⁴⁷.

Kassit krallarının en somut faaliyetleri, özellikle dini yapıların içinde bulunduğu inşaat projeleridir. Bu projelerin finansmanı tam olarak bilinmemekle birlikte, ticari faaliyetlerin artmasıyla gelir düzeyinin yükselmiş olması muhtemel gözükmektedir. Ayrıca Mısır ve Suriye ile sürdürülen yakın diplomatik ilişkiler de göz önünde bulundurulmalıdır. Araştırmacılar, bazı inşaat projelerinin finansmanında Mısır ile

²⁴⁵ Edward F. Campbell, "The Amarna Letters and the Amarna Period", *The Biblical Archaeologist*, 23/1, (Rebruary 1960), s.1-22.

²⁴⁶ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu c. I*, s.454-455.

²⁴⁷ Brinkman, "*Babylonia*", s.10-12.

yapılan diplomatik evlilikler aracılığıyla Nübye kaynaklı altınların kullanılmış olabileceğini öne sürmektedir.

Kassit dönemi ile ilgili siyasi bilgilerimizin sınırlı olmasının en önemli nedeni, Kassit krallarının Assur krallarının aksine kendi soylarını veya askeri başarılarını belgelemeye çok az ilgi göstermeleridir. Bu nedenle, dönemin siyasi tarihini inşa ederken çoğunlukla dolaylı kanıtlar ve diğer çağdaş kaynaklar (özellikle Mısır, Hitit ve Asur kaynakları) kullanılmıştır. Bilgi eksikliğimizin ikinci nedeni ise Orta Kassit Dönemi'nde ortaya çıkan metinlerin henüz yeterli ilgiyi görmemiş olmasıdır. Bu dönemde bazı sitelerden kayda değer miktarda metin elde edilmişse de, kapsamlı çalışmalar sınırlıdır. Örneğin, Nippur Arşivi, Orta Babil dönemine tarihlenen 12.000'den fazla metni içermektedir; bu metinler II. Burna-Buriaş ile IV. Kaštiliašu arasındaki dönemi kapsamaktadır. Kassit kraliyet yazıtları ise oldukça azdır; genellikle kısa, öz ve nadiren güncel olaylara değinmektedir²⁴⁸. I. Kadašman-Enlil ve özellikle II. Burna-Buriaş dönemlerinden itibaren, Kassit hükümdarlarının “bütünlüğün kralı” (šar kiššati) ünvanını kullanmaları²⁴⁹, bu kralların dönemin büyük devletleri arasında yer aldığını göstermesi bakımından önemlidir²⁵⁰.

1.2.3.1. Karaindaş (yaklaşık 1413)

III. Agum'un halefi ve oğlu Karaindaş, başarılı politikalarıyla öne çıkan bir hükümdar portresi çizmektedir. Deniz Sülalesi'nin yenilgiye uğratılmasıyla Babil, yaklaşık 200 yıl aradan sonra ilk kez tek bir ülke olarak birleşmiştir²⁵¹. Bu dönemdeki yazıtlarda krallığın adı Karduniaş, hükümdarın ünvanı ise “Karduniaş kralı” olarak geçmektedir. Bu isim, iki farklı yoruma açıktır: Bir yandan Kassit kimliğinin bir göstergesi olabilir; diğer yandan, Babil dışında da Kassitler'in yerleşim alanları

²⁴⁸ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.132.

²⁴⁹ “bütünlüğün kralı” ünvanı X. yüzyıla kadar Babil krallarının düzenli bir sıfatı haline gelmiştir.

²⁵⁰ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.144.

²⁵¹ Oates, *Babil*, s.93.

bulunduğunu düşündürebilir. Ancak elimizdeki kaynaklar sınırlı olduğundan, bu tür çıkarımlar konusunda temkinli davranmak gerekmektedir²⁵². Karduniaş ismi, dönemin uluslararası arenasında bilinmekte olup, sonraki yüzyılın ortalarından itibaren daha yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Fakat bu ismin ortaya çıkış sürecine dair yeterli belge elimizde bulunmamaktadır²⁵³.

Dönemin siyasi olaylarına ışık tutacak belgeler sınırlı olsa da, Kassitler'in siyasi arenada etkin oldukları görülmektedir. Karaindaş döneminde, kuzey komşusu Assur ile ilk sınır çatışmaları başlamıştır. Her ne kadar bu dönemde bir anlaşma yapılmış olsa da, anlaşma uzun süre geçerliliğini koruyamamış ve sonraki yıllarda çatışmalar devam etmiştir. Karaindaş, bu dönemde Mitanni egemenliğindeki Assur-bel-ninesu ile bir sınır anlaşması yapmıştır²⁵⁴. Araştırmacılar, Kassit ve Mısır devletleri arasındaki diplomatik ilişkilerin de Karaindaş döneminde başladığını kabul etmektedir. III. Tutmosis'in Megiddo Zaferi'nin ardından Karaindaş'ın elçisiyle birlikte selamlama hediyesi gönderdiği; daha sonraki dönemde ise II. Burna-Burias'ın Akhenaton'a (IV. Amenofis) mektup gönderdiği belgelerde görülmektedir²⁵⁵. Mısır'a gönderilen elçi ve hediyeler, Kassitler'in uluslararası arenaya girme çabası olabileceği gibi, Filistin ve Kuzey Suriye'deki zaferler nedeniyle düşman kazanmamak veya Mısır ile ticari ilişkileri geliştirmek amacı taşımış olabilir. Bu olay, aynı zamanda Kassit-Mısır ilişkilerinin başlangıcını temsil etmektedir.

Karaindaş, Hammurabi döneminden sonra ihmal edilen Babil'in güney bölgesi üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla Uruk şehrinde kapsamlı inşa programlarına girişmiştir²⁵⁶. Bu bağlamda, Uruk'ta tanrıça İnanna adına yeni bir tapınak inşa

²⁵² Shelley, "Kaššû: Cultural Labels and Identity in Ancient Mesopotamia", s.199.

²⁵³ Van Kopen, "The Early", s.76.

²⁵⁴ Clayden, "Ur in the Kassite Period", s.100.

²⁵⁵ Brinkman, "Babylonia", s.23; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu c. I*, s. 445.

²⁵⁶ Clayden, "Ur in the Kassite Period", s.99-100.

ettirmiştir²⁵⁷. Tapınağın cepheleri, kalıplaşmış tuğladan yapılmış ve dar nişler içine konmuş, kimi 2 metre boyunda tanrı kabartmalarıyla süslenmiştir²⁵⁸. Bu tapınak için hazırlanan yazıt, Kassit tarihinde bilinen ilk yazıt olma özelliğine sahiptir²⁵⁹ ve XV. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen en eski resmi Kassit anıtı olarak kabul edilmektedir²⁶⁰. Cephe yüksekliği 2 metre olan Kassit anıtları, tanrı kabartmalarıyla bezeli bir tapınağın dış duvarını süsleyen pişmiş, kalıplı tuğlalardan oluşmaktadır²⁶¹. Bu teknik, Eski Babil ve Eski Assur tapınakları örnek alınarak geliştirilmiş olup, üstlerinde dönüşümlü olarak yer ve su tanrıları betimlenmiştir. Benzer teknikler, Dur-Kurigalzu, Nippur ve Ur'da parçalar hâlinde örnekleri görülen Elamlılar, Assurlular ve Persler tarafından da uygulanmıştır²⁶².

1.2.3.2. I. Kadaşman-Ħarbe

Karaindaş'ın oğlu I. Kadaşman-Ħarbe dönemini aydınlatacak ve dönemi yorumlamamızı sağlayacak belgeler henüz sınırlıdır. Mevcut kaynaklar arasında, bir kudurru üzerinde onun Sutular ile bir çatışma yaşadığını ve onları yenilgiye uğrattığını görmekteyiz²⁶³. Ayrıca, Diyala'nın dağlık bölgelerinde müstahkem mevki kurarak kuzeydoğudan gelebilecek olası tehditlere karşı önlemler almıştır. P kroniği dışında I. Kadaşman-Ħarbe hakkında çok az bilgi bulunması nedeniyle, bu müstahkem mevki inşa etme girişimini yorumlamak için bazı varsayımlarda bulunmak mümkündür. Bu yapıların, doğudan gelebilecek saldırılara karşı bir savunma tedbiri olarak veya ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla yapılmış olabileceği düşünülmektedir²⁶⁴.

1.2.3.3. I. Kurigalzu (?-1375)

²⁵⁷ Balkan, "Kas Tarihinin Ana Hatları", s.723-756.

²⁵⁸ Oates, *Babil*, s. 93.

²⁵⁹ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.141.

²⁶⁰ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.125.

²⁶¹ Koroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.119.

²⁶² Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.141.

²⁶³ Brinkman, "*Babylonia*", s.24.

²⁶⁴ Balkan, "Kas Tarihinin Ana Hatları", s.723-756.

“Kurigalzu” adı, “Kassitlerin çobanı” anlamına gelmekte olup Kassit-Akadca kişisel isim listelerinde iki Kassit kralı tarafından taşınmıştır²⁶⁵. Bu dönemde Mısır Devleti ile ilişkilerin resmî bir boyut kazandığı görülmektedir. Kenan bölgesindeki yerel güçlerin, Mısır firavununa karşı Kassit desteğini sağlamak amacıyla gönderdikleri mektuplara rağmen I. Kurigalzu, Mısır yanlısı bir politika izleyerek bu ittifakı reddetmiştir. Bu tutum, büyük olasılıkla sınır komşusu Asur’un yükselişi karşısında Mısır desteğini güvence altına alma amacı taşımaktaydı. Ayrıca diplomatik girişimini, kızını III. Amenhotep ile evlendirerek pekiştirmek istemiştir²⁶⁶. Ancak bu evlilik, I. Kadaşman-Enlil döneminde kısa süreli bir diplomatik krize yol açmıştır. I. Kurigalzu, Mısır ile ilişkilerini geliştirirken doğu sınırını da güvence altına almak istemiş ve Elam üzerine seferler düzenlemiştir. Bu seferler sonucunda Elam’ın başkenti Susa Kassitler tarafından işgal edilmiştir²⁶⁷. Aynı dönemde önemini yitiren rahiplik kurumu yeniden canlandırılmış ve tekrar devlet içinde güçlü bir konuma getirilmiştir²⁶⁸.

Mısır ile kurulan dostane ilişkiler sonucunda Kassit hazinesine büyük miktarda altın girmiştir. Gelen altının bolluğu nedeniyle Babil’de alışveriş aracı gümüşten altına dönüşmüştür. Bu sayede Ur, Eridu ve Uruk dâhil birçok kentte Mısır tarafından finanse edilen kapsamlı bir inşaat programı başlatılmıştır²⁶⁹. Bu faaliyetlerin en önemlisi ise yeni bir başkentin inşasıdır. Bugünkü Bağdat yakınlarında inşa edilen ve “Kurigalzu’nun Kalesi” anlamına gelen Dur-Kurigalzu, Kassitlerin başyapıtı ve mühendislik harikası olarak kabul edilmektedir²⁷⁰. “Dur” kelimesi Mezopotamya geleneğinde “kale” anlamına gelir. Daha önceki hanedanlarda da (Dūr-Rīm-Sîn, Dūr-Sîn-muballit, Dūr-Šulgi) benzer

²⁶⁵ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.137.

²⁶⁶ William Moran, *Amarna Letters* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1992), EA 9. Mektup, s. 18.

²⁶⁷ Johannes Andreas Brinkman, *Materials and Studies For Kassite History I* (Chicago: The Oriental Institute Of The University Of Chicago, 1976), s.69.

²⁶⁸ Peter A. Miglus, “Die Sakralarchitektur in Ur zur Kassitenzeit,” (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*, vol. 2, ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), s.341.

²⁶⁹ Oates, *Babil*, s.94.

²⁷⁰ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.137-138.

adlandırmalar görülmektedir. Kassit kralı bu ismi, Birinci Babil Hanedanlığı'nın devamı ve gücün mirasçısı olduğunu vurgulamak için seçmiş olabilir. Yeni başkentin inşasında kullanılan altının ise büyük ölçüde Mısır'dan gelen yardımlar sayesinde sağlandığı anlaşılmaktadır²⁷¹.

Dur-Kurigalzu'daki ziggurat kalıntısı gezginler için önemli bir referans noktası olmuş, hatta başlangıçta çoğu kişi burayı Babil Kulesi ile özdeşleştirmiştir²⁷². Ancak eldeki veriler, Babil Kulesi'nin hem Fırat Nehri'ne daha yakın olduğunu²⁷³ hem de Yeni Babil kralı II. Nabukadnezar'ın görkemli inşaat faaliyetleriyle ilişkilendirildiğini göstermektedir²⁷⁴. Bu nedenle Akar-Kuf olarak bilinen Kassit dönemine ait zigguratın Babil Kulesi ile özdeşleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Bazı araştırmacılar Akar-Kuf'u Mısır piramitlerine benzetmiştir. Kullanılan malzeme, kuzeydoğu tarafında bir geçit bulunması ve dış cephenin yanmış tuğlalarla kaplanması bu benzerliği desteklemektedir²⁷⁵. Bu durum, Kassit mimarisinde Mısır sanatından etkilenildiğinin de göstergesi olabilir.

Dur-Kurigalzu'nun hangi hükümdarlar tarafından, hangi amaçla ve hangi zaman aralığında kullanıldığı veya ikametgâh olarak tercih edildiği henüz kesin olarak belirlenememiştir²⁷⁶. Mevcut belgeler I. Kurigalzu dönemine dayandırılmasını desteklemektedir. Nazi-Maruttaş dönemine ait bir kil yazıt, yazarın atası Enlil-bani'ye atıfta bulunmaktadır. Enlil-bani'nin Dur-Kurigalzu'nun inşasında görevli olduğu ve I.

²⁷¹ Tim Clayden, "Dür-Kurigalzu: New Perspectives," (içinde) *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites*, vol. 2, ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), s.446.

²⁷² Clayden, "Dür-Kurigalzu: New Perspectives", s.437.

²⁷³ Peter Claydon and Martin Price, *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, çev. Betül Avunç (İstanbul: Homer Yayınları, 2000), s. 45.

²⁷⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.204.

²⁷⁵ James Silk Buckingham, *Mezopotamya Kadim Uygarlıklar Diyarı*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Doruk Yayınları, 2024), s.468-469.

²⁷⁶ Brinkman, "Babylonia", s.14-15.

Kurigalzu döneminde arazi hibesi aldığı düşünülmektedir²⁷⁷. Bu bağlamda, başkent kuruluşunun I. Kurigalzu'ya atfedilmesi araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür. Ayrıca II. Kurigalzu'nun, babası I. Kurigalzu'ya atfedilen bir raporda yeni bir şehir kurulduğunu bildirdiği kaydedilmektedir²⁷⁸; bu da, yeni başkent kökeninin I. Kurigalzu dönemine uzandığını göstermektedir. Araştırmacılar, kentin kuzeyden gelebilecek Asur ve doğudan yönelen Elam tehditlerine karşı bir savunma amacıyla kurulduğunu ileri sürmektedir²⁷⁹. I. Kurigalzu döneminde Babil yeniden canlanmış, yeni başkent idari merkez işlevi görürken, Babil kenti ise kült merkezi ve dini metropol statüsünü korumuştur²⁸⁰.

Kassitler yeni başkentlerini, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı stratejik konumda, günümüz Bağdat'ın batısındaki Akar-Kuf'ta kurmuşlardır. Dur-Kurigalzu, III. Ur sülalesine ait eski bir kalenin onarılması ve surlarla çevrilmesiyle inşa edilmiştir²⁸¹. Kentte saray, yönetim binaları ve ziggurat yer almaktadır. Pişmiş tuğla bezemeler Kassitlerin Mezopotamya sanatına katkısını göstermektedir²⁸². Zigguratın en özgün yanı, hasır örgü ve gergi halat katmanlarının kullanılmış olmasıdır²⁸³. Dış kısmı pişmiş, iç kısmı ise pişmemiş tuğladan yapılmış, belirli aralıklarla saz tabakaları eklenmiştir. Bu tabakaların çürümesini engellemek için kimyasal işlemler uygulanmıştır²⁸⁴. Dur-Kurigalzu'nun en dikkat çekici yönlerinden biri dini alandadır. Buradaki tapınaklar, Nippur'un baş tanrısı Enlil, eşi Ninlil ve oğulları Ninurta'ya adanmıştır. Kassit kralları Enlil'e olağanüstü bir bağlılık göstermiştir. Hanedanın en az beş üyesi Enlil'i onurlandıran isimler taşımaktadır. Kassit tanrıları Harbe ve Maruttash'ın

²⁷⁷ Tim Clayden, "Kurigalzu I and the Restoration of Babylonia", *British Institute for the Study of Iraq* 58, (August 1996), s. 109-121.

²⁷⁸ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.141.

²⁷⁹ Brinkman, "*Babylonia*", s.14-15.

²⁸⁰ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.146.

²⁸¹ Leick, *The Babylonians An Introduction*, s.44.

²⁸² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.120.

²⁸³ Oates, *Babil*, s.102.

²⁸⁴ Buckingham, *Mezopotamya Kadim Uygarlıklar Diyarı*, s.462-463.

Enlil ve Ninurta ile eşitlenmesi bu bağılılığı güçlendirmiştir. Enlil'e duyulan sadakat, Kassit hâkimiyetinin özellikle Nippur ve güney Babil'de meşrulaştırılmasına hizmet etmiştir²⁸⁵.

Benzer nedenler, erken dönem Kassit krallarının yapı yazıtlarında Sümerceyi tercih etmelerini de açıklamaktadır. Kassitlerin Enlil'e özel bir yakınlık duymalarının bir diğer nedeni ise, muhtemelen geldikleri bölgeyle ilişkilidir. Enlil'in bir dağ tanrısı olarak görülmesi, bu inancın Zagros Dağları ile bağ kurularak yorumlanabileceğini göstermektedir. Nippur'daki Enlil tapınağının adı *Ekur*'dur; "Dağ (olan) Ev" anlamına gelen bu adın yanı sıra Enlil'in "Büyük Dağ" ve "Yabancı Toprakların Efendisi" gibi ünvanları da bulunmaktadır²⁸⁶.

Dağlar, Antik Mezopotamya'da yer ile gök arasındaki iletişim kanalı ve insanların tanrılara ulaşma noktası olarak düşünülmüştür. Sümer mitolojisinde *Du-ku* ("kutsal tepe" veya "kutsal höyük"), "cennetin ve dünyanın dağı" olarak kozmik bir konuma sahiptir. Burası, tanrıların yazgıları belirlediği ve bu nedenle erken dönemlerde Anunnaki tanrılarının yaşadığı, aynı zamanda insan kültürünün ilk ortaya çıktığı bir "dünya dağı" olarak görülmüştür. Zagros Dağları'nın etekleriyle ilişkilendirilen bu kutsal alan, Enlil'in "kutsal kucağı" (*du ku*) olarak da adlandırılmıştır²⁸⁷. Mezopotamya mitolojisinde hava ve rüzgâr tanrısı olan Enlil, rüzgârların dağlardan estiği düşüncesiyle dağla özdeşleştirilmiştir. Kassitlerin Enlil ve eşi Ninlil'e duydukları bağılık ise, kökenlerinin Zagros Dağları ile bağlantılı olduğuna işaret eden sembolik bir metafor olarak değerlendirilebilir.

Yeni başkent, kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının kavşağında yer almaktaydı. Maddi kanıtlar, kentnin ticari bakımdan önemli bir merkez olduğunu

²⁸⁵ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.139.

²⁸⁶ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.139.

²⁸⁷ Jeremy Black and Anthony Green, *Gods, Demons And Symbols Of Ancient Mesopotamia* (London: The British Museum Press, 2004), s.72.

göstermektedir. Buluntular, şehrin Ahameniş dönemine kadar kullanıldığını, yazılı belgeler ise en azından Yeni Asur dönemine kadar önemini koruduğunu ortaya koymaktadır²⁸⁸. Nuzi seramiklerinin güneydeki sınırının burada bulunması, Kassitlerin I. Kurigalzu döneminde ticari faaliyetlerde geliştiğine işaret etmektedir²⁸⁹.

I. Kurigalzu, yalnızca yeni bir şehir kurmakla kalmamış, ülkenin farklı bölgelerinde de onarım faaliyetlerine girişmiştir. Samsu-iluna'nın hükümdarlığı döneminde yıkılan Gıpar şehri, I. Kurigalzu tarafından yeniden inşa edilmiştir. Ancak kentin zayıf duvarları onarım sırasında kaldırılmış, yapılan restorasyon ise II. Ur ve İsin-Larsa dönemlerindeki uygulamalara kıyasla daha dar kapsamlı ve farklı bir plan üzerine kurulmuştur²⁹⁰. Bu çalışmalar, Kassitlerin Babil kültürüne giderek entegre olduklarını ve böylece hem bu kültürün taşıyıcısı hem de kendi yönetim sistemlerinin tasarımcısı konumuna geldiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Kudurrular; sınırların belirlenmesi, tapınak ve idari yönetimle ilişkilerin düzenlenmesi, arazi büyüklüklerinin, konumlarının, vergi muafiyetlerinin ve mülkiyet durumunun tespiti amacıyla kullanılan taşlardır. Boyları 40 ila 90 cm arasında değişen bu taş steller, ilgili araziye dikilir, kopyaları ise tapınaklarda sergilenirdi²⁹¹. İlk kez II. Agum döneminde görülen kudurrular, I. Kurigalzu döneminde önemli bir değişim göstermiştir. Bu döneme ait kabartmalarda daha önce rastlanmayan yazılı lanetler dikkat çekmektedir. Kabartmalarda, büyümlü güçler aracılığıyla taşın ve aktarılan malların zarar görmesini engellemesi beklenen canavarlar ve işaretler tasvir edilmiştir²⁹². Bu bağlamda Dur-

²⁸⁸ Clayden, "Dür-Kurigalzu: New Perspectives", s.438.

²⁸⁹ Nurettin Bataray, "Stratigrafik Veriler Işığında Nuzi Seramiği Kronolojisi", *Colloquium Anatolicum*, 20, (Aralık 2021), s.27-50.

²⁹⁰ Miglus, "Die Sakralarchitektur in Ur zur Kassitenzeit", s.339.

²⁹¹ Çağatay Yücel, Umut Parlüt, "Yakındoğu Arkeolojisinde Kudurrular ve İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21, (Ocak 2021), s.21-48.

²⁹² Ursula Seidl, "Babylonische Kunst zur Kassitenzeit," (içinde) *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites*, vol. 2, ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), s.325.

Kurigalzu'nun inşası, Kassitlerin Babil kültürünü benimsemelerinin yanı sıra, kendilerine özgü bir katkı bırakma isteklerinin de somut bir yansıması olarak yorumlanabilir²⁹³.

1.2.3.4. I. Kadaşman-Enlil (1374–1360)

I. Kadaşman-Enlil, Kadaşman-Ḫarbe'nin oğlu ve muhtemelen I. Kurigalzu'nun kardeşidir²⁹⁴. Bu döneme ilişkin bilgilerimizin sınırlı olmasının en önemli nedeni, Kassitler tarafından yeterli belge bırakılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. I. Kadaşman-Enlil döneminde, kudurrulara ek güvenlik amacıyla karmaşık lanet ve duaların eklendiği örneklerle rastlanmıştır²⁹⁵.

Bu dönemde Mısır ile diplomatik ilişkilerin oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. El-Amarna arşivinde ele geçen EA 1, EA 2, EA 3, EA 4, EA 5 ve EA 7 numaralı mektuplar, Kassit kralı I. Kadaşman-Enlil ile Mısır firavunu III. Amenofis arasındaki yoğun diplomatik temasları yansıtmaktadır. Diplomatik evlilikler, hediye alışverişi ve elçilerin konumu gibi konular bu mektuplarda işlenmektedir. Bu hususlar, “Kassitler ve Mısır Arasındaki Siyasi İlişkiler” başlığı altında ele alınacağı için burada ayrıntıya girilmeyecektir. Bununla birlikte, Kassitler'in diplomasiye yalnızca batıda değil, doğuda da önem verdiği anlaşılmaktadır.

Nitekim Susa'ya 10 km uzaklıktaki modern Haft Tepe'de yapılan kazılarda MÖ XIV. yy ortalarına tarihlenen yaklaşık 500 tablet ele geçirilmiştir. Bu tabletlerin bir kısmı Kassit–Elam diplomatik heyetlerine dair bilgiler içermektedir. Elam kralı Tepti-Ahar'ın mührünü taşıyan bir tablette, muhtemelen Kassit kralı Kadaşman-Enlil ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Tepti-Ahar'a ait olduğu düşünülen bu mühürde “KUR.GAL”, “Ḫarbe” veya “Enlil” şeklinde okunabilecek işaretler yer almaktadır²⁹⁶. Kassit tanrısı Ḫarbe'nin Babil panteonundaki karşılığının Enlil olması nedeniyle bu okuma mümkündür. Bu

²⁹³ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s.268.

²⁹⁴ Balkan, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, s.723-756.

²⁹⁵ Oates, *Babil*, s.108.

²⁹⁶ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.142

bulgular, I. Kadaşman-Enlil'in doğu sınırlarını güvence altına almak amacıyla Elam kralı Tepti-Ahar ile diplomatik ilişkiler kurduğunu göstermektedir. Ayrıca, Kassitler'in yalnızca savaşçı bir topluluk olmadığını, diplomasi aracılığıyla da uluslararası siyasette etkin olmaya çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Bazı araştırmacılar, bu dönemde Kassit ve Elam krallıkları arasında bir diplomatik evliliğin gerçekleşmiş olabileceğini de öne sürmektedir²⁹⁷.

Kassit Devleti'nde I. Kurigalzu döneminde Babil takviminde bazı revizyonların gerçekleştirildiği görülmektedir. Önceki uygulamada yıllar, önemli siyasi, askerî veya dinî olayların adlarıyla anılırken; bu dönemden itibaren kralın saltanat yılları ardışık olarak numaralandırılmaya başlanmıştır. Yıl adları sistemi, Nippur'da I. Kurigalzu'ya kadar devam etmiş, ancak I. Kadaşman-Enlil döneminin erken safhalarında yerini yeni sistem almaya başlamıştır. Bununla birlikte, yıl numaralandırma uygulamasının Nippur dışındaki bölgelerde daha erken görüldüğü; örneğin Bahreyn kazılarında III. Agum dönemine tarihlenen belgelerde bu sistemin izlerine rastlandığı anlaşılmaktadır²⁹⁸. Henüz yayınlanmamış çok sayıda belge üzerinde yapılacak yeni çalışmalar, söz konusu konular hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmemizi sağlayacaktır.

1.2.3.5. II. Burna-Buriaş (1359–1333)

I. Kadaşman-Enlil'in oğlu olduğu düşünülen II. Burna-Buriaş, Kassit tahtına geçtiğinde dünya siyasetinde önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Mitanni Devleti bu dönemde zayıf düşmüş ve topraklarının büyük bir kısmı Hitit İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Mitanni boyunduruğundan kurtulan Assur ise siyasi arenada daha etkin olmaya başlamıştır. Kassitler ise özellikle Assur'un yükselişine karşı diplomatik ilişkiler kurarak, mümkün olan en az kayıpla bu durumdan etkilenmemeye çalışmıştır. II. Burna-Buriaş döneminde, Mısır'da Amarna Çağı'nın son dönemlerine tekabül etmektedir. Kassit-Mısır ilişkileri, mektuplardan anlaşılacağı üzere bir gerileme yaşamıştır. EA 7, EA

²⁹⁷ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu c. I*, s.484.

²⁹⁸ Brinkman, "*Babylonia*", s.21.

8, EA 10 ve EA 11 numaralı mektuplar, Naphururiya olarak bilinen Akhenaton ile II. Burna-Buriaş arasında yazılmıştır. EA 9 ise II. Burna-Buriaş ile genç firavun Tutankhamon arasındadır. Bu mektuplarda hediyeleşmeler, diplomatik evlilikler ve elçiler üzerinde durulmaktadır. II. Burna-Buriaş'ın Tutankhamon ile hediyeleştiği, ancak gönderilen hediyelerin Mısır tarafından yeterince beğenilmediği de gözlemlenmektedir²⁹⁹.

Kuzey Suriye politikasını öncelikli hedef haline getiren Hitit kralı I. Suppiluliuma, II. Burna-Buriaş'ın kızı ile diplomatik bir evlilik yapmış ve onu birinci eşi olarak kabul etmiştir. Prensesin adı kesin olarak bilinmemekle birlikte literatürde genel kabul gören görüş Malnigal'dır³⁰⁰. Bu evlilikle Hitit kralı, hem Mısır'a karşı hem de büyüyen Assur'a karşı Kassitler ile bir ittifak kurmayı amaçlamıştır. Ancak Tutankhamon'un ölümü, prensesin oğlunu istemesi ve Mısır tahtı iddiaları, olayların farklı bir yönde gelişmesine neden olmuştur. Oğlunun öldürülmesi üzerine sefere çıkan I. Suppiluliuma'nın Suriye seferi esnasında yayılan salgın, Hitit Devleti'nin güç kaybetmesine neden olmuştur. Bu durum Assur'un topraklarını genişletme politikasını kolaylaştırmıştır.

Assur'un Tutankhamon ile mektuplaşmalarını engelleyemeyen ve Hititlerin zayıflaması sonucunda müttefik bulamayan II. Burna-Buriaş, dış politikasında bir değişikliğe giderek Assur ile dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Assur hükümdarı I. Aşšuruballit'in kızı Muballitat-Šeruay, birinci eş olarak Kassit sarayına getirmiştir³⁰¹. Bazı araştırmacılar bu evliliğin II. Burna-Buriaş ile gerçekleştiğini, bazıları ise onun oğlu ile yapıldığını ileri sürmektedir. Bu ittifakla iki hükümdar, Sutular olarak bilinen, ticari kervanlara ve ulaklara saldıran gruplara karşı ortak önlemler almışlardır³⁰². Kassitler açısından ticari öneme sahip bu girişim, Assur tarafından siyasi bir adım olarak

²⁹⁹ Kürşat Bardakçı, *Sümerlerden Perslere Eski Çağ'da Diplomatik Elçilik* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2022), s.159.

³⁰⁰ Theo Van De Hout, *The Purity of Kingship: An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV* (Leiden: Köhl 1998), s.47.

³⁰¹ Jursa, *Babililer*, s.33.

³⁰² Josette Elayi, *Assurlular*, çev. Ayşen Sarı (İstanbul: Kronik Kitap Yayıncılık, 2023), s.37.

değerlendirilmiş olabilir. Ayrıca Assur, bu evlilik sayesinde güney sınırını kontrol altına almayı başarmıştır.

II. Burna-Buriaş dönemi yalnızca siyasi değil, kültürel ve toplumsal alanda da iz bırakmıştır. Kassit mühürleri dört ana grupta sınıflandırılmaktadır: Geç Eski Babil Dönemi'nin resimsel repertuarını sürdüren mühürler, genellikle yazılı dualarla birlikte kullanılmıştır. İnsan ve tanrı tasviri içermeyen ikinci mühür grubu; bitkiler, hayvanlar, su ve cinler aracılığıyla bolluk ve bereketi temsil etmektedir. Ur kentinde yapılan kazılarda, devlet erkânına ait Kidin-Marduk mühürleri bu iki gruba örnek teşkil etmektedir³⁰³.

Bu iki grup, Kassitler'in hem eski geleneği sürdürdüğünü hem de yeni kültürel unsurları Babil kültürüne entegre ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Nippur'dan gelen bir mektup, Körfez'deki Kassit valisi Bahreyn'e atandığında II. Burna-Buriaş'ın bir kızını saray görevlilerinin çocuklarının okuduğu okula göndermesini belgelemektedir. Bu durum, Kassitler'in Ur, Uruk, Nippur, Babil ve Sippar gibi kentlerde geleneksel okul anlayışını sürdürdüğünü de kanıtlar niteliktedir³⁰⁴. Genel olarak, II. Burna-Buriaş, Assur'un yükselen gücüne karşı diplomatik ilişkiler kurarak topraklarını korumuş ve kuzey sınırlarından gelebilecek tehditleri dengelemeyi başarmıştır.

1.2.3.6. Kara-ğardaş

Kara-ğardaş Kara-ğardaş, günümüzde Kuzey Suriye sınırları içinde yer alan ve Şarşar Dağı olarak da bilinen Jeber Bişri'ye seferler düzenleyerek dağdaki kaleleri güçlendirmiştir. Kuyular kazdırarak kendi tebaasından sadık adamları ve bazı halk üyelerini bu verimli topraklara yerleştirmiş; böylece Kassitlerin bölgede kalıcılığını sağlamak ve olası tehlikelerin önüne geçmek istemiştir³⁰⁵. Ayrıca, tüccar kervanlarına

³⁰³ Seidl, "Babylonische Kunst zur Kassitenzeit", s.314.

³⁰⁴ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu c. I*, s.446.

³⁰⁵ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.143.

saldırıları düzenleyen Sutuların etkisini azaltmak amacıyla, dedesi Aşşuruballit ile birlikte bir sefer düzenlemiş ve bu sefer sonucunda Sutuların büyük güçleri bertaraf edilmiştir³⁰⁶.

Kara-Ḫardaş, Assur kanı taşıması nedeniyle hem Kassit Devleti'nin üst düzey yetkilileri hem de Babil halkı tarafından çıkarılan bir darbe ile tahttan indirilmiştir. Kara-Ḫardaş'ın yerine hiç kimsenin oğlu olmayan Nazi-Bugaş getirilmiştir. Bu durum, Kassitler'in tedirginliğini açıklamaktadır: Assur kanı taşıyan bir hükümdarın dış politikada esnek davranabileceği ve Assur Devleti'ne bağlı bir politika izleyebileceği endişesi, isyana yol açmıştır. Nazi-Bugaş'ın "hiç kimsenin oğlu olmayan" şeklinde tahta getirilmesi, bu kaygıyı doğrular niteliktedir. Kara-Ḫardaş'ın tahttan indirilmesi üzerine Aşşuruballit derhal harekete geçmiş, torununun intikamını almak amacıyla Babil'i istila etmiş ve Kassit kralı Nazi-Bugaş'ı idam ettirmiştir. Boşalan Kassit tahtına II. Kurigalzu'yu getirmiştir. Bu gelişme, Assur Devleti'nin, kan bağı gerekçesiyle Kassit tahtına çıkacak hükümdar üzerinde söz sahibi olmasına imkân tanımıştır³⁰⁷.

1.2.3.7. II. Kurigalzu (1359–1333)

II. Kurigalzu'nun Assur kralı I. Aşşur-uballit tarafından tahta getirildiğine daha önce değinmiştik. Ancak, kaynaklar onun babası hakkında çelişkili bilgiler sunmaktadır. Kronik P, II. Kurigalzu'yu Kara-indaş'ın oğlu olarak gösterirken; Senkronik Tarih, II. Burna-buriaş'ın küçük oğlu olduğunu kaydeder. Tahta geçmesinde Aşşur-uballit'in desteğini almasına rağmen, II. Kurigalzu kısa süre sonra Assur'a karşı dostane olmayan bir politika izlemeye başlamıştır. Bu tavır, muhtemelen Kara-Ḫardaş'ın karşılaştığı isyan girişimine benzer bir durumla yüzleşmek istememesinden kaynaklanmış ve II. Kurigalzu, Kassit kökenlerine dayanarak daha bağımsız ve aktif bir siyaset yürütmeyi tercih etmiştir³⁰⁸.

³⁰⁶ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.461.

³⁰⁷ Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, s.55.

³⁰⁸ Oates, *Babil*, s.97.

Aşşur-uballit'in ölümünün ardından II. Kurigalzu, eski müttefikine sırtını dönerek Assur topraklarına yönelmiş ve Assur kentinin güneyinde, Sugagu'da Assur kuvvetleriyle savaşmıştır. Assur kaynakları, bu çatışmanın sebebini II. Kurigalzu'nun isyanına bağlar ve savaşın tanrılar Şamaş, Adad ve İstar'ın emriyle gerçekleştiğini, Kassit ordularının iki kez yenilgiye uğradığını belirtir. Modern değerlendirmeler ise bu savaşın, Kurigalzu'nun Assur politikasında değişikliğe gitmesinden kaynaklandığını göstermektedir. Hangi Assur kralı ile savaştığı konusunda kaynaklar farklılık gösterir: bazıları I. Enlil-nirari'yi³⁰⁹, bazıları ise I. Adad-nirari'yi işaret eder³¹⁰. Senkronik Tarih, bu savaşın II. Kurigalzu ile I. Enlil-nirari arasında gerçekleştiğini yazmakta, taht süreleri de bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Kaynaklara göre Kassitler ile Assurlar arasında iki savaş yaşanmıştır. İlk savaş, günümüz Irak'ında Erbil'in güneybatısında gerçekleşmiştir. Sonuç konusunda kaynaklar çelişkilidir: Assur belgeleri Kassit yenilgisine işaret ederken, Babil kaynakları Kassit zaferinden bahseder³¹¹. İkinci savaşın yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte yine Erbil civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu savaş ise Babil yenilgisiyle sonuçlanmış ve iki ülke arasında sınırlar yeniden belirlenmiştir³¹². Çatışmaların Babil'den uzak, Assur merkezine yakın bölgelerde gerçekleşmesi, Kassitler'in savunmada değil, saldırıda olduklarını göstermektedir. Bu gelişmeler, Assur ile dostane ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır³¹³.

Kuzey sınırındaki tehditlerin farkında olan II. Kurigalzu, doğuda da güvenliği sağlama yoluna gitmiştir. Bu kapsamda Elam üzerine sefer düzenleyerek başka kaynaklarda adı geçmeyen Elam kralı Hurbatila'yı mağlup etmiştir³¹⁴. Yazıtlarında Susa,

³⁰⁹ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.143.

³¹⁰ Albert Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC)*, *Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period V.1* (Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002), s.150.

³¹¹ Jared L. Miller, "Political Interactions between Kassite Babylonia and Assyria, Egypt and Hatti during the Amarna Age," (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*, vol. 1, Ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), s.101.

³¹² Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.143.

³¹³ Elayi, *Assurlular*, s.37.

³¹⁴ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484.

Elam ve Marhaşı'yi ele geçirdiğini iddia eder; bu bilgi, Susa'da bulunan Kurigalzu'ya ait yazıt ile teyit edilmektedir³¹⁵. Ayrıca buraya dikilen bir stel de seferin başarısına işaret etmektedir³¹⁶.

Kurigalzu'nun bu başarısında Elam'daki iç taht mücadelelerinin de etkisi olmuş olabilir. Seferin hemen ardından Elam tahtında hanedan değişikliğine gidilmiş³¹⁷; Kidinu sülalesini deviren İge-halki iktidara gelerek yeni bir hanedanlık kurmuştur. İge-halki'ye ait yazıtın Deh-i No'da (muhtemelen antik Hupşen ya da Adamdun) bulunması bu bilgiyi desteklemektedir³¹⁸. Ancak, İge-halki'nin Kurigalzu ile doğrudan ittifak yaparak bu sonucun elde edildiğini söylemek için elimizde yeterli kanıt yoktur. Bununla birlikte, Ebarti hanedanının son temsilcisi Hurbatila'nın Hurri kökenli olduğuna dikkat çeken bazı araştırmacılar, bu dönemde Elam'da Assur'a karşı yerel kimlik bilincinin güçlendiğini ve Assur'un saldırgan politikalarına karşı Kassitler'in bundan yararlandığını ileri sürmektedir³¹⁹.

Her durumda, Kassitler'in Elam'daki başarısının ardından yeni kurulan hanedanla diplomatik ilişkilerin geliştirildiği açıktır. İge-halki'nin oğlu Pahir-işşan'ın II. Kurigalzu'nun büyük kızıyla evlenmesi, iki hanedanın kan bağı yoluyla ilişkilerini pekiştirme çabası olarak yorumlanabilir³²⁰. II. Kurigalzu'nun geniş çaplı inşaat faaliyetlerine giriştiği, özellikle Ur, Uruk ve İsin'deki tapınakları onardığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmaların I. Kurigalzu'ya mı, yoksa II. Kurigalzu'ya mı ait olduğu hususu henüz kesinlik kazanmamıştır³²¹.

³¹⁵ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.141.

³¹⁶ Rene Labat, *Elam c.1600-1200 B.C.* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), s.6.

³¹⁷ Ran Zadok, "Elam and Babylonia c. 1400–1100 BC", (içinde) *The Elamite World*, Ed. Javier Alvarez-Mon, Gian Pietro Basello and Yasmina Wicks (London and New York: Taylor & Francis Group, 2018), s. 307.

³¹⁸ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.141.

³¹⁹ Labat, *Elam*, s.6.

³²⁰ Daniel T. Potts, "Elamites and Kassites in the Persian Gulf", *Journal of Near Eastern Studies*, 65/2 (April 2006), s.111-119. <http://www.jstor.org/stable/10.1086/504986>.

³²¹ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.141.

1.2.3.8. Nazi-Maruttaş (1307–1282)

Kassit II. Kurigalzu'nun ardından Kassit tahtına oğlu Nazi-Maruttaş geçmiştir. Bu dönemde Mısır, II. Ramses'in yönetiminde askeri gücünü pekiştirerek Kuzey Suriye hâkimiyeti için Hititlerle üstünlük mücadelesine girişmiştir. İki büyük Yakındoğu devletinin bu çatışması, Kassitler'in Assur'a karşı potansiyel bir müttefik bulamamasına yol açmıştır. Nazi-Maruttaş döneminde Kassitler ile Assurlar arasındaki gerilim yeniden alevlenmiştir. Çatışmanın nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte, Assur'un ticaret yollarını denetim altına alarak Kassit ticaretine engel olması ya da Kassit kralının Elam'ın kuzey bölgelerine düzenlediği akınlarla sınırlarını genişletmeye başlamasının Assur'u tedirgin etmesi olası nedenler arasında görülmektedir³²². Bu süreçte, iki devlet arasında yeri kesin olarak belirlenemeyen Kar-İştar savaşı gerçekleşmiştir³²³.

Nazi-Maruttaş ile Assur kralı Adad-nirari arasında yapılan bu savaş sonucunda Adad-nirari Babil üzerine yürümüştür³²⁴. Çatışmaların ardından iki devlet arasında yeni bir antlaşma yapılmış, sınırlar yeniden düzenlenmiştir. Antlaşma sonucunda Assur'un bölgedeki siyasi etkisinin güçlendiği, özellikle güney sınırlarını güvence altına aldığı görülmektedir. Böylelikle Assur, yalnızca askeri bir zafer kazanmakla kalmamış, aynı zamanda dünya siyasetinde liderlik konumuna yükselmesinde önemli bir adım atmıştır³²⁵. Bununla birlikte, Adad-nirari Babil üzerinde kalıcı bir işgal kurmamış; yapılan antlaşmayla güney sınırlarının güvenliğiyle yetinmiştir. Ancak bu durum, iki devlet arasındaki çatışmaların artarak süreceğinin de habercisi olmuştur. Ne yazık ki elimizdeki belgeler, Nazi-Maruttaş dönemine dair daha kapsamlı bilgi edinmemize imkân tanımamaktadır.

³²² Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.103.

³²³ Elena Devecchi, "Of Kings, Princesses, and Messengers: Babylonia's International Relations during the 13th Century BC," (içinde) *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites*, vol. 1, ed. Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke (Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011), s.113.

³²⁴ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020), s.90.

³²⁵ Goodspeed, *A History of the Babylonians and Assyrians*, s. 139.

1.2.3.9. Kadaşman-Turgu (1281–1264)

Adı “Tanrı Turgu'ya inan” manasına gelen Kadaşman-Turgu, babası Nazi-Maruttaş'ın yerine tahta gemiřtir³²⁶. Bu dönem, Yakın Doğu'da iki büyük ve güçlü devlet arasında çatışmaların ve üstünlük mücadelesinin hkim olduğu, zor ve sıkıntılı politikaların gündemde yer aldığı bir zaman dilimiydi. Büyüyen Assur gücüne karşı Kassit kralı, bir müttefik arayışına girerek, Hitit kralı III. Hattuşili ile diplomatik ilişkileri geliştirmiştir. III. Hattuşili zamanında gönderilen mektuplarda II. Muvattalli Döneminde de Kassit ve Hitit arasında bir yakınlaşma ve diplomatik ilişkiler geliştirildiği de görülmektedir. Bu dönemde, Kassit'ler kendi hekimlerini dahi Hitit başkentine göndermişlerdir. Amcası III. Hattuşili tarafından tahttan zorla indirilen Hitit Devleti'nin devrik hükümdarı Urhi-Teşup, Kadaşman-Turgu ile iletişime geçmeye çalışmış ve amcasına karşı müttefik bulmak istemiştir. Ancak şu anda elimizdeki belgelere göre böyle bir ittifakın gerçekleşmediğini syleyebiliriz³²⁷. III. Hattuşili'nin, özellikle hem Mısır'a hem de Assur'a karşı Kadaşman-Turgu ile bir antlaşma yaptığı görülmektedir. Özellikle Mısır aleyhtarı bir politika yürütmeleri için Kassit hükümdarı Kadaşman-Turgu'yu ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Kassit hükümdarının bir yıl sonra ölümü üzerine bu ittifak girişimi beklentileri karřılamamıřtır³²⁸.

1.2.3.10. II. Kadaşman-Enlil (1263–1255)

Kadaşman- Kadaşman-Turgu'nun ölümünün ardından, küçük yaşta ölen veliaht nedeniyle Kassit tahtına II. Kadaşman-Enlil geçmiştir. Bu dönem, özellikle Hitit kralı III. Hattuşili ile yoğun diplomatik temasların yaşandığı ve elçilik faaliyetlerinin arttığı bir süreçtir. Nitekim Kassit kralı ile Hitit kralı arasında mektuplaşmaların varlığı bu ilişkilerin canlılığını göstermektedir. Kadaşman-Turgu döneminde gelişmeye başlayan bu temaslar,

³²⁶ Ali Narin, *Kassitler* (İstanbul: Halk Kitapevi Yayınları, 2020), s.19.

³²⁷ Birgit Brandau ve Hartmurt Schickert, *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, ev. Nazife Mertoğlu (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2021), s.256.

³²⁸ Houwink ten Cate, “The Early and Late Phases of Urhi-Teshup's Career”, *Fs Güterbock* I,123-50, (1974), s.145.

yalnızca siyasal değil; ticaret, ekonomi, sanat ve sağlık alanlarını da kapsayan çok yönlü bir niteliğe bürünmüştür. Ayrıca bu süreçte gerçekleştirilen diplomatik evlilik, iki devletin ortak düşmanlarına karşı ittifak kurmalarını mümkün kılmıştır³²⁹.

Bu yakınlaşmanın temelinde, Mısır ile Hititler arasında gerçekleşen Kadeş Savaşı'nın yarattığı rekabet ve giderek büyüyen Assur tehlikesi bulunmaktadır. Her iki devlet de bu tehditlere karşı müttefik arayışına girmiştir. Ancak Hattuşili'nin diplomatik ustalığı Kassitleri Asur'a karşı kışkırtma eğilimine dönüşmüş, bu yaklaşım ise Kassit saray çevrelerinde ihtiyatla karşılanmıştır. Genç yaşta tahta çıkan II. Kadaşman-Enlil'in siyasal kararlarının perde arkasında ise etkin bir devlet adamı olan İtti-Marduk-Balatu'nun varlığı dikkat çekmektedir. Onun yönlendirmesiyle Kassitler giderek daha Mısır yanlısı bir politika benimsemiştir. Hitit mektuplarında da görüldüğü üzere, Hattuşili'nin Asur karşıtı tutumu, Kassit siyasetinde Mısır ile yakınlaşma eğilimini pekiştirmiştir³³⁰. Bu sırada Assur, Hitit-Mısır çekişmesinden faydalanarak kuzey bölgelere seferler düzenlerken; Elam Devleti'nin ise bu dönemde bölgesel siyasette sınırlı bir rol oynaması, dönemin diplomatik dengelerine dair bilgi eksikliklerimizin artmasına yol açmaktadır.

1.2.3.11. Šagarakti-Šuriaš (1245–1233)

II. Kadaşman-Enlil'in ölümünden sonra Kassit tahtına Kudur-Enlil geçmiştir. Ancak bu dönemi aydınlatacak nitelikte herhangi bir belgeye henüz ulaşılammıştır. Onun ardından tahta çıkan Šagarakti-Šuriaš dönemine ilişkin de siyasi olayları ayrıntılı biçimde inceleyebileceğimiz kaynaklar mevcut değildir. Daha önce işaret edildiği üzere, Kassit tarihine dair kaynak yetersizliği bu evrede de belirgin şekilde hissedilmekte ve bu dönemin siyasi gelişmelerinin ayrıntılı olarak ortaya konmasını engellemektedir.

³²⁹ Didem Çağla, "Kassitler ve Hititler arasında ilişkiler", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1 (Mart 2020), s.143-152.

³³⁰ Brinkman, Johannes Andreas. "Foreign Relations of Babylonia from 1600 to 625 B.C.: The Documentary Evidence". *American Journal of Archaeology*, 76/3 (July 1972), s.271-288.

Muhtemelen Kudur-Enlil'in oğlu olan Šagarakti-Šuriaš'ın hükümdarlığı sırasında, Nippur valisi Amēl-Marduk üst düzey bir devlet adamı olarak görevini sürdürmüş ve devlet politikasında etkin bir konum üstlenmiştir. Nippur'da ele geçirilen bir belgede köle kadınlara *zakūtu* (muafiyet, ayrıcalık) ve erkek kölelere azat edilme hakkı tanındığından söz edilmektedir. Bu kayıt, Kassit toplumunda kölelerin belirli koşullarda özgürleştirilebildiğine işaret etmektedir³³¹.

Aynı dönemde, sanat ve maddi kültür alanında da dikkat çekici gelişmeler gözlenmektedir. Geç Tunç Çağı'nda Ege ve Anadolu'da yaygınlaşmaya başlayan yeni mühür türlerinden biri olan “mühür yüzük” bu dönemde Mezopotamya'da da kullanılmaya başlanmıştır. Kıvrımlı metal ya da kemikten yapılan bu yüzüklerin uzun kalkan biçimli ön yüzüne mühür motifleri işlenmekteydi. Altından yapılmış bir örneği Babil'de bulunmuş olup Kassit sanatına özgü ikinci grup motiflerle süslenmiştir. Bilinen en eski örneklerinden biri, Nippur'da ele geçirilmiş ve Šagarakti-Šuriaš'ın tahta çıktığı yıla tarihlendirilmiştir³³².

1.2.3.12. IV. Kaštiliašu (1232–1225)

IV. Kaštiliašu dönemi, özellikle Kassitler'in Assur baskısını en derinden hissettiği bir dönemdir. Nazi-Maruttaş'ın ölümünün ardından Assur ile olan ilişkilerde bir durgunluk yaşanmış olsa da, I. Tukulti-Ninurta'nın Assur tahtına geçmesiyle birlikte devlet politikası daha saldırgan bir çizgiye kaymıştır. Hitit ve Mısır arasında gerçekleşen Kadeş Savaşı sonrasında Assur hükümdarları, egemenlik sınırlarını kuzey ve güney topraklara doğru genişletmeye başlamış; bu durum Kassitler ile olan münasebetlerin çatışmalara dönüşmesine yol açmıştır.

I. Tukulti-Ninurta, özellikle ticaret yollarını kontrol etmek ve Fırat ile Akdeniz arasındaki stratejik topraklara sahip olmak amacıyla Assur'un kuzeyine seferler

³³¹ Balkan, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, s.723-756.

³³² Seidl, “Babylonische Kunst zur Kassitenzeit”, s.315.

düzenlemiştir. Bu durum, Hitit kralı IV. Tuthaliya tarafından endişeyle izlenmesine neden olmuştur³³³. Hititlerle yapılan Nihriya Savaşı'nda Hitit Devleti'ni yenilgiye uğratan Assur hükümdarı, beklenmedik bir stratejik karar ile kuzeye değil güneye yönelmiş ve Babil'i ele geçirerek Kassit kralı IV. Kaštiliašu'yu tutsak etmiştir. Tukulti-Ninurta, bu sefer esnasında tapınakları yağmalamış, şehrin bazı kesimlerinde geniş çaplı yıkım gerçekleştirmiştir. Ayrıca birçok esir ile birlikte tanrı Marduk heykelini de kendisiyle beraber götürmüştür³³⁴. Bu işgalin kesin nedenleri tam olarak bilinmemekle birlikte, olası nedenler arasında eski sınır çatışmalarının yeniden gündeme gelmesi, ticari çıkar çatışmaları veya Assur'un güç ve toprak arzusu yer alabilir. Ancak bu eylem, rastgele bir saldırı veya amaçsız bir istila niteliğinde olmamıştır³³⁵. Bu işgalin sonuçlarını ve Assur-Kassit ilişkilerindeki ayrıntıları ikinci bölümde inceleyeceğimiz için şimdilik, bu dönemde Kassitlerin uzun yıllar boyunca Assur kralının atadığı valiler aracılığıyla yönetildiğini belirtmek yeterli olacaktır.

1.2.4. Geç Kassit Dönemi (1225-1155)

1.2.4.1. Enlil-nādin-šumi (1224)

I. Tukulti-Ninurta, Babil seferi sonucunda Kassit kralı IV. Kaštiliašu'yu esir ederek Assur'a götürmüştür. Bunun ardından Assur hükümdarı, Kassit tahtını kendi denetimindeki kukla krallarla yönetmiştir; ilk olarak Enlil-nādin-šumi görevlendirilmiştir. Hükümdarlık süresi kesin olarak bilinmeyen Enlil-nādin-šumi, Assur yanlısı bir politika izlemiştir. Elam Devleti ise, İge-halki döneminden bu yana diplomatik evlilikler yoluyla kan bağı kurduğu Kassitlerin Assur baskısı altında olmasına tepki göstermiştir. Elam kralı Kiden-Hutran, Assur'un Babil vasal kralı Enlil-nādin-šumi'yi tahttan indirerek Dir ve Nippur'u ele geçirmiştir. Bu döneme dair diğer siyasi ayrıntılar ise günümüze

³³³ Trevor Bryce, *Letters Of The Great Kings Of The Ancient Near East: Royal Correspondence Of Late Bronze Age* (London: Routledge, 2003), s.11.

³³⁴ Elayi, *Assurlular*, s.38.

³³⁵ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.103

ulaşmamıştır³³⁶. Bu ayrıntıların dışında bu dönemle ilgili Kassit'in siyasi tarihi hakkında elimizde başka bilgi mevcut değildir.

1.2.4.2. Adad-şuma-iddina (1222–1217)

Enlil Enlil-nādin-şumi, Kiden-Hutran tarafından tahttan indirildikten sonra yerine Adad-şuma-iddina Kassit tahtına geçirilmiştir. Ancak Assur tahakkümü altında olan bu kral da kısa süre içinde Elam hükümdarı Kiden-Hutran tarafından tahttan indirilmiştir. Ardından Kiden-Hutran, İsin ve Marad'ı ele geçirmiştir. Bu dönemde Assur, taht kavgaları ve iç çekişmeler nedeniyle Elam'ın Babil üzerindeki etkisine ve sınır ihlallerine karşı koyamayacak kadar güç kaybına uğramıştır³³⁷.

1.2.4.3. Adad-şuma-usur (1216–1187)

I. Tukulti-Ninurta'nın Babil seferi sonrasında Kassit Devleti, Assur hegemonyasının ve Elam Devleti'nin Kassitler üzerindeki etkisinin farkına varmıştır. Bu süreçte, Elam hükümdarının onayı ile Enlil-nādin-şumi ve ardından Adad-şuma-iddina Kassit tahtına getirilmiştir. Adad-şuma-usur'un hem Elam Devleti'nin onayı hem de Babil halkının desteğiyle tahta çıkması, dönüm noktası niteliği taşımaktadır. Bazı kaynaklar, Adad-şuma-uşur ve I. Tukulti-Ninurta'nın aynı dönemde farklı bölgelerde hüküm sürdüğünü öne sürmektedir. Yeni çalışmalar, Assur hâkimiyetinin daha önce düşünüldüğü gibi 7 yıl ile sınırlı kalmadığını ve daha uzun sürdüğünü göstermektedir³³⁸.

Tukulti-Ninurta'nın Babil seferi ile Adad-şuma-usur'un yeniden hâkimiyeti arasında geçen süreye dair, Adad-şuma-usur'a atfedilen bir destandan kalan parçalar mevcuttur. Bu destanda, kim tarafından çıkarıldığı bilinmeyen ve başarıya ulaşmış bir isyandan söz edilmektedir³³⁹. Çağdaş kaynaklar bu bilgiyi doğrulamamakla birlikte,

³³⁶ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.148.

³³⁷ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.148.

³³⁸ Arnold, *Who Were The Babylonians*, s.148-149.

³³⁹ Bkz. Shigeo Yamada, . “Tukulti-Ninurta I's Rule Over Babylonia and Its Aftermath”, *Institute of History and Anthropology, University of Tsukuba* 38 (January 2003), s.152-177.

destan, Assur'a karşı kazandığı başarı ve Babil'i birleştirmesi nedeniyle dilden dile aktarılmıştır. Söz konusu tabletler kırık ve parçalı olarak ele geçirilmiş olup, bazı parçaların Pers ve Seleukos Dönemi'ne ait olması, metnin pragmatik amaçlarla uydurma atıflar içerdiği ihtimalini düşündürmektedir³⁴⁰.

Ülkesini Assur esaretinden kurtaran Adad-şuma-usur, Assur tahtında hükümdar değişikliğine yol açacak ölçüde güç kazanmıştır. Assur prensi Ninurta-apil-Ekur'un Kassitler'e sığınmasını fırsat bilen Adad-şuma-uşur, Assur kralı Enlil-kudurri-usur'u yenilgiye uğratmış ve onu esir etmiştir. Böylece Assur tahtına Ninurta-apil-Ekur geçirilmiş³⁴¹; Enlil-kudurri-usur'un ölümüyle birlikte eski soy sona ermiş³⁴² ve I. Salmanassar'dan bu yana batıda büyük vezir ünvanıyla yönetilen hanedanın bir kolu Assur tahtında hüküm sürmeye başlamıştır³⁴³.

2.2.4.4. Meli-Şipak (1186–1172)

Adad Adad-şuma-usur'un ölümünün ardından Kassit tahtına oğlu Meli-şipak geçmiştir. Bu dönemde, Kassitler'in Assur Devleti ile ilişkilerinde kayda değer bir çatışma görülmezken, doğu sınırında Elam Devleti ile ilişkiler oldukça gergin seyretmiştir³⁴⁴. Elam'da yeni bir hanedanın temsilcisi olan Şutruk-Nahunte, Kassit hükümdarı Meli-şipak'ın en büyük kızı ile evlenmiş; bu diplomatik evlilik, yeni kurulan Sutrukid hanedanının Babil üzerinde hak iddia etmesine yol açmıştır³⁴⁵.

Meli-şipak dönemine ait Ur ve Babil'de bulunan iki arşiv belgesinde arazi bağışları kaydedilmiştir. Bunlardan biri Meli-şipak'ın kızı Hunnubat-Nana'ya³⁴⁶, diğeri ise oğlu ve

³⁴⁰ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.146-150.

³⁴¹ Miller, "Political Interactions", s.101.

³⁴² Gökçek, *Asurlular*, s.105.

³⁴³ Eva Cancik Kirschbaum, *Assurlular*, çev. Firuzan Gürbüz Gerhold (İstanbul: Alfa, 2020), s.74-75.

³⁴⁴ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.165-166.

³⁴⁵ Zadok, "Elam and Babylonia", s.305.

³⁴⁶ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.150.

halefi Marduk-Apla-İddina'ya yapılmıştır; her iki belge de Susa'da ele geçirilmiştir. Söz konusu belgelerden birinde, Agade ile Dur-Kurigalzu şehirlerine yakın Bît-Pir-Shadû Rabû bölgesinde, Meli-şipak tarafından, Babil tahtına geçen oğlu Marduk-apla-iddina'ya yapılan arazi bağışı döneme ait kaynaklarda kaydedilmiştir³⁴⁷.

Meli-şipak ve I. Marduk-Apla-İddina döneminde, kudurrular tekrar tasarlanmıştır. Bu dönemde Babil ve Kassit tanrıları bir panteon içinde entegre edilerek birlikte tasvir edilmiştir. Bu yeni tasvir yalnızca kudurrularla sınırlı kalmamış, bazı eş zamanlı mühürlerde de değişiklikler görülmüştür. Bu ikonografik yaklaşım, etkisini Yeni Babil, Yeni Assur ve Pers-Ahameniş dönemine kadar sürdürmüştür³⁴⁸.

2.2.4.5. I. Marduk-apla-iddina (1171–1159)

Meli-Şipak'ın ardından Kassit tahtına I. Marduk-apla-iddina geçmiştir. Kassit hâkimiyetini bir kez daha vadinin neredeyse tamamına yayarak kendi ismine gurur verici “Kassit Kralı, Sümer ve Akad Kralı” ünvanlarını eklemeyi başarmıştır³⁴⁹. Ancak bu döneme ilişkin bilgiler, mevcut kaynak eksikliği nedeniyle büyük ölçüde karanlıkta kalmaktadır.

2.2.4.6. Zababa-şuma-iddina (1159-1158)

Marduk- Marduk-Apla-İddina'nın ölümünün ardından, kraliyet bağı kesin olarak doğrulanamayan Zababa-şuma-iddina Kassit tahtına geçmiştir. Kassitler'in zayıflığından istifade eden ilk güç, Assur kralı I. Assur-dan olmuş, Babil'e sefer düzenlemiş ve Kassit kralını mağlup etmiştir³⁵⁰. Bazı araştırmacılar, Zababa-şuma-iddina'nın Assur hükümdarı tarafından Kassit tahtına getirildiğini öne sürmektedir³⁵¹.

³⁴⁷ Hallo and Simpson, *The Ancient Near East*, s.229.

³⁴⁸ Brinkman, “*Babylonia*”, s.23.

³⁴⁹ Bartelmus, “*Restoring The Past*”, s.75-143.

³⁵⁰ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.103.

³⁵¹ Potts, “*Elamites and Kassites*”, s.111-119.

Bu durum, Elam tahtında bulunan Şutruk-Nahunte'nin tepkisine yol açmıştır. Babil seferine çıkan Şutruk-Nahunte, Zababa-şuma-iddina'yı mağlup etmiş ve aynı yıl Assur kralı I. Assur-dan, bu fırsatı değerlendirerek Zabban, İrrīya (İrrē'a) ve Ugār-Sallu'yu topraklarına katmayı başarmıştır³⁵². Ancak bu kazanımlar kısa süreli olmuştur. Şutruk-Nahunte, MÖ 1155 yılında Kassitler üzerine sefere çıkarak başarılı olmuştur. Babil valiliğini oğlu Kudur-Nahhunte'ye bırakmış; böylece Kassitler, Elam tahakkümü altına girmiştir³⁵³.

2.2.4.7. Enlil-nādin-aḫi (1157–1155)

Elam Elam Devleti'nin esareti altında kalmak istemeyen Kassitler, Zababa-şuma-iddina'nın ardından Elam'a karşı bir isyan girişiminde bulunmuş ve bu isyan üç yıl sürmüştür. Kudur-Nahhunte, Babil topraklarına saldırmış, Enlil-nādin-aḫi'yi esir alarak Elam'a götürmüş ve Güney Mezopotamya'yı uzun süre yöneten Kassit hanedanına son vermiştir³⁵⁴.

Son Kassit kralının devrilmesinin ardından Elamlılar, ülkenin bazı bölgelerini kısa süreliğine işgal etmiş; iktidarın İkinci İsin Hanedanlığı'na geçişi ise belirsiz koşullarda gerçekleşmiştir. Her ne kadar bu hanedanlık kendisini açıkça 'II. İsin Hanedanlığı' olarak tanımlamamış ve merkezinin İsin olmadığı bilinmekteyse de, araştırmacılar, I. İsin Hanedanlığı'ndan ayırt edebilmek amacıyla bu adlandırmayı kullanmaktadır. Elam'ın Kassitler'in son hükümdarını yenmesi ve topraklarını işgali sonrasında iktidar mücadelesi İsin'de başlamış, daha sonra merkezin Babil'e taşınmış olabileceği yaygın bir görüştür. II. İsin Hanedanlığı, tıpkı Kassitler'in Nippur'u güney başkenti olarak kabul etmesi gibi İsin'i güneyin merkezi olarak benimsemiştir. Arkeolojik bulgular da bunu desteklemektedir: II.

³⁵² Zadok, "Elam and Babylonia, s.309.

³⁵³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.121.

³⁵⁴ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.150.

binyılın sonunda İsin’de nüfus artarken, Nippur eşzamanlı olarak azalmış ve sekizinci yüzyılda yeniden canlanana kadar büyük ölçüde terk edilmiştir³⁵⁵.

MÖ 1155 yılında Elam ordularının işgali sonrasında Kassitler tarih sahnesinden silinirken, Ege, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Mısır’da Deniz Kavimlerinin göçüyle ortaya çıkan büyük kargaşa, yeni bir çağın habercisi olmuştur. Bu süreç, Tunç Çağı’nın sonu ve Demir Çağı’nın başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Kassitler, beş yüzyıllık süre zarfında Güney Mezopotamya’ya hükmetmiş olsalar da, siyasi, sosyal ve bayındırlık alanlarında Hammurabi gibi kalıcı etkinlikler gösterememişlerdir. Buna karşın diplomatik girişimleri, ticari faaliyetleri ve özellikle evlilik bağları aracılığıyla kurdukları hassas dengeler sayesinde, Geç Tunç Çağı Önasya’sında dönemin büyük devletleri arasında yer almayı başarmışlardır³⁵⁶.

Kassitlerin egemenliğini yitirmesinin ardından, merkezde kalanlar bölge halkıyla kaynaşmış, Babilce isimler alarak asimile olmuşlardır. Bürokraside görev yapan Kassitler, önemli devlet makamlarına kadar yükselmiş; kırsal alanlarda kalanlar ise uzun süre kendi kimliklerini korumuşlardır³⁵⁷. Kassit Hanedanlığı, genellikle Mezopotamya tarihinin ihmal edilmiş bir bölümü olarak kalmıştır. Ancak müzelerde bekleyen binlerce belge ve özellikle Nippur’dan gelen idari arşivlerin çözülmesiyle, Kassit tarihinin karanlıkta kalan bölümlerinin de aydınlanacağı düşünülmektedir. Daha sonraki tarihlere ait metinlerde Kassitlere yönelik öfkeli ifadelerin bulunmaması ve Elam’a karşı verilen mücadelenin destanlaşması, Babil halkının bile Kassitleri kabul ettiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır³⁵⁸.

³⁵⁵ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.154.

³⁵⁶ Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, Writings from the Ancient World 6* (Atlanta: Scholars Press, 1995), s.153.

³⁵⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.121.

³⁵⁸ Walter Sommerfeld, “Kassite of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics and Culture”, *Civilizations of the Ancient Near East II*, (1995) s.917.

İKİNCİ BÖLÜM

KASSİT DEVLETİNİN DİĞER DEVLETLERLE OLAN SİYASİ İLİŞKİLERİ

2.1. Kassit Devleti Ve Orta Assur Devleti'nin Siyasi İlişkileri

Mitanni kralı, Mitanni kralı Şauštatar, muhtemelen M.Ö. 1421 yılında Assur üzerine yürümüş, şehri yağmalamış ve çok sayıda ganimet ele geçirmiştir. Bu ganimetler arasında altın ve gümüş kaplı bir kapı da Mitanni başkenti Vaşşukanni'ye taşınmıştır. Mitanni Devleti'ne yenilen Assur, Mitanni hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır³⁵⁹. Ancak Mitanni hanedanlığında yaşanan iç çatışmalar, Kuzey Mezopotamya'daki güç dengesinin değişmesine yol açmıştır³⁶⁰. Bu zayıflıktan faydalanan Hitit Devleti, I. Şuppiluliuma döneminde imparatorluk politikası çerçevesinde Kuzey Suriye seferleri düzenleyerek Hurri-Mitanni Krallığı üzerinde etkili olmuştur. Hurri-Mitanni'nin başkenti yağmalanmış, Tuşratta'nın oğlu Şattivaza Hititlere bağlılığını bildirerek tahta geçmiştir. Bununla birlikte Şuppiluliuma, Hurri-Mitanni Devleti'ne tamamen son vermemiş, Assur ve kendi arasında kalan küçük bir tampon bölge olan Hanigalbat'ı kurmuştur.

Assur kralı I. Assur-uballit, Mitanni'ye bağlılığı sona erdirerek Alše krallığı ile bir ittifak kurmuş ve kuzeydeki Hurri-Mitanni topraklarını paylaşmıştır. Bu süreç, Assur'un uzun süredir dışa kapalı olan politik konumundan çıkarak dünya siyasi arenasına açılmasının ilk işareti olmuştur³⁶¹. Assur, Ninive, Kilizi ve Arbela gibi tahıl üretim bölgeleri³⁶² ile Nuzi ve Arappa gibi eski Mitanni şehirlerini ele geçirerek batıda

³⁵⁹ Mark Healy and Angus McBride, *The Ancient Assyrians*, Ed. Martin Windrow, Botley: Osprey Publishing, 1999, s.45

³⁶⁰ Kirschbaum, *Assurlular*, s.57-58.

³⁶¹ Kılıç ve Yılmaz, "Amarna Çağı", s.160-161.

³⁶² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.458-459.

Zagroslar’a, kuzeyde Toroslar’a kadar egemenliğini genişletmiştir³⁶³. Böylece I. Sattuara döneminde Mitanni Krallığı, Assur’un uydusu hâline gelmiştir³⁶⁴.

I. Assur-uballit, sınır komşusu olan Kassitlerle diplomatik evlilik girişimleriyle kısa süreli bir barış sağlamış, ele geçirdiği topraklarda başkaldıran bağımlı devletlere cezalandırma seferleri düzenlemiştir. Yaklaşık olarak M.Ö. 1340’ta Yukarı Mezopotamya’yı ve Hannigalbat devletçığının son kalıntılarını ele geçirerek Orta Assur Devleti’ni canlandırmıştır³⁶⁵. Dönemin büyük güçleri arasında kendini konumlandırmak için Mısır ile diplomatik ilişkiler başlatmış³⁶⁶ ve firavun IV. Amenhotep’e gönderdiği mektuplarda başlangıçta bölgesel bir hükümdar tavrı sergilerken, kısa süre sonra kendini Mısır ve Mitanni ile eşit konumda güçlü bir kral olarak göstermiştir³⁶⁷.

I. Assur-uballit’in başarıları askeri ve diplomatik alanla sınırlı kalmamış, kültürel, bilimsel ve mimari alanlarda da ülkeyi güçlendirmiştir. Kuzeydeki iskele duvarını ve İhtar tapınağını restore etmiş, Assur’a Marduk-nadin-ahhe adında bir kâtibi getirmiştir³⁶⁸. Böylece Assur, Dicle Vadisi’nden Toros Dağları’na kadar bölgesel bir güç hâline gelmiştir. Orta Assur döneminin ilk önemli hükümdarı I. Assur-Uballit, Assur’un çekirdek bölgesi olan Dicle Vadisi ile doğudaki ovalar üzerinde egemenliğini sağlamış ve Assur kentinden kuzeye, Toros Dağları’na kadar uzanan bir hâkimiyet alanı oluşturmuştur³⁶⁹. Mitanni boyunduruğundan kurtulan Assur, diplomatik ilişkilerle de döneminin güçlü

³⁶³ Memiş, *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi*, s. 214.

³⁶⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi* (Ankara: TÜBİTAK, 2005), s.178.

³⁶⁵ Saton Llyod, *Türkiye’nin Tarihi-Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, çev. Ender Varinlioğlu (Ankara: TÜBİTAK, 2003) s.40.

³⁶⁶ Trevor, *Letters*, s.10.

³⁶⁷ Gökçek, *Asurlular*, s.81-82.

³⁶⁸ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s.60-163.

³⁶⁹ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.160.

devletleri arasında yer almayı başarmış, I. Şamşı-Adad'tan sonra “şarru” ünvanını kullanan ilk Assur kralı olmuştur³⁷⁰.

Enlil-nirari ve Arik-den-ili dönemleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmasak da, Assur-Uballit döneminde sağlanan mevcut durumun korunduğu anlaşılmaktadır. Enlil-nirari döneminde Kassitlerle çatışmalar yaşanmışken, Arik-den-ili döneminde kuzey ve doğu bölgelerindeki dağlık alanlarda yaşayan çoban kavimlerle mücadele edilmiştir³⁷¹. Assur kralı I. Adad-nirari, Assur-Kassit sınırını Diyala Bölgesi'nde güvence altına almayı başarmış ve Hititlere bağlı bir vasal krallık olan Mitanni Devleti'ni ele geçirerek Assur topraklarını batıya doğru genişletmiştir. I. Şuppiluliuma'nın ölümünün ardından oğlu II. Murşili, Anadolu ağırlıklı seferlere odaklanmış; bu durum, hem doğu topraklarıyla yeterince ilgilenmesini hem de Mitanni Devleti'ne gereken desteği sağlamasını engellemiştir³⁷². Assur'un artan tehdidi karşısında Hititlerden yardım göremeyen Mitanni kralı Şattuaral, Adad-Nirari karşısında yenilmiş ve haraç ödeyen bir vasal devlet hâline gelmiştir. Bu olayın ayrıntıları, Adad-Nirari'nin ele geçirilen topraklar ve ganimetleri türünün ilk örneği sayılabilecek bir raporla kaydettiği belgelerde görülmektedir³⁷³.

Assur'un sınırlarını batıya genişleten ve Mitanni'yi vasal hâline getiren I. Adad-nirari, Hititlerle ilişkilerini dengede tutmak için III. Murşili'ye diplomatik mektuplar göndermiş, ancak bu süreç bazen çatışma sinyalleri de vermiştir³⁷⁴. III. Hattuşili'nin III. Murşili'nin yerine geçmesinin ardından Assur ile diplomatik yakınlaşmayı sağlamak için diplomatik evlilikler gerçekleştirilmiş ve demir bir hançer yollamıştır³⁷⁵. Puduhepa'nın düzenlediği diplomatik evlilikle Kassitleri Assur'a karşı kışkırtmak amaçlanmıştır. Aynı

³⁷⁰ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s.163.

³⁷¹ Kuhrt, 2013, a.g.e *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.462.

³⁷² Okay Pekşen, “Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrı Rolü”. *History Studies*, 8/2 (June 2016), s.55-68.

³⁷³ Kirschbaum, *Assurlular*, s.59-62.

³⁷⁴ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s.177.

³⁷⁵ Gary Beckman, “Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Hattusa”, *Journal of Cuneiform Studies* 35 (January 1983), s.97-114.

zamanda bu evlilik, III. Hattuşili'nin artan Assur tehdidinin farkında olduğunu göstermesi bakımından önemli bir husustur³⁷⁶. Bu dönemde Assur, Verimli Hilal'in kuzey kesimlerine yayılmaya başlamış ve bu bölge Sin-şarra-işkun dönemine kadar 650 yıldan uzun bir süre boyunca Assur egemenliği altında kalmıştır³⁷⁷.

I. Adad-nirari, Kutî'ler üzerine seferler düzenlemiş³⁷⁸ ve Elam kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır³⁷⁹. Kuzey Suriye'de Kargamış'a kadar uzanan bölgelere hâkimiyet sağlamıştır. Böylece Assur, bölgesel bir güçten ciddi bir süper güce dönüşmüştür³⁸⁰. Bu dönemde yıllık tutma ve merkezi devlet sistemi yeniden güçlendirilmiştir³⁸¹. Bu başarılarından sonra, 'Evrenin Kralı' ünvanı ilk kez I. Adad-nirari tarafından kullanılmıştır. Bu ünvan, sonraki Assur kralları tarafından da benimsenmiştir³⁸².

Babasının ölümünün ardından Assur tahtına çıkan I. Şalmanassar, Assur tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Onun döneminde Assur gücü korunmuş ve sonraki hükümdarlar tarafından uygulanacak politikaların temeli atılmıştır. Bu dönemin en büyük gelişmesi, MÖ 1285–1270 yılları arasında Mısır ve Hititler arasında yaşanan savaşlar ve ardından imzalanan Kadeş Barışı olmuştur³⁸³. Bu antlaşma, eski çağda eşit statüye sahip iki devletin imzaladığı ilk belge özelliği taşımaktadır. Mısır ve Hititler, Assur'un büyüyen gücüne karşı düşmanlıklarını sona erdirerek ortak noktalarda anlaşmış ve müttefik hâline gelmişlerdir³⁸⁴.

³⁷⁶ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.436-437.

³⁷⁷ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s.7.

³⁷⁸ Hall, *The Ancient History of Near East*, s.358.

³⁷⁹ Elayı, *Assurlular*, s. 37.

³⁸⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.132.

³⁸¹ Gökçek, *Asurlular*, s.84.

³⁸² Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.103.

³⁸³ Kılıç ve Yılmaz, "Amarna Çağı", s.178.

³⁸⁴ Gökçek, *Asurlular*, s.94.

I. Şalmanassar, göçebe kavimler olan Gutealılar ve Lullubileri yenilgiye uğratarak Zagros Dağları'nın gerisine püskürtmüş ve sınırlarını Katmuhu ülkesine kadar genişletmiştir. Hanigalbat hükümdarı I. Şattuara'nın Assur'a karşı isyan girişiminde bulunması üzerine Hanigalbat, tarih sahnesinden silinmiş ve Assur topraklarına katılmıştır³⁸⁵. Seferlerini Doğu Anadolu'nun dağlık alanlarına yönelten I. Şalmanassar, Yeni Assur döneminde en büyük rakibi olan Uruatri üzerine sefere çıkmıştır. Bu kabileler, IX. yüzyıl ortalarında Van Gölü ve çevresinde yaşayan Urartuların ataları olarak kabul edilmektedir³⁸⁶.

I. Şalmanassar, askeri faaliyetlerini ve Uruatri seferlerini detaylı biçimde, Assur'daki Ehursagkurkurra Tapınağı'nın onarımı için yazdırdığı kitabesinde aktarmıştır. Burada Uruatri memleketini 8 ülke ve 51 şehri üç günde tanrı Assur'a teslim ettiğini belirtmiştir. Bu başarı, Uruatri kabilelerinin dağınık olması ve Assur'a karşı birleşmemesi sayesinde sağlanmış olabilir. Hanigalbat üzerine yapılan seferlerde ise 180 şehir ve 14.400 kişinin boğazlandığı rapor edilmiştir; bu, muhtemelen propaganda amacıyla bir miktar mübalağa içermektedir. Bu dönemde başlayan zaferlerin propaganda aracı olarak kullanılması geleneği, sonraki Assur kralları tarafından da sürdürülmüştür³⁸⁷.

Orta Assur kralları, egemenlik alanlarını Toroslar ve Dicle bölgesine kadar genişletmiş ve Nairi ülkesinin sınırlarında askeri garnizonlar kurmuştur. Türkiye sınırları içindeki Diyarbakır ili, Bismil ilçesindeki Ziyaret Tepe ve Üçtepe'de yapılan kazılarda, Orta Assur dönemi ile ilgili kalıntılar ortaya çıkmıştır³⁸⁸. I. Adad-nirari ve halefi I. Şalmanassar, Assur gücünü ortaya koymuş olsa da MÖ XIII. yüzyılda krallığı tam

³⁸⁵ Elayı, *Assurlular*, s.38.

³⁸⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.133.

³⁸⁷ Ehursagkurkurra tapınağındaki kitabe için geniş bilgi için; Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria And Babylonia I*, New York: University of Chicago, 1968, s. 38-40. ; Albert Kirk Grayson, *Assrian Rulers of The Third And Second Millenia BC (To 1155 BC)* (Toronto: University of Toronto Press, 1987), s.182-184.

³⁸⁸ Geniş bilgi için Köroğlu, *Üçtepe I*, s.27.

anlamıyla güvenceye alamamışlardır. Fırat ve Dicle arasındaki bozkır topraklarda yaşayan halklar ile Dicle'nin doğusundaki göçebe topluluklar sürekli sorun yaratmıştır.

Bölgede sorunları çözmek için kalıcı bir yönetim sistemi kurulmuştur. Köy önderleri veya şehrin ileri gelenleri alt düzey yöneticilere, onlar da bölge valisine bağlıydı. Bölge valisinin sarayı, hiyerarşik memurlar aracılığıyla tüm sistemi denetliyordu. Yerel makamları kontrol eden kraliyet görevlileri, yıllık haraçları belgeleyerek saray arşivleri oluşturmıştır. Batı fetihlerinin komuta merkezi olan Dur-Katlimu (bugünkü Tell Sheikh Hamad), I. Şalmanassar ve I. Tukulti-Ninurta dönemlerinde bölge valisinin makamı hâline gelmiştir. Buradaki vali, Assur kraliyet ailesinin bir üyesi olup, düzeni sağlamakla görevli büyük vezirdi. Lullubu, Sutu ve Ahlamu gibi göçebe halklar ilçe yönetimleri aracılığıyla Assur'a bağlanmış; hayvan sürülerinin bakımı, gözcülük ve haberci görevleri verilmiştir. Ancak tüm göçebeler bu uygulamaya tabi olmamış ve bu durum çatışmalara yol açmıştır³⁸⁹. I. Şalmanassar, Hanigalbat'ta esir edilen grupları aileleri ve mallarıyla başka bölgelere taşıyarak, daha sonraki dönemlerde sıkça uygulanacak nüfus naklini başlatmıştır³⁹⁰. Zengin tarım alanlarını ele geçirerek Mezopotamya'dan Levant'a giden ticaret yollarını kontrol altına almış ve uzun yıllar uygulanacak sömürü sisteminin temellerini atmıştır³⁹¹.

I. Tukulti-Ninurta döneminde Assur'un temel politikası; kuzeyde hammaddeye erişim sağlamak, doğu vadilerindeki küçük krallıkları denetleyerek lapis lazuli, kalay ve at gibi malzemeleri temin etmek olmuştur. Ancak Elam ve Kassit devletleri de bu mallara ihtiyaç duyduğu için çıkar çatışmaları yaşanmıştır³⁹². Tukulti-Ninurta, Zagros halklarına

³⁸⁹ Kirschbaum, *Assurlular*, s.64-68.

³⁹⁰ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s. 162.

³⁹¹ Arnold, *Who Were The Babylonians*, s.78.

³⁹² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.465-466.

sefer düzenlemiş ve ganimet ile yıllık haraçları Assur'a getirmiştir³⁹³. Van Gölü batısından Kaşiyari Dağları'na kadar sefer düzenleyerek Nairi topraklarını yağmalamıştır³⁹⁴.

Suriye ve batıda çıkan ayaklanmalar üzerine I. Tukulti-Ninurta, Fırat'ın doğusundaki Kuzey Suriye topraklarını ilhak etmiş; Hititlerle doğrudan çatışmaya girmeden psikolojik üstünlük stratejisi izlemiştir³⁹⁵. Önceki dönemde başlayan tehcir, Tukulti-Ninurta zamanında genişletilmiş ve devlet politikası hâline gelmiştir. Kuzey Suriye halkı Assur topraklarına sürülmüş ve kamusal projelerde çalıştırılmıştır³⁹⁶. I. Tukulti-Ninurta, ilk olarak Kuzeybatı Zagroslar'dan, Doğu Toros eteklerindeki Bohtan Çayı kıyısından güneye, Kaşiyari dağlık bölgesinde yer alan Tur Abdin'e kadar bir sefer düzenlemiştir. Bu topraklarda hâkimiyet kurduktan sonra kentlerin ileri gelenlerini zincirleyerek Assur'a götürmüş, bağlılık yemini etmeleri üzerine onları serbest bırakmıştır. Ancak doğal koşulların zorlukları nedeniyle Tur Abdin'in tamamını ele geçiremeyince, ilk seferin devamı niteliğinde yeni bir sefer daha düzenlemiştir. Bu seferin muhtemel amacı, Ergani-Maden civarındaki zengin bakır yataklarını hâkimiyet altına almak ve böylece bölgenin stratejik ticaret yollarını kontrol etmektir. Nitekim Hitit kaynaklarında Papanhi olarak geçen Paphi'yi ele geçirdikten sonra, ticari ve stratejik açıdan son derece önemli olan ve Hitit metinlerinde Alzi olarak geçen günümüz Ergani-Maden bölgesini de hâkimiyetine katmıştır. Tukulti-Ninurta'nın bu seferlerdeki temel amacı, Anadolu'ya açılan doğu-batı ticaret yolunu denetim altına almaktır³⁹⁷.

Papanhi seferinin ardından Astataya giren Tukulti-Ninurta, övünerek Assur'a 28.000 tutsak getirdiğini kaydetmiştir. Bu sırada Hitit kralı IV. Tuthaliya, Assur ile süregelen gerginliği diplomatik yollarla çözebileceği ümidiyle Tukulti-Ninurta'ya bir mektup göndermiştir. Mektupta mevcut sınırları hatırlatmış, Hanigalbat'tan vazgeçmesini

³⁹³ Elayi, *Assurlular*, s.38.

³⁹⁴ Koroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.133-134.

³⁹⁵ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s162.

³⁹⁶ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.162.

³⁹⁷ İlknur Taş, *Hitit Kralı IV. Tuthaliya* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), s.82-88.

talep etmiş ve olası ayaklanmalarda yardım etmeyi önermiştir. Tukulti-Ninurta ise nezaketle teşekkür etmiş ve dostane duygularını dile getirmiştir. Ancak aynı dönemde Hitit İmparatorluğu'nun güneydoğusuna bir sefer hazırlığına girişmiştir. Bu durumdan haberdar olan IV. Tuthaliya, Tukulti-Ninurta'nın veziri Babu-Ahu-İddina'ya olumsuz tavır içeren bir mektup göndermiştir. IV. Tuthaliya, mektubundan sonuç alamayınca bir biliciye danışarak olası savaşın sonucunu öğrenmek istemiştir. Falcı, Assur kralının Babil'i yeneceğini, fakat geleceğinin karanlık olduğunu öngörmüştür. Bu sırada Tukulti-Ninurta Yukarı Dicle Vadisi'nde 40 yerel kral ile savaşıyordu. IV. Tuthaliya, falcının öngörüsüne dayanarak birliklerini Tukulti-Ninurta'nın düşmanlarının safında olan Nihriya'ya göndermiştir. Tukulti-Ninurta'nın kendisine savaştan çekincesini bildiren bir mektup yollamasına rağmen Tuthaliya geri adım atmamış, ordularını günümüzde Savur yakınlarında lokalize edilen Surra'ya yöneltmiştir. Tukulti-Ninurta, burada hem Hitit ordularını hem de 40 yerel kralı yenilgiye uğratmıştır. Ardından Ugarit kralı İbiranu'ya Hattuşa'dan kopması için mektup yollamış, ancak bu ittifak önerisine verilen yanıt bilinmese de³⁹⁸, IV. Tuthaliya bu gelişmeler karşısında Amurru kralı İştarmuva ile ittifakını yenileyerek Kuzey Suriye'de Assur'a karşı tampon bir bölge oluşturmuştur. Anlaşmanın en dikkat çekici yönü, Assur'un yayılmacı politikasına karşı bir ticaret ambargosu getirilmesidir. Bu ambargo, Tukulti-Ninurta'nın sefer yönünü Güneydoğu ve Doğu Anadolu'ya çevirmesinde etkili olmuştur³⁹⁹.

Assur ve Hitit arasındaki siyasi ilişkiler, bu dönemdeki elçi trafiğinin de gösterdiği üzere oldukça hassastı. Elçiler hediyeler ve samimi ifadeler taşıyan mektuplar getirse de, arka planda ciddi çıkar çatışmaları ve gerginlikler bulunmaktaydı. Özellikle Papanhi bölgesinin stratejik konumu ve Hanigalbat topraklarının hammadde kaynakları üzerindeki rekabet, iki devlet arasındaki çatışmaların ana sebeplerinden biri olmuştur. Nihriya Savaşı sonrasında Hititler daha büyük çatışmalar beklerken, Tukulti-Ninurta sefer yönünü

³⁹⁸ Brandau ve Schickert, *Hititler*, s.284-291.

³⁹⁹ Gökçek, *Asurlular*, s.99-100.

değiştirerek Kassitler üzerine yürümüştür. Bu seferde Babil'i fethetmiş, Kassit kralı IV. Kaştiliaşı tutsak etmiş, şehri yağmalamış ve tapınakları yıkmıştır⁴⁰⁰.

Babil seferine çıkmadan önce, Assur kentinin karşısında kendi adını taşıyan yeni bir başkent kurmayı planlayan Tukulti-Ninurta, Dicle Nehri'nin doğu yakasında Kar-Tukulti-Ninurta yani "Tukulti-Ninurta'nın Limanı" adlı kentin inşasına başlamıştır. Bu şehirde, Babil'den getirilen çok sayıda esir işçi olarak çalıştırılmıştır. Kentin ana tapınak planı Babil üslubunda, duvar bezemeleri ise Kuzey Mezopotamya tarzında yapılmıştır. Tanrı Assur için Assur dışında bir kentte tapınak inşa edilmesi ve kültün buraya nakledilmesi, dönemin rahipleri arasında büyük bir huzursuzluk yaratmış olmalıdır. Zira daha önce hiçbir Assur kralı başkenti başka bir bölgeye taşımaya cesaret edememiştir⁴⁰¹.

Tukulti-Ninurta, Mezopotamya topraklarının büyük bölümünü ele geçirerek kendi ifadesiyle "Sümer ve Akad'ın hâkimi" olsa da, oğlu Assur-nadin-apli'nin de içinde bulunduğu bir saray komplosu sonucunda öldürülmüştür. Ölümüyle birlikte Assur, taht mücadeleleri ve iç çalkantılara sahne olmuş, ancak devletin genel istikrarı korunmuştur. Bu döneme ait kayıtların çelişkili ve yetersiz olması nedeniyle olayların ayrıntılı şekilde açıklanması güçtür⁴⁰². Tukulti-Ninurta'nın öldürülmesinden sonra Assur'un Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki hâkimiyetinde duraklama yaşanmış, kaynaklar yalnızca dağınık mektuplar ve yazışmalarla sınırlı kalmıştır. Bu süreçte Kassitler, Assur'un hegemonyasından kurtularak Mezopotamya'da üstünlüğünü yeniden kurmuştur⁴⁰³.

Assur tahtına çıkan Assur-nadin-apli, büyük baskı altında kalmış ve kısa süreliğine iktidarda bulunabilmiştir. Onu izleyen kardeşleri III. Assur-nirari ve Enlil-kudurri-usur da aynı akıbeti paylaşmıştır. Bu uzun süreli taht mücadeleleri ve muhtemelen rahiplerin veya valilerin muhalefeti sonucunda hanedanın asli soyu tükenmiştir. Kassit kralı Adad-şuma-

⁴⁰⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.467.

⁴⁰¹ Kirschbaum, *Assurlular*, s.71-73.

⁴⁰² Gökçek, *Asurlular*, s.94.

⁴⁰³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.136.

usur bu dönemde bağımsızlığını kazanmış, Enlil-kudurri-usur'u esir alarak Assur hegemonyasını kırmıştır. Onun ölümüyle birlikte hanedanın asıl soyu kesintiye uğramış ve sona ermiştir⁴⁰⁴. Ancak Assur'un siyasi mirası burada tükenmemiştir. I. Salmanassar'dan bu yana batıda büyük vezirlik yapan hanedanın bir kolundan gelen Ninurta-Apil-ekur, tahta çıkarak istikrarı yeniden sağlamıştır. Onun döneminde merkezi otoritenin zayıflaması sonucu birçok bölgede küçük hanedanlıklar ortaya çıkmış, kendi adlarını taşıyan şehirler kurulmuştur. Bu krallıklar merkeze bağlı olmakla birlikte kendi siyasetlerini yürütmüş, soylarını hanedanla ilişkilendirerek meşruiyet aramışlardır⁴⁰⁵. Ninurta-Apil-ekur ise tasvirlerinde “kanatlarını ülkesinin üzerine açmış bir kartal” gibi halkını koruyan hükümdar olarak betimlenmiştir⁴⁰⁶.

Kassitler'in desteği ile Assur tahtına geçen Ninurta-Apil-ekur, merkezi yönetimi güçlendirmiştir⁴⁰⁷. Bu dönemde bazı bölgelerde küçük hanedanlıklar kurulmuş ve soyağaçları ile hanedana bağlılık vurgulanmıştır. Oğlu I. Aşur-dan döneminde, büyük göçler nedeniyle Assur küçülmüş; Ege Göçleri veya Deniz Halkları Göçleri ile Önasya siyasi yapısı bozulmuştur. Hititler yıkılmış ve Suriye ile kuzeydeki alanlar yeni grupların tahakkümüne girmiştir⁴⁰⁸. Bu göçlerin de etkisiyle zayıflayan Hitit Krallığı yıkılmış; Kuzey Suriye, Hititlerle olan bağlantısını kaybederek yeni gelen grupların tahakkümünü kabullenmek zorunda kalmıştır⁴⁰⁹.

Suriye ve Filistin üzerinden Mısır sınırına kadar ilerleyen bu göç dalgası, Mısır tarafından bozguna uğratılmış; bunun üzerine göçerler Suriye ve Filistin'e geri çekilerek

⁴⁰⁴ Karen Radner, “Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış,” (içinde) *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), s. 8.

⁴⁰⁵ Kirschbaum, *Assurlular*, s.74-75.

⁴⁰⁶ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s. 181.

⁴⁰⁷ Elay, *Assurlular*, s.39.

⁴⁰⁸ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), s. 98.

⁴⁰⁹ Daha geniş bilgi için Robert Drews, *Tunç Çağının Sonu*, çev. Tolga Ersoy- Gürkan Ergin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), s.12-21.

bir süre Filistin bölgesinde hâkimiyet kurmuşlardır⁴¹⁰. Söz konusu gelişmeler, tunç madenine kıyasla daha kolay elde edilebilen ve daha işlevsel olan demirin özellikle silah üretiminde kullanılmaya başlanması sonucunu doğurmuş; bu da Demir Çağı'nın başladığını gösteren en önemli bulgular arasında kabul edilmiştir.

Göçlerin etkisiyle iyice küçülen Assur Devleti, I. Assur-reş-işi döneminde toparlanma sürecine girmiştir. Ancak batıdan gelen yeni bir göç dalgası olan Aramiler, Assur'un genişlemesini engellemiştir. I. Tiglat-Pileser'in yazıtlarında Aramiler, göçebe veya yarı göçebe unsurların genel adı olan 'Ahlamû' terimiyle ifade edilmektedir⁴¹¹. Arami göçleriyle uzun süre mücadele eden Assur kralları, onları baskı altına almaya çalışmışlardır. Bu göç hareketleri, yalnızca siyasi istikrarsızlığa değil, aynı zamanda kültürel açıdan bir dejenerasyona da yol açmıştır. Tukulti-Ninurta'dan sonra zayıflayan Assur Devleti, 'Assur Ülkesi'nin İntikamcısı' ünvanıyla bilinen I. Assur-resha-işi ve oğlu güçlü hükümdar I. Tiglat-Pileser dönemlerinde yeniden güç kazanmış, egemenlik alanlarını da önemli ölçüde genişletmiştir⁴¹².

Assur Devleti küçülmüş ve toparlanma süreci I. Assur-resha-işi döneminde başlamıştır. Batıdan gelen Arami göçleri, Assur yayılımını engellemiş ve uzun süre mücadele edilmiştir. Tiglat-Pileser döneminde (I. Tiglat-Pileser / Tukulti-apil-Eşarra), Assur, uzak bölgelere sefere çıkarak⁴¹³ Fırat'ın batısındaki Muşku ve Hatti topraklarına ulaşmış, Alzu (Enzi) ve Meliddu (Mildu)⁴¹⁴ bölgelerini ele geçirmiştir⁴¹⁵. I. Tiglat-Pileser, düzenlediği askeri seferlerle Babil ve Anadolu'daki rakiplerinin zaaflarından yararlanmayı başarsa da, Arami göçleri nedeniyle seferleri zaman zaman kesintiye

⁴¹⁰ Engin Eroğlu, "Ege Göçleri ve MÖ I. Binde Anadolu", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1 (Aralık 2014), s.43-55.

⁴¹¹ Gökçek, *Assurlular*, s.173.

⁴¹² Oates, *Babil*, s.112.

⁴¹³ Kılıç ve Yılmaz, "Amarna Çağı", s.185.

⁴¹⁴ Assur-bel-kala'nın (MÖ 1073-1056) krali yazıtlarında Mildu coğrafi adı iki kez geçer.

⁴¹⁵ Támas Dezső, "Assurluların Anadolu Seferleri," (içinde) *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), s.128.

uğramıştır. Bu dönemde Assur politikasının merkezini Aramilerle yaşanan çatışmalar ve Nairi toprakları üzerindeki hâkimiyet mücadelesi oluşturmuştur. Anadolu’da Aramiler ile ilgili en eski kayıt, Tiglat-Pileser’in büyük prizmasında, krallığının dördüncü yılına ait sefer raporunda görülür⁴¹⁶. Aramiler Assur kültürü üzerinde derin izler bırakmış, ancak idari yazıtlar onların çıkardığı büyük sıkıntılara işaret eder. Nitekim Tiglat-Pileser’in Fırat’ın batısına 28 sefer düzenlemesi, tehlikenin ciddiyetini ve kalıcı bir hâkimiyetin sağlanamadığını ortaya koyması bakımından önemlidir⁴¹⁷.

Öte yandan Nairi toprakları, bakır, demir, kereste ve at gibi hammaddeler açısından zengin olduğundan Assur seferlerinin ana hedefi olmuştur. Tiglat-Pileser, Van Gölü çevresine yönelerek hem hammadde teminini hem de Anadolu ticaret yollarının kontrolünü güvence altına almayı amaçlamıştır. Bu bağlamda Muş’un Yoncalı köyü yakınlarında bir kaya yazıtı yaptırarak kendisini Tummü ülkesinden Dayanu ülkesine kadar olan Nairi topraklarının fatihi ilan etmiştir⁴¹⁸. Tiglat-Pileser’in seferleri, zor arazi koşullarına rağmen⁴¹⁹ köle ve hayvan ganimetleriyle önemli ekonomik kazanç sağlamış, bu nedenle Yeni Assur döneminde de Nairi’ye seferler düzenlenmiştir⁴²⁰. Onun kabartmalarda betimleniş üslubu, daha sonraki Assur sanatında gelenek hâline gelmiştir⁴²¹.

Bu geleneğin örneklerinden biri, Diyarbakır Lice’deki Birklinçay kabartmasıdır. Mağaranın ağız kısmına yakın, dere tabanından 4-5 m kadar yükseklikte yapılan

⁴¹⁶ Kemalettin Köroğlu, “Yukarı Dicle Bölgesinde Yeni Assur ve Selim Ferruh Adalı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), s.273.

⁴¹⁷ Gökçek, *Assurlular*, s.112.

⁴¹⁸ Lunckenbill, *Ancient Records*, s.92.

⁴¹⁹ Bilcan Gökçe ve Pınar Pınarcık, *Assur Kral Yıllıklarına Göre Assur Krallarının Anadolu’ya Düzenledikleri Askeri Seferler, Sefer Güzergâhları ve Kentler* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), s.312.

⁴²⁰ Pekşen, “Eski Mezopotamya”, s.55-68.

⁴²¹ Kirschbaum, *Assurlular*, s.79.

Birklinçay kabartması, Anadolu'daki en iyi tanınan Assur kabartmalarındandır. I. Tiglat-Pileser, bu kabartmada Nairi topraklarına karşı üç sefer düzenlediği ifade etmiştir⁴²².

Hitit İmparatorluğu'nun yıkıldığı dönemde, kuzeydoğudan Kafkaslar üzerinden, batıdan ise Boğazlar yoluyla gelen Muşkiler Assur için yeni bir tehdit oluşturmuştur⁴²³. İlk kez Tiglat-Pileser'in yazıtlarında anılan Muşkiler, daha sonra Friglerle özdeşleştirilmiştir⁴²⁴. Elazığ civarından güneye inen 20 bin kişilik Muşki ordusu Toroslar eteğinde Assur ordusuna yenilmiştir⁴²⁵. Assur kralı, gerçekleştirdiği seferlerle bir yandan ovalara yönelik akınları engellemeye, diğer yandan ise Assur'a nakledilen bakır, giderek önem kazanan demir, at ve kereste gibi değerli malların geçtiği yolların güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla Amurru topraklarından geçerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmış ve bu seferini kitabelerinde ayrıntılı biçimde kaydetmiştir⁴²⁶.

Tiglat-Pileser, Amurru topraklarından geçerek ulaştığı Levant'ta, Biblos ve Sidon gibi şehirlerden vergi alarak Doğu Akdeniz kıyılarına erişmiş ve ekonomik kazanç sağlamıştır⁴²⁷. Ancak güneyde durum farklı gelişmiş; Babil'e karşı yürüttüğü savaşlarda çoğu kez başarısız olmuştur. Yalnızca Marduk-nadin-ahhe döneminde üstünlük sağlayarak Kuzey Babil'i zapt etmiş, Opis ve Dur-Kurigalzu'yu ele geçirmiştir⁴²⁸. Krallığının ilk yıllarında diktirdiği prizma yazıtında⁴²⁹, yabani hayvan avlarını ve egzotik türlerin bulunduğu bir bahçeyi kayda geçirmiştir. Bu yazıt, kraliyet avlarının törensel yönünü belgeleyen en eski örneklerden biridir. Tiglat-Pileser'in seferleri, Assur'u Van

⁴²² Kemalettin Köroğlu, "Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları," (içinde) *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), s.158.

⁴²³ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi* (İstanbul: Der Yayınları, 2019), s.228.

⁴²⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.136.

⁴²⁵ Gökçek, *Assurlular*, s.113.

⁴²⁶ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.472-473.

⁴²⁷ Kılıç ve Yılmaz, "Amarna Çağı", s.185.

⁴²⁸ Gökçek, *Assurlular*, s.117.

⁴²⁹ geniş bilgi için Lunckenbill, *Ancient Records*, s. 72.

Gölu'nden Levant'a kadar genişletmiş ve daha sonraki Assur askeri geleneğinin temelini oluşturmuştur⁴³⁰.

Tiglat-Pileser'in ölümünden sonra Assur ciddi sıkıntılar yaşamış, ancak Assur-bel-kala döneminde toparlanma eğilimine girmiştir. Diyarbakır Bismil yakınlarındaki Giricano kazılarında bulunan 15 çivi yazılı tablet, şimdiye kadar Türkiye'de keşfedilen tek Orta Assur arşivi olarak bu döneme ışık tutmaktadır⁴³¹. Ne var ki XI. yüzyıl ortalarında gerçekleşen göçler Assur'u toprak kayıplarına uğratmış, yazılı belgelerin azalmasına yol açmıştır. Bu süreç, II. Assurnasirpal döneminde Tuşhan eyaletinin kurulmasına kadar süren bir duraklama dönemi oluşturmuştur⁴³².

Orta Assur Devleti, özellikle I. Assur-uballi, I. Adad-nirari, I. Şalmaneser, I. Tukulti-Ninurta ve I. Tiglat-Pileser gibi kralların hükümdarlıkları döneminde, merkezi otoritesini güçlendirmiş, sınırlarını genişletmiş ve bölgesel siyasetin en önemli aktörlerinden biri hâline gelmiştir. MÖ II. binyılın sonlarına gelindiğinde, Mezopotamya coğrafyasında iki büyük güç öne çıkmıştır: Güneyde Kassitler, kuzeyde ise Assurlar. Her iki devlet, yalnızca Mezopotamya'nın iç dinamiklerini değil, aynı zamanda uluslararası ilişkilerin seyrini de derinden etkilemiştir.

Babil'de güçlü bir hanedanlık kuran Kassitler ile Orta Assur Devleti arasındaki ilişkiler oldukça erken dönemlerden itibaren başlamış ve tarih boyunca farklı evrelerden geçmiştir. Bu ilişkiler, zaman zaman çatışmalar ve sınır mücadeleleriyle sertleşirken, kimi dönemlerde diplomatik temaslar ve barış girişimleriyle yumuşamıştır. Dolayısıyla iki devlet arasındaki siyasi etkileşim, sürekli bir çekişme ve uzlaşma döngüsü içinde şekillenmiştir.

⁴³⁰ Oates, *Babil*, s.112.

⁴³¹ Nikholas Postgate, *Bronz Age Bureaucracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), s.83-84.

⁴³² Timothy Matney, "Ziyaret Tepe," (içinde) *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Ed. Kemalettin Köroğlu and Selim Feruh Adalı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), s.298.

İki ülke arasındaki münasebeti anlamak, Mezopotamya'nın siyasi dinamiklerini anlamak için önemli bir bakış açısı sağlamaktadır. Bu çerçevede, Kassit-Orta Assur ilişkileri, yalnızca Assur'un dış politika anlayışını değil, aynı zamanda Kassit yönetiminin diplomatik önceliklerini ve dış ilişkilerdeki stratejik yaklaşımlarını anlamak bakımından da ayrı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bu ilişkilerin niteliğini ve seyrini ortaya koymak için, başta yıllıklar ve kraliyet yazıtları olmak üzere Asur kaynakları temel başvuru malzemesi olarak ele alınacaktır. Asur belgeleri, çoğunlukla propoganda çerçevesinde kaleme alınmış olsa da, içerdiği veriler sayesinde dönemin siyasi atmosferini ve Kassitlerle kurulan temasların arka planını çözümlemeye önemli ipuçları sunmaktadır.

İki devlet arasındaki ilk ilişkiler; Kassit kralı I. Burna-Buriaş ve Assur kralı III. Puzur-Assur döneminde başlamıştır. III. Puzur-Assur'un, idari yıllıkları kırık olduğu için kendi dönemiyle ilgili veriler sunan belgeler elimizde bulunmamaktadır⁴³³. Senkronik tarihe göre aynı dönemde yaşadıkları bilinen Burna-Buriaş ve Assur kralı Puzur-Assur döneminde, iki devlet arasında olası bir sınır çatışması ve ardından yapılan antlaşmadan söz etmektedir⁴³⁴. İki ülke arasında yapılan anlaşma, bazı araştırmacılar tarafından olası bir askeri çatışmanın ardından yapılan düzenleme şeklinde değerlendirilmiştir. Ancak iki ülke arasında çıkan bu çatışmanın sonucunu ve kesin galibini bilmemekle beraber, Assur zaferinden söz edilmediği için; Bazı araştırmacılar, söz konusu çatışmada Kassit kralı I. Burna-Buriaş'ın başarı elde ettiğini; hatta Assur üzerinde geçici bir üstünlük kurmuş olabileceğini ileri sürmektedir⁴³⁵. Anlaşma metninde, her iki hükümdarın da alınan kararlara sadık kalacaklarına ve karşılıklı olarak sınır ihlallerinden kaçınacaklarına dair yemin ettikleri bilgisine ulaşılmaktadır⁴³⁶.

⁴³³ Kınal, Firuzan, “*Khorsabad Kral Listesi Ve Kronoloji*”, Belleten XIII, 166 (Nisan 1978), s.171-200.

⁴³⁴ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.102.

⁴³⁵ Brinkman, “*Babylonia*”, s.7.

⁴³⁶ Kılıç ve Yılmaz, “*Amarna Çağı*”, s.155.

	Kassit Devleti Hükümdarları	Orta Assur Devleti Hükümdarları
Erken Dönem	I. Burna-Buriaş (?)	III. Puzur-Assur (1480 civarı)
Orta Dönem	Karaindaş (Yaklaşık 1413)	Asur-bel-Nineşu (1405 civarı)
	II. Burna-Buriaş (1359-1333)	I. Asur-uballit (1353-1318)
	Kara-ğardaş (1333)	I. Asur-uballit (1353-1318)
	II. Kurigalzu (1332-1308)	Enlil-nirari (1317-1308)
	Nazi-Maruttaş (1307-1282)	Adad-nirari (1295-1264)
	IV. Kaştiliaşu (1232-1225)	I. Tukultî-Ninurta (1233-1197)
Geç Dönem	Adad-şuma-usur (1216-1187)	Enlil-kudurru-usur (1187-1183)
	Zababa-şuma-iddina (1158-1157)	I. Asur-dan (1179-1134)

Tablo.1: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Orta Assur siyasi ilişkileri tablosu

Bazı araştırmacılar, Mısır firavunu III. Tutmosis'in; Megiddo Savaşından sonra Assur kralının firavuna hediyeler gönderdiğini ve Mısır tarafından da kendisine 20 sikke altın gönderildiğine⁴³⁷ binaen; Assur kralının Mısır ile iyi ilişkiler geliştirerek Babil'e saldırdıklarını ve bu saldırı sonucunda Babil ile anlaşmaya vardıkları doğrultusunda fikir telakkisinde bulunmuşlardır. III. Tutmosis'in yıllıklarında ise Assur kralının kendisine haraç verdiği kaydedilmiştir. Bazı araştırmacılar bu görüşü reddederek, iki ülke arasında herhangi bir savaşın yaşanmadığını; antlaşmanın esasen ekonomik amaçlı olduğunu ve ilişkilerin daha çok ticari çıkarların korunmasına dayandığını ileri sürmüşlerdir. Bu bilgiler ışığında, Assur'un uluslararası siyasette görünür olmaya çalışarak diplomatik ilişkiler kurma çabalarının, Mısır firavunları tarafından kendi halkı nezdinde Assur'un tâbi bir güç olarak gösterilmesine yönelik sembolik bir adım şeklinde değerlendirilebileceği ileri sürülebilir. Ayrıca Babil'in gelişmiş kültür ve el sanatlarındaki mahareti ile Assur'un

⁴³⁷ Kirschbaum, *Assurlular*, s.57.

Ticari Koloniler Çağındaki tüccar kimliği belki de bu anlaşmanın yapılmasını sağlayarak ticari olarak yakınlaşması sonucu yapılmıştır. Babil’de egemen hanedan olan Kassitler ile yapılan bu anlaşma, Assur’un güçlenmeye başladığının göstergesi olarak da sayılabilir.

İnşaat programlarıyla ön plana çıkan Kassit kralı Karaindaş döneminde, Assur ile yapılan ve iki devletin sınırların yeniden düzenlenmesiyle ilgili bir antlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmanın amacı, Mitanni baskısını hafifletmek ve bu yolla ya müttefik kazanmak ya da en azından sınır komşusu olan bir ülkenin tarafsızlığını güvence altına almak olmuş olabilir. Karaindaş ile Assur hükümdarı Assur-bel-nišeşu arasında yapılan bu anlaşma ile sınırlar kesin olarak belirlenmiştir⁴³⁸. “*Kassit kralı Karaindaş ile Assur kralı Assur-bel-nišeşu bir anlaşma yaptılar ve birbirleriyle bu topraklar hakkında yemin ettiler*” Cümle, muhtemelen sorun teşkil eden bazı toprakların varlığına işaret etmektedir; anlaşma ile bu sorunun en azından o dönemde geçici bir çözüme kavuştuğu söylenebilir. Ancak bu anlaşma, iki ülke arasındaki soruna nihai bir sonuç vermemiştir. Assur ve Kassit arasında yaşanan sınır çatışması sonraki dönemlerde de süreklilik arz eden bir sorun olarak tekrar karşımıza çıkmaktadır⁴³⁹.

Assur, bu dönemde Mitanni egemenliği altında varlığını sürdürmekteydi. Ancak bu antlaşma, Mitanni egemenliğinin zaman zaman gevşediğini ve Assur’un belirli dönemlerde daha serbest hareket edebildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir⁴⁴⁰. İki devlet arasındaki ilişki bu dönemde sadece diplomasi alanında kendini göstermemiştir. İki devletin mimari tarzı açısından da birbirini etkilediklerini görmekteyiz. Kassitler’e ait en eski bina, elimizdeki belgelere göre Karaindaş zamanında Akar Kuf’ta bulunmaktadır. Kalıplaşmış tuğladan oluşan bezeme kuşağı ve tipik Assur tarzı langraum planıyla dikkat çekmektedir⁴⁴¹.

⁴³⁸ Goodspeed, *A History of the Babylonians and Assyrians*, s. 135.

⁴³⁹ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.101.

⁴⁴⁰ Sever, *Assur Tarihi*, s.57.

⁴⁴¹ Oates, *Babil*, s. 105.

Assur topraklarının Mitanni kralı Şauştatar tarafından yağmalanması üzerine, Assur Hurri-Mitanni Devletine haraç verir hale getirilmiştir. Mitanni'nin bölgedeki güçlenmesini engellemek isteyen Hitit kralı I. Şuppiluliuma, düzenlediği sefer sonucunda Hurri-Mitanni Devleti'nin askerî ve siyasî gücünü zayıflatmıştır. Ancak, bu devlete tamamen son vermemiş kendisine tâbi küçük bir krallık konumuna indirgemıştır. Böylece Assur ile Hitit toprakları arasında stratejik bir tampon bölge meydana getirmiştir. Bu fırsattan yararlanan Assur hükümdarı Assur-uballit, Hurri-Mitanni Devleti'nin bazı topraklarını ele geçirerek Assur Devleti'ni yeniden canlandırmıştır⁴⁴². Assur hükümdarı, Assur'un uluslararası konumunu güçlendirmek ve siyasi arenada gücünü göstermek amacı ile Mısır firavununa iki mektup yollamıştır. Birinci mektup olan EA 15'te daha çekingen bir hükümdar portresi sergilerken; ikinci mektup olan EA 16 numaralı mektupta hitap tarzıyla daha güvenli ve kendinden emin bir hükümdar edasıyla; dönemin büyük güçleri arasında olduğunu göstermek amacıyla Mısır firavununa “biraderim” şeklinde hitap etmiştir.

Assur kralının dönemin büyük güçleriyle giriştiği diplomatik girişim, sınır komşusu olan güneydeki Kassit Devleti'ni kaygılandırmıştır. II. Burna-buriaş, Mısır firavununa bir mektup yollayarak Assur hükümdarını küçük düşürmeye çalışmıştır⁴⁴³. II. Burna-buriaş'ın Mısır firavununa yazdığı EA 9 numaralı mektupta kullandığı sert üslup mektuba şu şekilde yansımıştır.

*“Şimdi, benim Assurlu vasallarımı, onları sana ben yollamadım. Neden onlar senin ülkende? Eğer beni seviyorsan, onlara hiçbir iş verme, onları eli boş bana gönder. Sana 3 mina hakiki lapis-lazuli ve 5 at takımı, 5 tahtadan at arabası gönderdim...”*⁴⁴⁴

Mektuptan da anlaşılacağı üzere, Assur'un siyasi arenada görünür hâle gelmesi Kassit hükümdarı Burna-buriaş'ı tedirgin etmiş ve gergin bir üsluba sevk etmiştir. Kassit

⁴⁴² Trevor, *Letters*, s.10.

⁴⁴³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu c. I*, s.461.

⁴⁴⁴ Moran, *Amarna Letters*, s. 19.

hükümdarının Assur için ‘vasallarım’ ifadesini kullanması, Assur’un Kassitlere gerçekten siyaseten bağımlı olmasından mı yoksa diplomatik bir söylemden mi kaynaklandığı konusunda bugün için kesin bir kanaate ulaşmak mümkün değildir. Muhtemelen Burna-buriaş, ülkesinin kuzey topraklarında zayıflayan Mitanni otoritesinin bıraktığı boşluğu doldurmayı arzulamış olabilir. Alternatif olarak, yalnızca diplomatik düzlemde Assur’un diğer büyük güçlerle doğrudan temas kurmasını istememiş olması da ihtimal dâhilindedir.

Burnaburiaş’ın, Assur hükümdarını uluslararası sahneden uzaklaştırmak amacıyla yaptığı Assur karşıtı girişimler ise sonuçsuz kalmıştır. Mısır firavunu tarafından Assur elçilerinin dostça karşılanması üzerine⁴⁴⁵ Kassit hükümdarı, en nihayetinde Assur’un bağımsızlığını tanıyarak⁴⁴⁶ dostça geçinmenin daha doğru olacağı kanaatiyle diplomatik bir evlilik bağı kurmayı daha doğru bulmuştur⁴⁴⁷. Tüm protesto girişimine rağmen yine de Babil kralı II. Burna-buriaş, Assur hükümdarı I. Assur-uballit’in kızı Muballitat – Şerua’yı birinci eşi olarak Kassit sarayına getirmiştir⁴⁴⁸. Prensesin kiminle evlendiği konusunda araştırmacılar arasında farklı kanaatler bulunmaktadır. Bir grup araştırmacı onun II. Burna-buriaş’ın eşi olduğunu savunurken, diğerleri II. Burna-buriaş’ın oğlu Karaindaş ile evlendiğini ileri sürmektedir⁴⁴⁹.

Eski Çağ’da kız alıp vermek devletler arasında çok sık rastlanan diplomatik bir hamle olmakla birlikte; kız veren tarafın kız alan tarafa göre daha üstün olduğu söylenebilir. Belki de Babil kralının, Mısır ile diplomatik girişimine gösterdiği tepki Assur-uballit’in de daha temkinli davranmasını gerekli kılmıştır. Bu evlilik, hem potansiyel diplomatik gerilimleri önlemeye yönelik dostane bir adım niteliği taşımış, hem de Hurri-Mitanni Devleti’ne karşı oluşturulan bir stratejik ittifak bağlamında atılmış adım

⁴⁴⁵ Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, s.54-55.

⁴⁴⁶ Elayı, *Assurlular*, s. 37.

⁴⁴⁷ Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, s.54-55.

⁴⁴⁸ Mieroop, *Eski Yakınoğu Tarihi*, s.124. ; Jursa, *Babilliler*, s.33.

⁴⁴⁹ Karşılaştırmalı okumalar için Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakınoğu c. I*, s.461. ; Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.53; Kirschbaum, *Assurlular*, s.59.; Oates, *Babil*, s.96-97.; Trevor, *Letters*, s.10-11.

olabilir. Assur hükümdarı nezdinde, ise kurulan bu aile bağı; doğacak olan çocuk sayesinde sonraki süreçte Babil fethini meşrulaştırmak için kullanılabilecek bir adım olarak da görülmüş olabilir ⁴⁵⁰. Kassitler açısından değerlendirildiğinde, bu evlilik, Assur'un baskısını azaltma ve kendi politik manevra alanlarını genişletme stratejisinin bir parçası olarak görülebilir⁴⁵¹.

Tüm bu hipotezler, mevcut belgelerin yetersizliğinden dolayı konu hakkında kesin bir görüş beyan etmemize şimdilik imkân tanımamaktadır. İki hükümdar, güçlerini birleştirerek, tüccar kervanlarına ve ulaklara saldıran; yaptıkları akınlarla huzursuzluğa neden olan Sutular üzerine baskı kurmuşlardır⁴⁵². İki devlet arasında evlilik bağı ile kurulan bu ittifak girişimi; Kuzey ve Güney Mezopotamya'nın dostane ilişkilerin başlaması açısından önemli ve güçlü bir husus olmakla birlikte, Kassit halkı tarafından pek de münasip görülmemiştir. Bu huzursuzluğu ise, Kassit kralı II. Burna-buriaş'ın ölümünün ardından Kassit tahtına geçen Karahardaş döneminde gelişen olaylarda görmekteyiz.

II. Burna-buriaş 'ın ölümünün ardından yerine oğlu veya torunu Karahardaş geçmiştir. Sutuların etkisini azaltmak amacıyla dedesi Assur-uballit ile birlikte sefer düzenleyen Kassit kralı Karahardaş, bu sefer sonucunda Sutular'ın büyük güçlerini bertaraf etmiştir. Yapılan bu diplomatik evlilik iki krallık arasında barış sağlanmış olsa da; iki halk arasında istenilen barışı sağlayamamıştır. Çünkü tüm bu çabalarına rağmen Kassit birlikleri; belki Assur kanı taşıyan ya da Assur'a bağımlı olacağı düşünülen Karahardaş'ı öldürerek, onun yerine “Hiç kimsenin oğlu olmayan bir Kassit” olarak kaynaklara geçen Nazi-Bugaş'ı Kassit tahtına getirmişlerdir⁴⁵³. Bir darbe olarak

⁴⁵⁰ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.53.

⁴⁵¹ Ömür Harmanşah, *Eski Yakındoğu'da Kent, Bellek, Anıt*, çev. Figün Yavuz (İstanbul: KÜY Yayınları, 2015), s.214.

⁴⁵² Elayı, *Assurlular*, s.37.

⁴⁵³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.461.

nitelendirilebileceğimiz bu olayda, muhtemelen Kassit yöneticileri de Babil halkı ile birlikte hareket etmişlerdir.

Assur-uballit, torunu Kara-Hardaş'ın öldürülmesi üzerine Babil'i istila ederek, Kassit kralı Nazi-Bugaş'ı idam ettirmiş⁴⁵⁴ ve Kassit tahtına II. Kurigalzu'yu getirmiştir. Kaynaklar bu tarihten sonra çelişkili bilgi verir. Kronik P'ye göre Kurigalzu, Kara-indaş'ın oğlu olarak gösterilirken; Senkronik tarihe göre ise; II. Kurigalzu'nun Burna-Burias'ın küçük oğlu olduğu yönünde bilgi vermektedir⁴⁵⁵. Assur kralı bu girişimiyle, yükselen gücünü gösterdiği gibi; kökeni uzun yıllara dayanan Assur ve Kassit devletleri arasındaki sınır çatışmalarının daha da alevlendiği, her iki tarafın da hedeflerine ulaşmak ve diğer devletin hâkimiyet alanını daraltmak amacıyla birçok girişimde bulunacağı bir sonuca da neden olmuştur.

Assur hükümdarı tarafından Kassit tahtına getirilen II. Kurigalzu, babasının veya dedesinin evlilik bağı ile hısımlık kurduğu ve dostane ilişkiler kurmaya çalıştığı Assur ile belki de olası tüm bağlarını bir kenara bırakmıştır. Kassit kökenine dayanıp; hem halk hem de yöneticiler açısından hükümdarlığını meşrulaştırmak istemiştir. II. Kurigalzu, Assur-uballit'in ölümünün ardından eski dostuna sırtını dönerek, Assur kentinin hemen güneyinde Sugagu'da Assur-uballit'ten sonra tahta geçen Enlil-nirari ile bir savaş gerçekleştirmiştir. Kronik P bu savaşın Adad-nirari'ye; Senkronik Tarih ise Enlil-Nirari'ye karşı yapıldığını kaydetmektedir⁴⁵⁶. Genel kabul gören Senkronik Tarih'e göre, savaşın Enlil-nirari ile II. Kurigalzu arasında gerçekleştiğini kabul edeceğiz.

Günümüzde Erbil'in güneybatısında yapılan bu savaşın galibi ile ilgili belgeler çelişkili bilgiler vermektedir. Assur kaynakları savaşın Assur üstünlüğü ile sona erdiğini kaydederken, Babil kronikleri tam tersine, savaşın Babil üstünlüğü ile sonuçlandığını

⁴⁵⁴ Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, s.55.

⁴⁵⁵ Miller, "Political Interactions", s. 101.

⁴⁵⁵ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.143.

⁴⁵⁶ Oates, *Babil*, s.97.

yazmaktadır⁴⁵⁷. Arbela civarında ikinci bir savaş daha gerçekleşmiştir. Bu savaşın Babil sınırından uzak, Assur topraklarına yakın olması dikkate alındığı vakit; Kassitler'in savunmada olmadığı sonucuna varılabilir⁴⁵⁸. Bu savaşların ardından taraflar anlaşmaya varmış, sorun yaşadıkları bölgelerde ortak mutabakata varılmış ve iki ülke arasındaki sınırlar yeniden çizilmiştir⁴⁵⁹. Yaşanan bu savaşlar her iki devlet arasında bölgesel olarak üstünlük kurma mücadelesinin yeniden başladığını ve Assur-uballit'in Kassitler üzerinde kurmaya çalıştığı tahakküm planının da işe yaramadığını göstermesi bakımından önemli bir husustur. Babil halkı, göç yoluyla yönetimini ele geçiren Kassitler'e karşı işgalci gözü ile bakmamışken; Assurlu'ları kabul etmemiş ve Kassitler ile birlikte hareket ederek; Assur'a karşı tepkisini göstermiştir.

Yaşanan bu savaşların ardından iki devlet arasında herhangi bir gerilim yaşanmamıştır. Ancak II. Kurigalzu'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Nazi-Maruttaş döneminde Kassit ve Assur devletleri arasındaki gerilim yeniden artmaya başlamıştır. Bu savaşın kesin nedeni tam olarak saptanamamakla birlikte, literatürde üç temel görüş öne çıkmaktadır: Birincisi, Assur'un ticaret yollarına müdahalesinin Kassit ticaretini sınırlayarak iki devlet arasında kaynak paylaşımı sorunlarına yol açtığı görüşü; ikincisi, Kassit kralının Elam'ın kuzeyine yönelik akınlarının Assur'da endişe yarattığı görüşü; üçüncüsü ise çatışmanın, Assur kralının daha evvel ele geçirdiği topraklarla ilgili gerilimlerden kaynaklanmış olabileceği ihtimalidir. Kassit kralı Nazi-Maruttaş ve Assur kralı Adad-nirari arasında yapılan Kar-İştar Savaşı⁴⁶⁰ ile ilgili Assur kaynakları Kassitler'in belirgin bir şekilde mağlup edildiği ifade edilmektedir. Assur kaynaklarında, Babil topraklarının bir kısmının alınarak; Assur sınırının güneye doğru ilerletildiği yazılmıştır. Babil anlatımı elimizde olmadığı için, bu savaşın sonucu ile ilgili Babil bakış

⁴⁵⁷ Miller, "Political Interactions", s. 101.

⁴⁵⁷ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.143.

⁴⁵⁸ Elayı, *Assurlular*, s.37.

⁴⁵⁹ Georges Roux, *Ancient Iraq* (London-New York: Penguin Books, 1992), s.262.

⁴⁶⁰ Devecchi, "Of Kings, Princesses, and Messengers", s.113.

açısının eksik olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle savaşı sadece Assur'un bize bıraktığı belgelerle yorumlayabiliyoruz⁴⁶¹. Savaş sonucunda; iki devlet arasında sınırların çok az değiştiği yeni bir anlaşma yapılmıştır⁴⁶².

Bu savaş sonucunda; Assur Devleti'nin bölgedeki gücünün arttığını ve siyasi etkisini daha da genişleterek; bölge de lider konumuna geldiğini görmekteyiz. Assur kralı her ne kadar savaşı kazanmış olsa da Babil üzerinde işgalci bir güç olarak kalmamış; yapılan anlaşma ile güney sınırını güvence altına almakla yetinmiştir⁴⁶³. Nazi-Maruttaş'ın 6. yılına tarihlenen bir idari metinde Assur'a seyahat eden bir tüccar kafilesinden ve bu kafilenin çeşitli malları teslim etmesinden bahsedilmektedir. Bu durum, Assur ve Kassit arasındaki ilişkinin her zaman düşmanca olmadığını gösteren belgelerden biridir⁴⁶⁴. İki ülke arasında çatışma ve gerilimlere rağmen, ticari ilişkilerin devam ettiğini göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır.

Nazi-Maruttaş'ın ölümünün ardından Kassit ve Assur devletleri arasındaki ilişkiler bir süre stabil bir hale gelmiş olsa da, I. Tukulti-Ninurta'nın Assur tahtına geçmesiyle bu istikrarlı dönem sona ermiştir. I. Salmanassar döneminde Hitit ve Mısır arasında yapılan Kadeş Savaşı nedeniyle; Assur politikası daha çok Anadolu'nun güney ve doğu toprakları üzerinde yoğunlaşmıştır. Halefi I. Tukulti-Ninurta döneminde daha yayılmacı ve daha saldırgan bir tutum sergilenmiştir. I. Tukulti Ninurta, dış politikasının temelini; Assur için gerekli olan hammadde kaynaklarına ulaşmak ve böylece ülke topraklarını ile nüfus alanını genişletmek üzerine şekillenmiştir. Tukulti-Ninurta, bu amacına ulaşmak için askeri poropogandalar yapmış, kaynaklarını askeri birliklerine aktarmış, tüm dikkatini güçlü bir

⁴⁶¹ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.103.

⁴⁶² Goodspeed, *A History of the Babylonians and Assyrians*, s. 139.

⁴⁶³ Gökçek, *Asurlular*, s.90.

⁴⁶⁴ Devecchi, "Of Kings, Princesses, and Messengers", s.113.

orduyu kurmak için yoğunlaştırmıştır. Bakır, at, kalay ve yarı değerli taşlara ulaşmadaki ayrıcalıklı haklarını güvence altına almak için girişimlerde bulunmuştur⁴⁶⁵.

Tukulti-Ninurta, ticareti ve ticaret yollarını elinde tutarak, Fırat ve Akdeniz arasındaki topraklara sahip olma hedefine ulaşmak için öncelikle Assur'un kuzeyine seferler düzenlemiştir. Bu durum Hitit kralı IV. Tuthaliya tarafından endişe verici bir durum olarak görülmüştür. Çünkü Assur'un bu topraklarda egemen olmak istemesi; Anadolu üzerinden Hitit topraklarına giden yol güzergâhının Assur'un eline geçmesi anlamına gelmekteydi. Fırat nehrinin doğusunda kalan toprakların Assur egemenliğinde olması; Assur'un Suriye topraklarına rahat bir şekilde ulaşma imkânına sahip olmasını sağlamıştır⁴⁶⁶. Her ne kadar iki krallık arasında mektuplaşmalar görölse de, iki devlet arasındaki çıkar çatışması diplomatik duruşun sona ermesine ve Hitit kralı Tuthaliya'nın, Assur kralını düşman olarak görmesine yol açmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklar, iki krallık arasında savaşı kaçınılmaz kılmış ve iki ordu henüz lokasyonu tam olarak yapılamayan Nihriya bölgesinde savaşımlardır⁴⁶⁷. Savaşı kazanan Tukulti-Ninurta'nın, aniden sefer yönünü değiştirerek kendi topraklarının güneyine yönelme manevrası, Hititler'i rahatlatırken Kassitler'i zor durumda bırakan bir hamle olmuştur⁴⁶⁸.

Tukulti-Ninurta'nın Babil üzerine sefere çıkmasının itici gücü ve gerçek nedeni hala tam olarak bilinmemektedir. I. Tukulti-Ninurta'ya kadar, Kassit-Assur ilişkisini belirleyen dinamikler, her iki taraf arasında yapılan küçük baskınlar ve hafif toprak ayarlamalarından oluşan savaş ve barış stratejisi çerçevesinde şekillenmiş; güç dengesinin taraflardan birine kayda değer bir değişim göstermeksizin sürdüğüne tanık olunmuştur⁴⁶⁹. Assur Devleti'nin büyük kralları arasında yer alan I. Tukulti-Ninurta, en önemli askeri ve siyasi harekâtlarından biri olarak kadim Babil şehrine girmesinin gerçek nedeni tam olarak

⁴⁶⁵ Leick, *The Babylonians An Introduction*, s.53.

⁴⁶⁶ Trevor, *Letters*, s.11.

⁴⁶⁷ Trevery Bryce, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History* (New York: Oxford University Press, 2014), s.84.

⁴⁶⁸ Trevor, *Letters*, s.11.

⁴⁶⁹ Devecchi, "Of Kings, Princesses, and Messengers", s.113.

bilinmemektedir. I. Tukulti-Ninurta, Babil seferini anlattığı destanda savaşın nedeni olarak Kassit kralının güneş tanrısı Şamaş huzurunda yaptığı yemini bozması olarak göstermektedir⁴⁷⁰. Muhtemelen kullanılan bu dini argüman gerçek neden olamaz. Daha gerçekçi bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Babil tüccarlarının sözde sınır ihlalleri ve yol açtıkları ekonomik kayıplar ya da öne sürdükleri bahaneler, savaşın nedeni olarak gösterilebilir. Babil tahtını ele geçirdikten sonra, savaşçı kimliklerinden çok diplomatik ve tüccar özellikleriyle öne plana çıkan Kassitler, kuzey bölgelere yönelmekte güçlük çekmişlerdir. Bunun başlıca nedeni, Mitanni'nin vasalı konumundaki Assur ile Arappa'nın kuzey yollarını denetim altında tutmasıdır. Arappan'ın MÖ XIV. yy ortalarında yıkılması ve ardından Mitanni'nin zayıflığından istifade eden Assur'un güçlenmesi ile bu kez kuzey yolu tamamıyla Assur denetimine girmiş ve Kassitler için kuzey yolu tekrar geçilmez olmuştu. Belki olağan hale gelen sınır çatışmalarının altında yatan asıl neden de bu olmuştur. Assur kralı inşa ettirdiği yeni başkenti Kar Tukulti-Ninurta şehrinde yazdırdığı yazıtında, iki ayrı paragraf ile savaşa Assur perdesinden bakmamızı sağlayarak savaşın nedenini şu şekilde açıklamıştır⁴⁷¹:

“Büyük tanrıların koruması altında Assur, Enlil, Şamaş, Sin, dünya ve cennetin kraliçesi İstar'ın yardımıyla Kardunyaş kralı Kaştiliaşu'yu savaşa zorladım, ordularını dağıttım, savaşçıları öldürdüm. Savaşın ortasında Kassit hükümdarı Kaştiliaşu'yu kendi ellimle yakaladım. Üstünü soydum ve tutsak ettim.”

“Karduniaş kralını savaşa zorladım. Ordularının dağılmasına sebep oldum. Bu savaş sırasında Kassit kralı Kaştiliaşu'yu yakaladım. Yalın ve çaresiz bir şekilde onu Assur'a getirdim tüm Sümer ve Akad'ı egemenliğim altına aldım. Gönlümün keyfi ve gücüne göre onları yönettim.” ⁴⁷²

⁴⁷⁰ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s.274; Bkz. Peter Bruce, *The Epik of Tukulti-Ninurta is a Study in Middle Assyrian Literature* (USA: Yale University, 1978).

⁴⁷¹ Gökçek, *Asurlular*, s.102.

⁴⁷² Lunckenbill, *Ancient Records*, s.57-60.; Grayson, *Assrian Rulers*, s.245, text:48-69.

Bu pasajlardan anladığımız kadarıyla Assur kralı Kassitler'i savaşa zorlayarak kendi amacına ulaşmak için bu savaşı tanrıların buyruğu olarak göstermiştir⁴⁷³. Neden her ne olursa olsun Tukulti-Ninurta, muazzam lojistik çaba ile iki sefer düzenlemiş ve Kassitler, Assur'a teslim olmuştur⁴⁷⁴. I. Tukulti-Ninurta, Kassit kral IV. Kaštiliašu'ya karşı bizzat nasıl saldırdığını ise destanda şöyle anlatmaktadır:

*“Ordularının yenilmesini sağladım. Bu savaşın ortasında Kassit kral Kaštiliašu'ı kendi elimle yakaladım. Ayaklarımla asil boyuna bir ayak taburesi gibi bastım. Onu çıplak ve bağlı olarak efendim Assur'un önüne getirdim. En uzak sınırına kadar Sümer ve Akad'ı emrime aldım. Ülkemin sınırını doğan güneşin aşağı denizinde belirledim.”*⁴⁷⁵.

I. Tukulti-Ninurta, Kassit kralı IV. Kaštiliašu'yu esir olarak Assur'a götürmüştür; Kassitler'i ise Assur adına yönetecek üç vali tayin ederek, Kassit topraklarında Assur egemenliğini başlatmıştır⁴⁷⁶.

Kronik 45'te; Tukulti-Ninurta, Kassitler üzerine yaptığı sefer ile Babil duvarlarını yıkarak, Babil halkından birçok kişiyi katlettiğini yazmaktadır. Esagil tapınağının mallarını yağmalamış, kutsal metinlerin yazıldığı tabletleri, tanrı Marduk heykelini ve hazineyi kendisiyle beraber Assur ülkesine götürmüştür⁴⁷⁷. Kendi atadığı valiler ile Babil topraklarının yönetimini üstlenmiştir. Assur kuklaları olarak nitelendirebileceğimiz IV. Kaštiliašu'nun üç halefi Enlil-nādin-šumi (1224), II. Kadašman-Ḫarbe (1223?) ve Adad-šuma-iddina (1222–1217) Kassit tahtında kalmış, ancak Assur'a bağımlı bir halde hüküm sürmüşlerdir.

Kronik 46'da göre; Kassitler'e tekrar bağımsızlığını veren Adad-šuma-usur ve Tukulti-Ninurta aynı anda Babil'in farklı bölgelerinde egemenlik kurdukları

⁴⁷³ Wilfred G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature* (Oxford: Oxford University Press, 1960), s.5.

⁴⁷⁴ Kirschbaum, *Assurlular*, s.70.

⁴⁷⁵ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.147-148.

⁴⁷⁶ Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı”, s.181.

⁴⁷⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.120.

yazılmaktadır. Assur kralı Sippar, Babil ve Karduniaş'ı kontrol ederken; Adad-şuma-usur ise Nippur yani güneyde yönetimi ele geçirmiştir. Tukulti-Ninurta'nın MÖ 1208'de komplo sonucu öldürülmesi ve Adad-şuma-usur'un MÖ 1216'da hükümdarlığının başlaması göz önüne alındığında makul bir yaklaşım olarak görülebilir. Daha sonra Adad-şuma-usur bir isyan çıkarmış, Babil'e girerek Kassit tahtına geçmiş ve Babil'in kontrolünü ele geçirmiştir. Kronik 46'da verilen bilgilere göre Adad-şuma-usur'un birleşmiş Babil tahtına geçişi son yıllarına tekabül ettiği göz önüne alınırsa Assur egemenliğinin alışılmışın aksine 7 yıldan çok daha fazla olduğu düşünülebilir. Kesin olarak söyleyebileceğimiz ise Babil'de bu direniş ve Assur egemenliğinden kurtuluş büyük bir sevinç ile karşılanmıştır. Kassit kralı Adad-şuma-usur'un Assur'a karşı verdiği mücadele gelecek kuşaklara damgasını vurarak destanlaşmıştır. Bu destanın yazıldığı tabletler kırık ve parçalı bir halde ele geçirilmiştir. Ancak şunu da göz önünde bulundurmalıyız: Destanın parçalarının daha sonra Pers ve Seleukos dönemlerine ait olması; belki de sadece pragmatik amaçla, uydurma atıflar şeklinde de yazılmış olabilir. Tukulti-Ninurta, MÖ 1215 yılında Babil'in fethinden sonra Nippur'dan gelen bir belge de kendini "Kudretli Kral, Assur Kralı, Sümer ve Akkad Kralı, Karduniaş Kralı, Babil ve Sippar Kralı, Dilmun ve Meluhha Kralı, Yukarı ve Aşağı Denizlerin Kralı" olarak göstermiştir. Bir Assur kralının kendisini Babil kralı olarak gösterip taht üzerinde hak iddia etmesi, Assur tarihinin ilk örneği olurken iki ülke ilişkilerinde emsal teşkil edecek bir durum olmuştur⁴⁷⁸.

Ele geçirilen bölgedeki Kassit halkı, Tukulti-Ninurta tarafından göçe zorlanarak Kalhu'ya yerleştirilmiştir. Kalhu yani Nimrut'a sürgün edilen Kassit halkının çoğu burada gıda yetersizliğinden dolayı ölmüştür⁴⁷⁹. Bu sefer sonucunda bölge vergiye bağlanmış, bu sayede gelir kaynaklarının artışına bağlı olarak, Assur'un ekonomik gücünü de arttırmıştır. Kassit yöneticilerinin Assur kralına yemin etmek zorunda kalması ve Assur

⁴⁷⁸ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.148-150.

⁴⁷⁹ Sever, *Assur Tarihi*, s.67.

valilerince yönetilmesi; Assur'un siyasi gücünü arttırmış ve Babil üzerine doğrudan hâkimiyet kurmasını sağlayarak Assur'un güney sınırını genişletmesini sağlamıştır. I. Tukulti-Ninurta zamanına kadar hiçbir Assur kralı gerçekten kendisini Babil tahtına yerleştirememiştir. Bu başarı I. Tukulti-Ninurta tarafından kazanılarak; saltanatı bu şekilde Assur'un daha sonra Batı Asya'da hâkim güç olmasında önemli bir adım olmuştur⁴⁸⁰.

Bu gelişmelerden sonra kimin kazançlı çıktığı ise tartışmalı bir konu olmuştur. Daha sonraki dönemlerde folie grandeur (büyüklük çılgınlığı) temel etkenlerden biri olarak kendini gösterse de; Assur'un Babil üzerine yayılmacılığının nedenleri hala belirsizliğini korumaktadır. Ekonomik çıkarlar, ham madde kaynakları ve bu kaynakların geçtiği kazançlı ticaret yolları üzerinde kontrol sağlama isteği ile hareket eden I. Tukulti-Ninurta Kuzey Babil topraklarını kontrol altına alma gayretleri; bu bölgenin işgali ve denetimi için ağır askeri yük haline gelmiştir. Bu durum Assur'un diğer bölgelerdeki daha kazançlı girişimlerden geri kalmasına neden olmuştur⁴⁸¹.

Tanrı Marduk heykelinin Assur'a götürülmesi ile Marduk adına törenler yapılması, bu kültün Assur'da yaygınlık kazanmasını ve tanrı Marduk'un saygın bir konuma sahip olmasını sağlamıştır. Savaş ganimeti olarak götürülen kutsal metinler çoğaltılmış; fal ve büyü formülleri taklit edilmiştir⁴⁸². Hatta Tukulti-Ninurta yeni inşa ettirdiği Kar-Tukulti-Ninurta şehrinin inşasında Babil'den getirdiği savaş esirlerini çalıştırmış; ayrıca tanrı Assur'a adanmış kentin ana tapınak planı Babil tarzında yapılmıştır⁴⁸³. Bu seferin ironik tarafı ise; siyasi ve askeri alanda Assur üstünlüğü sağlanmış olsa da; kültürel açıdan Babil'in galip gelmesine neden olmuştur.

⁴⁸⁰ Hallo and Simpson, *The Ancient Near East*, s.358.

⁴⁸¹ Oates, *Babil*, s.99.

⁴⁸² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.120.

⁴⁸³ Oates, *Babil*, s.99.

Bu işgalin sonucunda Assur'da uzun süredir başlamış olan Babil kültürünün yayılımı hızlanarak Babil'in kültürel üstünlüğünün kurulmuş olmasıdır⁴⁸⁴. I. Tukulti-Ninurta'nın, "Kahraman-Kral Destanı" olarak bilinen zafer şiiri MÖ 7. yy'a kadar efsaneleşmiştir. Bu destanda, hakikat ve retorik arasındaki denge ne olursa olsun özellikle Yeni Assur saray yaşamında çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Babil tarzı mimari yapının Yeni Assur saraylarında sistematik bir biçimde yer aldığını görmekteyiz⁴⁸⁵. Bu destan Babil'e saldırıyı haklı çıkarmak amacıyla Babil kralını suçlayarak tanrıların ona ceza vermek için Babil'den ayrıldıklarını konu edinmiştir.

Tukulti-Ninurta'nın komplo sonucu öldürülmesi, taht kavgalarına neden olmuş ve bu durum Assur'un hızla zayıflamasına yol açmıştır. Assur'un iktidar çatışmasından dolayı yaşanan taht kavgalarıyla düştüğü zayıflıktan yararlanan Adad-şuma-usur, krallığın güneyinde iktidara gelerek Assur kralı Enlil-kudurru-usur'a karşı başlattığı isyan girişiminde başarılı olmuş, Babil'deki Assur egemenliğine son vermiştir⁴⁸⁶. Adad-şuma-usur, Babil halkının isteği, devlet adamlarının desteği ve Elam Devleti'nin onayı ile Babil tahtına çıkarak⁴⁸⁷ devrik kral Enlil-kudurri-usur'u, esir etmiş ve daha sonra hapse attırmıştır⁴⁸⁸. Araştırmacılar, Assur'da meydana gelen taht kavgalarına müdahale eden Adad-şuma-usur'un, Assur prensi Ninurta-apil-Ekur'ün M.Ö. 1181 yılında Babil'e sığınmasını bir fırsat olarak değerlendirerek, selefi Enlil-Kudurri-usur'a karşı Ninurta-apil-Ekur'ü desteklediğini ve onun Assur tahtına çıkmasını sağladığını belirtmektedir⁴⁸⁹.

⁴⁸⁴ Jursa, *Babilliler*, s.35.

⁴⁸⁵ Eleanor Robson, *Ancient Knowledge Networks: A Social Geography of Cuneiform Scholarship in First-Millennium Assyria and Babylonia* (London: UCL Press University College, 2019), s. 77.

⁴⁸⁶ Trevor, *Letters*, s.11-12.

⁴⁸⁷ Oates, *Babil*, s.100.

⁴⁸⁸ Leick, *The Babylonians An Introduction*, s.54.

⁴⁸⁹ Devecchi, "Of Kings, Princesses, and Messengers", s.101.

Robert William Rogers’a göre; Assurlular, Babil’i topraklarından uzaklaştıramadıkları gibi, çıkan savaşta Enlil-kudurri-usur’u da öldürmüşlerdir ⁴⁹⁰.

Bu hamleler ile Kassitler, tekrar gücüne kavuşarak Assur üzerinde bir hegemonya kurmuştur. Assur ise Kassitler’in bu saldırısından ülkelerini zar zor uzak tutmayı başarmışlardır. Kronik 46’da Kassit tahtına Assur’un siyasi hegemonyasını kabul etmeyen Adad-şuma-usur’un Enlil-kudurru-usur’a yaşattığı yenilgi Senkronik Tarihte de kısaca değinilmiştir ⁴⁹¹. Adad-şuma-usur’un bu girişimi muhtemelen Babil halkı tarafından da destek görmüştür. Bu dönem, Babil açısından iyi talihin bir göstergesi olmasının yanı sıra, o dönemin son başarılı dönemi olma özelliğini de taşımaktadır.

Adad-şuma-usur’un ölümünden sonra yerine geçen Meli-Şipak ve onun oğlu I. Marduk-apla-İddina dönemlerinde Kassitler, nispî olarak barış ve refah ortamı içinde hüküm sürmüşlerdir. Assur ile çatışma devam etse de Dur-Kurigalzu’daki boyalı sarayda Assurlu tüccarlara ait kayıtlara rastlanmıştır. Bu durum Kassit ve Assur arasındaki ilişkinin savaş ve barış döngüsüyle şekillendiğini göstermesi bakımından önemli bir husustur. Ancak Marduk-apla-İddina’nın ölümünün ardından zayıflayan Kassitler’in, bu durumundan ilk istifade eden Assur kralı I. Assur-dan olmuş ve Babil’e saldırarak Kassit kralı Zababa-şuma-iddiana’yı yenmiştir. Bu sayede düşmanın gücünü kırmakla kalmamış, Tukulti-Ninurta’nın ölümünden sonra zayıflayan Assur Devleti’nin yeniden güçlendiğini göstermiştir⁴⁹². Enlil-nādin-aḫi’nin Elam krallığı tarafından yenilmesi ve Babil’in işgali ile Kassit egemenliği son bulmuş, ama Assur ve Babil arasındaki mücadele uzun yıllar boyunca da devam etmiştir.

Kassit ve Assur devletleri arasındaki ilişki; bazen savaş, bazen barış, diplomatik dilin kullanıldığı veya yok sayıldığı, ama ticaretin önemli husus olduğu bir temel üzerine kurulmuştur. Bu döngü, güç dengelerinin sürekli değiştiği, ticaretin politik ilişkilere

⁴⁹⁰ Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.103.

⁴⁹¹ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.149.

⁴⁹² Oates, *Babil*, s.100.

etkisini göstermesi bakımından önemli bir zaman dilimidir. Kassitler, MÖ XVI. yy'da ortaya çıkarak Mezopotamya'da yavaş yavaş güç kazanmıştır. Assur ise daha sonraki bir süreç olan MÖ XIII. yy'da güçlü bir devlet olma yolunda büyürken, zaman zaman Kassitler ile rekabet içerisine girmiştir. Savaşlar genellikle sınır ihlalleri, kaynakların ele geçirilmesi ve bölgedeki üstünlük mücadelesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Politik ve ekonomik güç dengelerinin sürekli bir taraf lehinde değişmesi, ilişkilerin karmaşık bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Tüm bu çatışmalara, sınır ihlallerine rağmen Assur ile ticari ilişkiler de gelişmiştir. Kassitler, Afganistan'dan akik, lapis lazuli gibi değerli ve yarı değerli taşların yanı sıra egzotik ve lüks malları da ticaret ürünü olarak ihraç etmiştir⁴⁹³.

İnişli çıkışlı bu durum, Mezopotamya tarihini de şekillendiren önemli olaylardan biridir. Babil ve Assur arasındaki bu çatışma daha sonra Demir Çağında da devam etmiştir. II. Sargon, Akdeniz'den Elam'a kadar uzanan bir imparatorluk kurduğu zaman, başarılarını anlattığı pasajlarda Mısır, Amurru, Hatti seferlerinin yanında Dur-Kurigalzuyu'da sayması o şehrin hala Assur nezdindeki önemini de göstermesi bakımından önemli bir husus olmuştur⁴⁹⁴. Yeni Assur İmparatorluğu döneminde hükümdar Sanherib (MÖ 704-681) Babil üzerine yaptığı sefer sonucunda Babil'i, hala Kassit toprağı şeklinde atfetmektedir. *“İkinci seferimde efendim Assur beni cesaretlendirdi. Öteden beri atalarım olan krallara itaat etmeyen Kassit topraklarına karşı yürüdüm.”*⁴⁹⁵ Metnin devamında ele geçirdiği topraklarda yaptığı yıkımları ve buradaki halkı sürgüne yolladığını aktarır. Bu durum tarihte yaşanmış ve hafızalarda yer edinmiş bazı olayların geleceğı şekillendirmesi bakımından da önemini göstermektedir.

2.2. Kassit Devleti ve Mısır Devleti'nin Siyasi İlişkileri

⁴⁹³ Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, s.58.

⁴⁹⁴ Clayden, “Dür-Kurigalzu: New Perspectives”, s.469.

⁴⁹⁵ Luckenbill, *Ancient Records*, s.117.

Mısır Devleti, Afrika'nın kuzeydoğusunda, Büyük Sahra Çölü'nden doğuya doğru Kızıldeniz'e ulaşmadan yeşil bir şeritle kesen Nil Nehri havzasında gelişmiş ve günümüze ulaşan anıtsal eserleriyle MÖ 11000'den itibaren kesintisiz bir şekilde tarih sahnesinde yer almıştır. Nil'in hayat verdiği Mısır, iniş ve çıkışlarıyla Mezopotamya ile birlikte başarı hikâyeleri ve günümüzü dahi etkileyen kalıntılarıyla hayranlık uyandırmaktadır. Siyasi olarak dönemlere ayrılan Mısır Devleti'nin tezimize konu olan bölümü ise Geç Tunç Çağı'nda Yeni Krallık olarak adlandırılan XVIII., XIX. ve XX. Hanedanlıklar dönemidir. İkinci Ara Dönemin sonunda Hiksoslar'ın yenilgisiyle Mısır ordusu, geleneksel sınırların ötesine geçerek Suriye ve Filistin'e ilerlemiştir. XVIII. Hanedanlık ile birlikte Teb firavunları, bir dizi kural koyucu olarak büyük bir imparatorluk yaratmışlardır. Rahip sınıfının güçlenmesi, III. Amenhotep'in sarayının kozmopolit atmosferi ve oğlu Amenophis döneminde başlatılan radikal dini değişimlerin ilham kaynağı olmuştur⁴⁹⁶.

XVIII. Hanedanlığın başlangıcında, yaklaşık MÖ 1560 yılında kurulan Mısır İmparatorluğu, iktisadi büyüme ve askeri başarı açısından başarılı bir dönem yaşamıştır⁴⁹⁷. Mısır, ekonomik girişimleri sayesinde hızla büyümüştür; ürünleri Afganistan'a kadar ulaşmıştır. Eskiçağ şartlarında bu kadar uzun mesafede ticaretin tek bir el tarafından Mısır'a iletilmesi mümkün görünmediği için⁴⁹⁸, Güney Mezopotamya ile kurulan sıkı ekonomik ve diplomatik ilişkiler aracılığıyla gerçekleştiği öne sürülebilir. Bu ilişkilerin Kassit döneminde başladığını kabul etmek yanlış bir çıkarım olmayacaktır⁴⁹⁹.

Atlı savaş arabalarının ortaya çıktığı bu dönemde, Mısır'ı istila eden Hiksoslar silahlanma ve yeni teknolojinin yayılmasını hızlandırmıştır. Yeni Krallık döneminde Mısır, bir dünya devleti hâline gelmiş; bürokratları Dicle-Fırat bölgesinin liderleriyle

⁴⁹⁶ Ian Shaw and Paul Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt* (Cairo: The American University in Cairo Press, 2002), s.202.

⁴⁹⁷ Anthony J. Spalinger, *War In Ancient Egypt The New Kingdom* (Oxford: Blackwell Publishing, 1995), s.1.

⁴⁹⁸ Ayşe Nur Morkoç ve Hatice Uyanık, "Tunç Çağı'nda Mezopotamya ve Mısır İlişkileri Bağlamında Lapis Lazuli", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11/4 (Aralık 2021), s.1785-1799.

⁴⁹⁹ Robert L. Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, çev. Nilüfer Şen (İstanbul: Say Yayınları, 2022), s.73.

karmaşık diplomatik müzakerelere girişmiştir. Teknolojik gelişmeler, insan topluluklarının ve silahların çölleri aşmasını ve çağlayanları geçmesini olanaklı kılmıştır. Mısır savaşçıları, at ve savaş arabaları sayesinde Sina Çölü'nü aşarak doğuda Güneybatı Asya'ya, güneyde ise çağlayanlar boyunca Nübye topraklarına kadar ilerlemiştir⁵⁰⁰.

Yeni Krallık'ın kurucusu Ahmose, “Ay doğuyor” anlamına gelir ve askeri kurnazlığı ve idari dehasıyla tanınır. Nil'in doğu kollarında seyredabilen gemilerle Hiksos başkenti Avaris'e saldırmış ve kuzey düşmanı Hiksoslar'ı filosundan yararlanarak ülkeden çıkarmıştır. Hiksos kralı Apophis yenilmiş, Ahmose Mısır topraklarını tekrar birleştirmiştir⁵⁰¹. Araştırmacılar, Hiksosların Mısır topraklarından kovulmasını ve ülkenin yeniden birleşmesini, Yeni Krallık dönemini başlatan temel olay olarak kabul etmektedir. XVIII. Hanedan'ı diğer hanedanlıklardan ayıran ve onu güçlü kılan etkenlerden biri, filolarda görev yapan askerlerin büyük ölçüde hanedan mensubu askerlerden oluşmasıdır⁵⁰².

Hiksosları Mısır topraklarından süren Ahmose, Güney Filistin'de, Gazze'nin hemen güneyinde yer alan Tell el-Accul'daki Hiksos kalesi Şaruhen'i fethetmiştir. Ayrıca Nübye'ye ve İkinci Çavlan'ın güneyine seferler düzenlemiştir. Askerlerini beslemek amacıyla, içinde yüzlerce tahıl ambarı bulunan ve daha önce kullanılmış ordugâhların bulunduğu Avaris kalesini yıktırarak burada yeni bir askeri üs kurdu muştur. Nübye topraklarına gerçekleştirilen başarılı seferler, aynı zamanda Mısır filosunun güçlendiğini de göstermesi bakımından önem teşkil etmektedir⁵⁰³.

Tebli firavun Ahmose, Mısır'da üçüncü siyasi birlik dönemini başlatan hükümdar olmuştur. Orta Krallık döneminde canlanmaya başlayan militarizm, bu dönemden itibaren Mısır'ın saldırgan bir tutum benimsemesine dönüşmüştür. Ahmose, bir yandan sınırlarını

⁵⁰⁰ Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, s.73.

⁵⁰¹ Margeret R. Bunson, *Encyclopedia Of Ancient Egypt* (New York: Facts On File Inc, 2002), s.15.

⁵⁰² Spalinger, *War In Ancient*, s. 5.

⁵⁰³ Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, çev. Ali Oğuz Bozkurt (İstanbul: Homer Kitapevi, 2021), s.147-154.

genişletirken diğerk yandan tamamen merkezileştirilmiş bir idari sistem kurmayı başarmıştır. Yeni politikasının uygulanabilmesi, firavunun dış seferler dzenlemesini ve diğerk lke toprakları uzerinde hâkimiyet sağlamasını zorunlu kılmıştır. Bu anlayış, sonraki firavunlar tarafından da benimsenmiş ve bir gelenek hâline gelmiştir. Ahmose, Punt lkesine ticari seferler dzenlemiş ve Deir el-Bahri’de mezar tapınağı inşa etmiştir. Yeni Krallık’ın topraklarının genişlemesiyle birlikte, bu bôlgelerin idaresi iwin Mısır ordusu bôrokratik destek ihtiyacı duymuştur. Bu durum, ruhban sınıfının gôcünü artırmış ve seferden dônen firavunlar tarafından desteklenmiştir. Sonuç olarak, ruhban sınıfı zenginleşmiş, nûfusu artmış ve etkisi gôlenmiřtir. Bu gelişmeler, IV. Akhenaton’un gerçekleştireceği dini reformların temel nedenlerinden biri olmuřtur⁵⁰⁴.

I. Amenofis’in Nûbye’de gôrev yaptığı konusunda araştırmacılar arasında genel bir gôrôř birliği bulunmasına rağmen, Filistin ve Suriye seferlerindeki gôrevine dair kesin bir kanıt yoktur⁵⁰⁵. Yunanca biçimiyle Amenofis olarak bilinen Amenhotep (Amon merhametlidir), Mısır tahtına geçtiğinde dış politikasını Nûbye topraklarını tamamen fethetmeye yônelmiřtir. İkinci şelale’nin gûneyinde, Orta Krallık dôneminde inşa edilen kaleleri gôlendirmiř ve Mısır’dan Punt lkesine ticari seferler dzenlemiştir. Nûbye topraklarında Üçüncü şelale’ye kadar seferler gerçekleştirmiş; Deir el-Bahri’de mezar tapınağını ve Deir el-Medine’de işçi kôyünü inşa ettirmiřtir⁵⁰⁶. Bu dônem, Mısır iwin aynı zamanda zihinsel ve kôltürel açıdan yeni bir bilinçlenmenin de yaşandığı bir dônem olmuştur. Astronom Amenemhat, mimar Ineni, tıbbın ustası Ebers ve adı gûnümüze ulaşmamış bazı teolog ile şairler, firavunun Teb sarayına çağırılmış; çalışmalarıyla Mısır’ın bilim ve sanatını üç seviyelere tařımıřlardır⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.174.

⁵⁰⁵ Bunson, *Encyclopedia Of Ancient Egypt*, s.10.

⁵⁰⁶ Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.215.

⁵⁰⁷ Erik Hornung, *Mısır Tarihi*, ev. Zehra Akdu Yılmaz (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004), s.86-87.

I. Amenofis'ten sonra tahta geçen ve adı "Tot doğdu" anlamına gelen I. Tutmosis'in kökeni kesin olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen kraliyet ailesinin bir yan kolundan gelmektedir⁵⁰⁸. Döneminde hem Asya'ya hem de Mısır'ın güney topraklarına seferler düzenlenmiştir. Asya'da çıkan bir isyan sonucunda Kuzey Suriye'ye, Fırat Nehri'ne kadar bir sefer gerçekleştirmiştir⁵⁰⁹. Piyade ve savaş arabalarından oluşan bir orduyla çıktığı bu sefer sonucunda, başarılarını göstermek amacıyla Yukarı Fırat'ta yer alan önemli bir şehir olan Karkamış'a (bugünkü Cerablus) bir zafer steli diktirmiştir⁵¹⁰. Nübye'ye düzenlenen seferler sonucunda ise, Dördüncü ve Beşinci Şelale arasında Kuş Krallığı mağlup edilmiş ve Kermayı yok etmiştir. Bu sayede Kuş Krallığı'na son darbe vurulmuş olsa da, Nübye topraklarında Mısır hâkimiyetinin tam olarak sağlanması III. Tutmosis döneminin sonlarına kadar gerçekleşmemiştir⁵¹¹.

I. Tutmosis'in ölümünün ardından yerine oğlu II. Tutmosis geçmiştir. II. Tutmosis, üvey kız kardeşi Hatşepsut ile evlenerek, babası I. Tutmosis'in tahtını ve büyük mirasını devralmıştır. Kral, Suriye ve Filistin'deki isyancı bedevilere karşı büyük başarılar elde etmiş ve çok sayıda esir almıştır⁵¹². Ayrıca, daha önce ele geçirilen Kuş Krallığı'nın kuzey kesimlerinde çıkan bir isyanı da bastırmıştır⁵¹³. II. Tutmosis'in ölümünden sonra III. Tutmosis tahta geçmiş olsa da, başlangıçta tahtı üvey annesi ve halası olan Hatşepsut ile paylaşmış; ismen krallık yapmış, ancak asıl yetki ve güç Hatşepsut'un elinde olmuştur. Hatşepsut, belirgin bir kadın firavun olarak Mısır hükümdarları arasında öne çıkan bir figür hâline gelmiştir⁵¹⁴. Kral naipliği ünvanıyla yetinmeyen Hatşepsut, tanrı Amon'un

⁵⁰⁸ Hermann A. Schlögl, *Eski Mısır*, çev. Firuzan Gürbüz Gerhold (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), s.83-84.

⁵⁰⁹ George A. Barton, "Palestine Before the Coming of Israel", *The Biblical World*, 28/6 (December 1906), s.360-373.

⁵¹⁰ Schlögl, *Eski Mısır*, s.84.

⁵¹¹ Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.215.

⁵¹² Schlögl, *Eski Mısır*, s.86-87.

⁵¹³ Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.215.

⁵¹⁴ Ian Shaw, *Ancient Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 2004), s.89.

kendisini hükümdar olarak seçtiğini iddia ederek hükümdarlığını meşrulaştırmaya çalışmıştır⁵¹⁵.

Hatşepsut'tan önce de Mısır'da bazı kadın firavunlar hükümdarlık yapmıştır. Ancak hiçbir kadın firavun, Hatşepsut kadar uzun süre tahtta kalmamış ve onun kadar yaptırım gücünü etkin bir şekilde kullanmamıştır⁵¹⁶. Hatşepsut, hükümdarlığının dokuzuncu yılında beş gemilik bir filo ile Somali'nin batı kıyısında yer alan ve tütsüleriyle ünlü Punt'a sefer düzenlemiştir. Punt ülkesine yaptığı bu ticari seferler sonucunda, Deir el-Bahri'de mezar tapınağını inşa etmiş ve ele geçirdiği topraklardan birçok egzotik ürünü Mısır'a getirmiştir⁵¹⁷. Ayrıca, hükümdarlığı süresince Nübye, Suriye ve Filistin topraklarına altı ayrı sefer gerçekleştirmiştir⁵¹⁸. Dış politikasının temel önceliği, Mısır'ın güneyinde yer alan Nübye topraklarının kontrolü olmuştur. Nübye, iki nedenle stratejik önem taşımaktadır: Birincisi, zengin altın yataklarına sahip olması; ikincisi ise Kuş halkını kontrol altına alarak güney sınırını güvence altına alma gerekliliğidir. Hatşepsut, bu nedenle Nübye'nin Mısır hâkimiyeti altında tutulmasına büyük önem vermiş ve bu sayede Orta Mısır'da da etkili hâkimiyet sağlanmıştır⁵¹⁹.

Hatşepsut, yayılmacı bir politikadan ziyade, ticari ilişkileri güçlendirmek amacıyla Mısır tarafından bilinmeyen komşu halklar hakkında geniş kapsamlı bilgiler toplamıştır⁵²⁰. Hatşepsut ile III. Tutmosis'in hükümdarlıkları arasında devlet yönetimi bakımından belirgin bir tezat vardır: Hatşepsut dönemi, savaşlardan çok ticari faaliyetlerin ön planda olduğu ve büyük askeri seferlerin nadir görüldüğü bir dönem olarak kayıtlara

⁵¹⁵ Schlögl, *Eski Mısır*, s.87.

⁵¹⁶ Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, s.86.

⁵¹⁷ Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.215.

⁵¹⁸ Schlögl, *Eski Mısır*, s.90.

⁵¹⁹ Cemal Yılmaz, "Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe", *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (Eylül 2020), s.277-300.

⁵²⁰ Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, s. 86.

geçmiştir. Akdeniz ticaretine verilen önem, özellikle Girit Adası ve buradaki Minoslular ile sürdürülen ticari ilişkilerde de açıkça görülmektedir⁵²¹.

Halası ve üvey annesi Hatşepsut'un tahttan tamamen uzaklaşmasının ardından III. Tutmosis Mısır tahtına geçmiş ve yaptığı ilk iş, Hatşepsut'un adını resmi kral listesinden silmek olmuştur. Ancak hükümdar olmadan önceki ünvanlarına dokunmamıştır⁵²². İlk büyük savaşını Mısır'ın kuzeyinde gerçekleştiren III. Tutmosis'e göre, Suriye'nin güneyi ve Filistin'deki bazı vasallar, Mısır'ın Şaruhen'deki garnizonuna karşı ayaklanmıştır. Mısır krallığının bu ayaklanmaya karşı gösterdiği mukavemet sonucunda isyancılar Megiddo kalesine sığınmıştır⁵²³. III. Tutmosis, M.Ö. 1482 yılında düşman kuvvetlerine karşı harekete geçmiş ve M.Ö. 1479 yılında Asya topraklarına ilk seferini düzenlemiştir⁵²⁴. Gazze'den başlayarak sıra dağlarını takip eden Tutmosis, Megiddo sınırına kadar ilerlemiştir⁵²⁵. Kadeş Prensi etrafında toplanan ve Mitanni tarafından desteklenen 330 şehir prensinden oluşan koalisyonla bugünkü adı Tell el-Mutesellim olan Megiddo'da karşı karşıya gelmiştir⁵²⁶.

Megiddo Savaşı Mısır açısından büyük önem taşımaktadır. Savaşın en önemli sonucu, Filistin bölgesinin yönetiminin Mısır'a geçmesi ve Mısır İmparatorluğu'nun yeniden sağlanılmasıdır. Megiddo Zaferi, Hatşepsut'un ardından III. Tutmosis'in ülke yönetiminde bağımsız bir hükümdar olarak gerçekleştirdiği ilk sefer olma özelliği taşımaktadır⁵²⁷. Ancak savaşın kazanılması, söz konusu topraklarda Mısır hâkimiyetini tam olarak tesis edememiştir. Megiddo Zaferi'nin ardından III. Tutmosis, hükümdarlığının 24. ve 28. yıllarında Filistin'e üç kez daha sefer düzenlemek zorunda

⁵²¹ Yılmaz, "Hatşepsut", s.277-300.

⁵²² Schlögl, *Eski Mısır*, s.91.

⁵²³ Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.160.

⁵²⁴ Marc Healy and Angus McBride, *New Kingdom Egypt* (Oxford: Osprey Publishing, 2000), s.21.

⁵²⁵ Barton, "Palestine Before", s.360-373.

⁵²⁶ Schlögl, *Eski Mısır*, s.92.

⁵²⁷ Spalinger, *War In Ancient*, s.41.

kalmıştır. Bu seferlerde farklı bir politika izleyerek, yendiği prensleri kendisine bağlı kalmak şartıyla iktidarda bırakmıştır. Asya topraklarına toplam on altı sefer gerçekleştiren Tutmosis, Filistin ve Suriye'deki gücünü pekiştirmiştir⁵²⁸.

Tutmosis, Nübye'ye de seferler düzenlemiş ve bu seferler sırasında ilk defa Nil Şelalesi'ndeki Napata topraklarına ulaşarak siyahilerle karşılaşmıştır. Muhtemelen bu seferler sonucunda tüm Nübye üzerinde Mısır hegemonyasının kalıcı hâle gelmesi sağlanmıştır. Bu dönemden itibaren Nübye ekonomisi Mısır ile bütünleşmiş; bölgenin Mısır ekonomisine en büyük katkısı her yıl çıkarılan yüzlerce altın olmuştur. Mısır, bu sayede Doğu Akdeniz'de altın tekeli kurmuş ve diğer ülkelerden değerli mallar elde etmek amacıyla diplomatik girişimlerde bulunmuş, karşılığında Nübye'den temin edilen altınları vermiştir. Nübye'de kurulan hâkimiyet ve kontrol sistemi yaklaşık 300 yıl boyunca sürmüştür. Bu dönemde askeri faaliyetlerin resmi kayıtları, önceki dönemlere kıyasla daha karmaşık olduğundan, kralın yürüttüğü askeri faaliyetler sistematik bir biçimde yeniden düzenlenmiştir⁵²⁹. Mısır'ın ilk büyük toprak kurucusu olan III. Tutmosis, ele geçirdiği topraklarda hâkimiyetini ve Mısır üstünlüğünü pekiştirmek amacıyla büyük ve daimi bir ordu kurmuştur. Ayrıca, ele geçirdiği bölgelerdeki yönetici ve soylu ailelerin çocuklarını sarayda tutarak hem bu toprakları kendisine bağımlı hâle getirmiş hem de Mısır kültürüyle yetişen mirasçı çocuklar aracılığıyla ileriki süreçte yakın ittifaklar kurmayı sağlamıştır⁵³⁰.

II. Amenofis döneminde, Mitanni kralı Şauşşatar Fırat Nehri'ni geçerek Mısır topraklarına saldırmıştır. İki ordu arasında gerçekleşen çarpışmada II. Amenofis, Mitanni karşısında zafer kazanmıştır. Bu çatışma, Asya'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Hititler'in hem Mısır'ın hem de Mitanni'nin sınırlarını tehdit etmesi üzerine Mısır ve Mitanni arasında Hititler'e karşı bir anlaşmanın yapılmasına yol açmıştır. Sonuç olarak

⁵²⁸ Schlögl, *Eski Mısır*, s.94.-95.

⁵²⁹ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, s.151-159.

⁵³⁰ Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, s.86.

Mitanni ile yürütülen askeri mücadele sona ermiş ve iki ülke, Hititler'e karşı ortak bir politika izlemeye başlamıştır⁵³¹.

III. Tutmosis'in ölümünün ardından Asya topraklarındaki bazı küçük krallıkların isyan etmesi üzerine II. Amenofis, bu bölgelere sefere çıkmış ve Asi Nehri yakınlarında kendisine karşı birleşen yedi krallığı yenilgiye uğratmıştır⁵³². Betimlemelerde büyük bir avcı, savaş arabacısı ve okçu olarak gösterilen II. Amenofis, Yakındoğu'daki güçlerle güçlü diplomatik ilişkilerin temellerini atmıştır. Ayrıca Punt ülkesine ticari seferler düzenlemiş ve bu seferler sonucunda Deir el-Bahri'de mezar tapınağını inşa etmiştir⁵³³.

II. Amenofis ve kraliçe Tiye'nin oğlu IV. Thutmosis, taht adını "Menkheperure" yani Eski Mısır dilinde "Kalıcı Biçimiyle bir Ra" olarak almış ve XVIII. Hanedan'ın sekizinci hükümdarı olarak tahta geçmiştir. Babasının siyasetinden farklı olarak barışçıl bir politika benimseyen IV. Thutmosis, komşu devletlerle ilişkilerinde barışçıl siyaseti temel almış ve Mitanni kralı Artatama ile onun krallığını tanıyan bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmayı, Mitanni sarayından getirdiği bir prensesle yaptığı diplomatik evlilikle pekiştirmiştir. Nübye'ye seferler düzenleyen IV. Thutmosis, Kadeş'in güneyinde yer alan Nuhaşşe bölgesinde Mısır'a sadakatle bağlı yeni bir prenslik kurmuştur⁵³⁴.

IV. Tutmosis ve baş kraliçe Mutemweya'nın oğlu olan III. Amenofis, Luxor tapınağındaki duvar resimlerinde, tanrı Amon'un oğlu olarak dünyaya gelişini tasvir ettirmiştir⁵³⁵. III. Amenofis'in saltanatı sırasında, Nübye'de çıkan bir isyanın bastırılması dışında, diğer devletlerle çatışmaların azaldığı ve XVIII. Hanedan'ın diğer hükümdarlarında görülen militarizm yerine barışçıl faaliyetlerin ve diplomatik ilişkilerin ön plana çıktığı bir döneme rastlamaktayız. Babası gibi diplomatik becerilere sahip olan

⁵³¹ Süleyman Özkan, "Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/I (Haziran 2007), s.77-116.

⁵³² Barton, "Palestine Before", s.360-373.

⁵³³ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, s.215.

⁵³⁴ Schlögl, *Eski Mısır*, s.100-101.

⁵³⁵ Bunson, *Encyclopedia Of Ancient Egypt*, s.50.

III. Amenofis, komşu devletlerle yaptığı diplomatik evlilikler sayesinde barış ortamını korumuş ve ülkesini 38 yıl boyunca yönetmiştir. Bu diplomatik evlilikler karşılığında komşu devletlere bol miktarda altın yollamıştır⁵³⁶.

III. Amenofis döneminde, diplomatik evlilikler yoluyla yapılan hanedan birleşmeleri sonucunda Mısır haremine başka hanedanların soyundan çok sayıda kadın katılmıştır. Bunun üzerine Medinet Habu'nun güneyinde, Nil Nehri'nin batısında yeni bir saray inşa edilmiştir⁵³⁷. Filistin'deki bazı vasal prensler bu dönemde Mısır ile bağlarını koparmış olsa da, güneyde başarılar elde edilmiştir. Mısır'ın Kuş'taki otoritesi bu dönemde kuzeydeki Hierakonpolis topraklarına kadar genişletilmiştir. Resmi kayıtlarda Nübye'ye yapılan iki seferden bahsedilir; bu seferlerin mahiyeti muhtemelen, asiler tarafından çıkarılan isyanları önleme amaçlı olup, subaylar tarafından yürütülen törensel nitelikte harekâtlar şeklinde gerçekleşmiştir. Ülkenin kuzey sınırını Naharina (Kuzey Suriye), güney sınırını ise Karoy (Dördüncü Çavlan) oluşturmuştur⁵³⁸.

III. Amenofis'i savaştan ziyade, inşa ettirdiği büyük tapınaklar, heykeller ve diğer sanat eserleri ile Antik Mısır sanatına yaptığı katkılarla tanımaktayız. İzlediği barışçıl dış siyaset ve gerçekleştirdiği diplomatik evlilikler sayesinde savaştan uzak, lüks ve refah dolu bir dönem yaşanmıştır. Mısır'ı yalnızca diplomatik ilişkilerle yönetmiş; Babil topraklarına hükmeden Kassitler ile anlaşmalar yapmış, Assur'u kendisine bağlı tutmuş ve Mitannilerle evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurmuştur⁵³⁹.

Amenhotep'in (III. Amenofis) saltanatı sırasında diğer hanedanlıklarda görülmeyen önemli bir değişiklik de tanrı ve kral ilişkisinde ortaya çıkmıştır. Teoloji anlayışında yeni fikirler ve alışılmamış tasavvur biçimleri gelişmiş; kendisini yaşarken tanrı mertebesine yükselten ilk Mısır firavunu olmuştur. Güneş tanrısı Ra'nın oğlu olarak değil, "İşıldayan

⁵³⁶ Schlögl, *Eski Mısır*, s.103.

⁵³⁷ Bunson, *Encyclopedia Of Ancient Egypt*, s.50.

⁵³⁸ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, s.186.

⁵³⁹ Cuma Ali Yılmaz, "Mısır'ın Güçlü Firavun-Kralı: III. Amenhotep'in Tahta Çıkışı ve İmar Faaliyetleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (MÖ 1391-1353)", *Journal of History School* 56 (Şubat 2022), s.25-37.

Güneş Kursu” olarak nitelendirilmiş ve bu ideolojisini mimari eserlerine yansıtmıştır. Aynı zamanda, tanrı Aten adına yapılan ve üç yılda bir düzenlenen Set törenleri başlatılmıştır⁵⁴⁰.

III. Amenofis’in ölümünün ardından oğlu IV. Amenofis Mısır tahtına geçmiştir. IV. Amenofis, Eski Mısır tarihinin en tartışmalı firavunlarından biri olarak kabul edilmektedir. Yüksek hırsları ve köklü çelişkileri olan, dinsel açıdan aykırı bir kişilik sergileyen, zihinsel ve fiziksel olarak çeşitli rahatsızlıkları olduğu düşünülen bir hükümdardır⁵⁴¹. Adını sıklıkla duyduğumuz Nefertiti ile evliliği ise muhtemelen politik bir nitelik taşımaktaydı; zira kraliçenin mensubu olduğu aile aristokrat bir kökene sahip olup firavunun ihtiyaç duyduğu siyasi desteğin temelini oluşturmaktaydı⁵⁴².

IV. Amenofis’i tarihsel açıdan bu denli dikkat çekici kılan husus, pek çok araştırmacının da vurguladığı üzere, Mısır’ın siyasi ve dini yapısında gerçekleştirdiği radikal dönüşümdür. Hükümdarlığının dördüncü yılında başlattığı bu dinî reform, tarih yazımında insanlık tarihinin ilk bilinçli monoteizm denemesi olarak kabul edilmektedir⁵⁴³. Firavun, yalnızca kendi otoritesiyle ilan ettiği bu yeni inanç sistemi doğrultusunda, geleneksel panteonun bütün tanrılarını reddederek tek yaratıcı güç olarak Aten’i yüceltmış; kendisini Aten’in yeryüzündeki tek temsilcisi ve ilahi enkarnasyonu olarak konumlandırmıştır⁵⁴⁴.

Akhenaton, dini reformunu kurumsallaştırmak amacıyla Teb kentini terk ederek, Nil’in doğu kıyısında ve daha önce yerleşim görmemiş bir alanda “Akhetaten” (Aton’un Ufku) adını verdiği yeni başkentini kurmuştur⁵⁴⁵. Başkent değişikliğini takiben firavun,

⁵⁴⁰ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, s.193.

⁵⁴¹ Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, s. 88.

⁵⁴² Bunson, *Encyclopedia Of Ancient Egypt*, s.15.

⁵⁴³ Schlögl, *Eski Mısır*, s.108.

⁵⁴⁴ Jessica Joyce Christie, *Political Landscapes of Capital Cities -Akhenaten’s Amarna in New Kingdom Egypt: Relations of Landscape and Ideology* (Colorado: University Press of Colorado, 2016), s.3-25.

⁵⁴⁵ Turgut Yiğit, *Eski Mısır Tarihi* (Ankara: Bilgin Yayınları, 2019), s.120.

ismini “Akhenaton” (Ufuktaki Aton’un hizmetkârı) biçiminde değiştirmiştir⁵⁴⁶. Burada Aten kültürünü devlet politikasının merkezine yerleştirmiş, görevlendirdiği yüksek memurları da aileleriyle birlikte bu kente taşıyarak siyasi ve dini meşruiyetini pekiştirmeye çalışmıştır⁵⁴⁷. Akhenaton’un bu reformist girişimlerinin ardında yatan motivasyonlar hakkında kaynaklarımız oldukça sınırlıdır. Ancak mevcut belgeler, onun geleceğe yönelik bir vizyon doğrultusunda hareket eden ve mevcut düzenle kaçınılmaz olarak çatışmaya giren bir hükümdar portresi sunduğunu göstermektedir. Firavunun inancı, erişilemez fakat gözlemlenebilir tek güç kaynağı olarak güneşi ve onun ışığını mutlak hakikatin sembolü konumuna yerleştirmiştir⁵⁴⁸.

Reformist bir anlayışla ortaya çıkan bu yeni din, savaş ve çatışmalardan ziyade diplomatik faaliyetler aracılığıyla Önasya’da etkisini göstermiştir. Geç Tunç Çağı’nda devletler arası diplomasiinin merkezi hâline gelen Mısır’da, Akhenaton’un yeni inancını yaymak amacıyla kurduğu başkent Tell el-Amarna’da kapsamlı bir yazışma koleksiyonu ortaya çıkarılmıştır⁵⁴⁹. Başkent kalıntılarında keşfedilen 382 adet çivi yazılı tablet, dönemin diplomatik yazışmalarına ışık tutmaktadır. Bu belgeler büyük ölçüde dönemin *Lingua Franca*’sı yani “uluslararası dil” olan Akadca ve onun lehçeleriyle kaleme alınmış olup; ayrıca Hititçe, Hurrice ve Kenanca örnekler de bulunmaktadır. Amarna mektupları, uluslararası ilişkilerde “büyük devlet” (Mısır, Hitit, Mitanni, Kassit ve daha sonra Orta Assur) ile bunlara bağımlı küçük vasal devletler arasındaki hiyerarşiyi açıkça ortaya koymaktadır. Büyük güçlerin hükümdarları birbirlerine “kardeşim” hitabıyla seslenirken, küçük krallıkların yöneticileri ise “kul” statüsüyle merkeze bağlı kılınmışlardır. Bu sistemin işlerliğini sürdürebilmesi, devletlerin sürekli temas halinde bulunmalarını ve yazılı mesajlar aracılığıyla düzenli iletişim kurmalarını zorunlu kılmıştır⁵⁵⁰.

⁵⁴⁶ Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu c. I*, s.258.

⁵⁴⁷ Schlögl, *Eski Mısır*, s.109.

⁵⁴⁸ Christie, *Political Landscapes*, s.3-25.

⁵⁴⁹ Bunson, *Encyclopedia Of Ancient Egypt*, s.25.

⁵⁵⁰ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.120-121.

Yazışmalarda en sık rastlanan konular arasında diplomatik evlilik talepleri, hediyeleşmeler, askeri ve tıbbi yardım istemleri, altın arzuları, ticari meseleler ve tüccarların durumuna ilişkin şikâyetler bulunmaktadır. Arşivin büyük kısmı, vasal krallıkların Mısır sarayına gönderdikleri mektuplardan oluşmaktadır. Buna karşın firavunun doğrudan kaleme aldığı belgelerin sayısı oldukça azdır⁵⁵¹. Amarna mektuplarının dikkat çekici yönlerinden biri, Suriye-Filistin topraklarının üç idari bölgeye ayrılmış olmasıdır: kuzeyde Amurru, Suriye'nin iç kesimleri ile Filistin'in kuzeyinde Apu, güney kıyılarında ise Kenan yer almaktadır. Bu bölgeler, Mısır sarayında yetiştirilmiş ve yerel halk arasından seçilmiş vekiller tarafından yönetilmiştir. Söz konusu vekiller, daima Mısır yönetimiyle iletişim halinde bulunmak ve merkezin taleplerine uygun kararlar almakla yükümlü kılınmıştır⁵⁵².

Amarna Çağı'nın başlangıcı, XVIII. Sülale firavunlarından III. Amenhotep'in iktidarıyla ilişkilendirilir. Bu firavunun otuz sekizinci yılındaki ölümünün ardından tahta geçen IV. Amenhotep (daha sonra Akhenaton), dini reformlarını aktif bir devlet politikası hâline getirerek dönemin karakterini belirlemiştir. Böylelikle Amarna Çağı, kendine özgü kimliğini kazanmaya başlamıştır⁵⁵³. Akhenaton'un ölümünden sonra kısa bir süre için Semenkhare tahta çıkmış, ardından Tutankhamon dönemi başlamıştır. Tutankhamon, başlangıçta “Tutankaten” adını taşıırken, Amon rahiplerinin yeniden güç kazanmasıyla “Tutankhamon” adını benimsemiş ve başkenti tekrar Memfis'e taşımıştır. Onun hükümdarlığında Aten inancı hızla terk edilmiştir. Teb'de dikilen Restorasyon Steli ile geleneksel dini düzen resmî olarak ihya edilmiştir. Böylece araştırmacılarca “Amarna Çağı” olarak adlandırılan dönem sona ermiştir⁵⁵⁴.

⁵⁵¹ Ian shaw, *Ancient Egypt: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2008), s.36.

⁵⁵² Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.183.

⁵⁵³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.258.

⁵⁵⁴ Cemal Yılmaz ve Yusuf Kılıç, “Eski Yakındoğu'nun Diplomasi Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/2 (Haziran 2020), s.879-912.

Akhenaton'un hükümdarlığının son yılları, Mısır açısından ciddi siyasi gerilimlerle karakterize edilmiştir. On altıncı yılda, Mısır'ın müttefiklerinden bazıları Hitit yanlısı bir politika benimsemiş, firavun her ne kadar çeşitli cezalandırma yöntemleri uygulasa da Hitit kralı I. Şuppiluliuma bu hamleleri bertaraf ederek Mısır'a bağlı Amka eyaletine saldırmıştır⁵⁵⁵. Akhenaton'un daha çok teolojik reformlara yoğunlaşması, Filistin'deki Mısır hâkimiyetinin zayıflamasına yol açmış, bu durum bölgedeki küçük krallıkların kendi aralarında rekabete girişmesine neden olmuştur⁵⁵⁶. Araştırmacılar, firavunun dini reformlarının özellikle Suriye'deki vasal devletleri diğer büyük güçler karşısında yalnız bıraktığı konusunda hemfikirdir. Bu yeni inancın, Eski Ahit'in Mezmurlar 104. bölümünde iz bıraktığı da ileri sürülmektedir⁵⁵⁷.

Tutankhamon, kız kardeşi Ankhesenpaaten ile evlenerek Smenkhare'nin ardından Mısır tahtına çıkmıştır. Başlangıçta Tutankaten olarak bilinen firavun, Amon kültünün yeniden güç kazanmasıyla adını Tutankhamon'a çevirmiş ve başkenti tekrar Memfis'e taşımıştır. Bu dönemde Tutankhamon'un yönetimi, deneyimli bürokratlar ve özellikle kendisinden sonra tahtı devralacak olan vezir Ay ile ordu komutanı Horemheb'in desteğiyle yürütülmüştür⁵⁵⁸. Suriye'de Hitit etkisinin giderek hissedildiği bu dönemde, General Horemheb'in yürüttüğü askeri seferler Mısır'a kesin bir üstünlük kazandırmasa da, Asya'daki eski hâkimiyet alanlarından geriye kalan sınırlı toprakları korumayı mümkün kılmıştır. Tutankhamon'un Nübye üzerindeki askeri girişimleri ise sınırlı kapsamda gerçekleşmiş olmalıdır. Firavunun 18 yaşında ölümünün kesin nedeni bilinmemekle birlikte, dönemde Asya'da ortaya çıkan veba salgınının ölümüne etki edebileceği düşünülmektedir⁵⁵⁹.

⁵⁵⁵ Schlögl, *Eski Mısır*, s.113.

⁵⁵⁶ Barton, "Palestine Before", s.360-373.

⁵⁵⁷ Rosalie & Antony E.David, *A Biographical Dictionary Of Ancient Egypt* (London: Seaby, 1992), s.4-5.

⁵⁵⁸ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, s.200-201.

⁵⁵⁹ Schlögl, *Eski Mısır*, s.119.

Tutankhamon'un ölümünün ardından eşi ve kız kardeşi olan kraliçe Ankhesenpaaten, Hitit kralı I. Şuppiluliuma'ya oğullarından biriyle evlenme teklifinde bulunan bir mektup göndermiştir. Ancak bu teklif Mısır halkı tarafından olumlu karşılanmamış ve vezir Ay, kraliçe ile evlenerek firavun ünvanını almıştır. Ay'ın en büyük engeli ise ileri yaşıydı ve kısa bir süre sonra ölümüyle Mısır'da eski köklü bir aileye mensup olan Horemheb tahta çıkmıştır. Horemheb, dini ve siyasi çatışmaların yarattığı kargaşa ortamını düzene sokmak amacıyla kapsamlı tedbirler almıştır. Orduyu disipline ederek etkin ve düzenli bir yapıya kavuşturmuş, devlet idaresinin etkinliğini ve otoritesini sağlamak için kuzey ve güney vezirlik makamlarını yeniden yapılandırmıştır. Ayrıca, mahkemelerde suistimallerin önlenmesi için sert ve caydırıcı cezalar uygulamıştır⁵⁶⁰.

Horemheb'in çocuğunun olmaması nedeniyle, vezirlik makamında bulunan Paramesu, I. Ramses adıyla tahta geçerek XIX. Hanedanlığın ilk temsilcisi olmuştur⁵⁶¹. I. Ramses'in ölümünün ardından taht I. Seti'ye geçmiştir. I. Seti, saltanatının başlarında Memphis'i tehdit eden Berberiler ve Libyalılara karşı başşehrini korumak zorunda kalmıştır⁵⁶². Saltanatının sekizinci yılında ise Nübye'de patlak veren isyan, Kuş genel valisi Amenmope ve onun birlikleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır⁵⁶³.

I. Seti, hükümdarlığının ilk yıllarında Asya'da kaybedilen toprakların geri kazanılması için çeşitli seferler düzenlemiştir. Bugün Süveyş Kanalı'nın güzergâhına yakın bir hattı takip ederek, Mısır birliklerinin kontrolü altındaki göletlerden ordunun su ihtiyacını karşılamış ve Sina Çölü'nü aşmıştır. Pa-Kenan'ı (Gazze) ele geçirerek, Lübnan'ın güney ucuna kadar ilerlemiş ve Fenike kıyılarını da kontrolü altına almıştır. Bu seferler sonucunda, Mısır'a mobilya yapımında kullanılmak üzere sedir ağaçları getirilmiştir⁵⁶⁴. Kuzey Celile'de çıkan isyanı bastırmak amacıyla gerçekleştirdiği başka

⁵⁶⁰ Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), s.226-228.

⁵⁶¹ Microop, *Eski Mısır Tarihi*, s.201.

⁵⁶² Yiğit, *Eski Mısır Tarihi*, s.127.

⁵⁶³ Schlögl, *Eski Mısır*, s.127.

⁵⁶⁴ Schlögl, *Eski Mısır*, s.127.

bir sefer sırasında Kadeş'i kuşatan I. Seti, Lübnan'daki sıra dağları vadilerinde bazı kazanımlar elde etmiş ve Hititler ile çatışmalar yaşamıştır. Bu çatışmalar, I. Seti'nin ölümünün ardından tahta geçecek olan oğlu Ramses döneminde daha da şiddetlenmiştir⁵⁶⁵.

II. Ramses, babası I. Seti'nin ölümünün ardından tahta geçmiştir. Hükümdarlığı döneminde, etkileyici ekonomik faaliyetler sayesinde Menfis, Mısır'ın yeniden gözde şehri hâline gelmiştir. Menfis, Akdeniz ticaret hinterlandının her yanından malların ulaştığı hareketli bir liman olarak önem kazanırken, Teb kenti de yalnızca tarıma bağlı kırsal bir yerleşim olmaktan çıkıp Mısır'ın dini ve kültürel merkezi olarak göz alıcı bir gelişim göstermiştir⁵⁶⁶. Başkent, Menfis'ten yeni kurulan Pi-Ramses'e taşınmıştır. Başkent'in taşınmasının temel nedeni yalnızca ekonomik kaygılar değildir. Hititler'in baskısının artması, Suriye'ye ulaşımın daha kolay olması ve istihbarat toplamının rahatlaması gibi stratejik gerekçeler de taşınmada etkili olmuştur. Hititlerin Kuzey Suriye üzerindeki hegemonyası, II. Ramses'in emperyalist hırslarını tetiklemiş ve bu durum, Mısır'ın Asya'daki genişleme politikalarında belirleyici bir faktör olmuştur⁵⁶⁷.

Saltanatının başlarında, II. Ramses Filistin ve Suriye topraklarının Mısır tahakkümünden Hitit egemenliğine geçmeye başladığını gözlemlemiştir⁵⁶⁸. Kuzey Suriye sorunu, Hitit kralı II. Muvattalli döneminde iyice kızışmış ve Hitit başkenti Hattuşa'dan Tarhuntaşša'ya taşınmıştır⁵⁶⁹. II. Ramses, Asya'ya düzenlediği ilk seferinde ordusuyla Filistin boyunca Beyrut'un kuzeyinde Nahr el-Kelb (Köpek Nehri) hattına kadar ilerleyerek önemli başarılar elde etmiştir. Bu başarıların sonucunda Amurru'yu Mısır

⁵⁶⁵ Barton, "Palestine Before", s.360-373.

⁵⁶⁶ Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, s.96.

⁵⁶⁷ Yiğit, *Eski Mısır Tarihi*, s.129.

⁵⁶⁸ Tignor, *Eski Mısır Tarihi*, s. 95.

⁵⁶⁹ Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2002), s.240.

topraklarına katmayı başarmıştır⁵⁷⁰. Hititler ile yaşanan bu çatışmalar, Geç Tunç Çağı'nda Asya'daki son ve belirleyici savaş olan Kadeş Savaşı'nın yapılmasına yol açmıştır. Savaş, II. Ramses'in saltanatının beşinci yılında gerçekleşmiştir⁵⁷¹. Kadeş, Akdeniz limanlarıyla Kuzey Suriye'ye uzanan yollar üzerinde stratejik bir konumdaydı. Asi Nehri ve kolları tarafından sulanan verimli topraklara sahip olan şehir, büyük devletler için önemli bir hedef olmuştur⁵⁷². Savaşın kesin galibi belirlenememekle birlikte, Kadeş'in Hitit kontrolünde kaldığı görülmektedir⁵⁷³.

II. Muvattalli'nin ölümünün yarattığı güç boşluğundan yararlanan II. Ramses, haraç ödemeyen Güney Suriye şehirlerine sefere çıkmıştır. Öncelikle Güney Filistin'in liman kenti Aşkelon'u, ardından Doğu Ürdün'deki Moab Krallığı'nı istila etmiştir. Seferine devam ederek Filistin kıyısındaki Tiros, Sidon, Beyrut ve Biblos'u yeniden Mısır denetimine katmıştır⁵⁷⁴. Kadeş Savaşı sonrasında Hitit başkentinde taht kavgaları yaşanmış, II. Muvattalli'nin kardeşi III. Hattuşili, yeğeni III. Murşili'yi bertaraf etmiştir. Ancak III. Hattuşili, tahtını garanti altına almak için herhangi bir siyasi veya askeri çatışmaya girmemiştir⁵⁷⁵.

Mısır ve Hititler arasındaki anlaşmazlıklar, yapılan sulh anlaşmasıyla çözülmüştür. Boğazköy'de kil tablet üzerine Akadca olarak yazılmış nüshasından çevrilen anlaşma metni, gümüş bir tablette Mısır'a gönderilmiştir⁵⁷⁶. Bu barış dönemi, siyasi evlilikler ve diplomatik girişimlerle pekiştirilmiş; Mitanni'nin zayıflamasıyla öne çıkan Assur'a karşı ortak bir politika girişimi olarak da değerlendirilebilir. Anlaşma, eşit statüdeki iki devlet

⁵⁷⁰ Schlögl, *Eski Mısır*, s.129.

⁵⁷¹ Spalinger, *War In Ancient*, s. 209.

⁵⁷² Yiğit, *Eski Mısır Tarihi*, s.130.

⁵⁷³ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.349.

⁵⁷⁴ Schlögl, *Eski Mısır*, s.132.

⁵⁷⁵ Macqueen, 2022, a.g.e., s. 53-54.

⁵⁷⁶ Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit*, s.241.

arasında imzalanan, karşılıklı saldırmazlık ve bir tarafın saldırı altında kalması durumunda diğer tarafın yardımını garanti eden bir metin olarak önem taşımaktadır⁵⁷⁷.

II. Ramses, Kadeş Savaşı'nda kendisini zafer kazanan bir firavun olarak göstermiş ve 66 yıl boyunca ülkesini yönetmiştir. Yaptırdığı mimari eserlerin en önemlisi, Nil Nehri'nin batısında yer alan ve bugün hâlâ insanları cezbeden Abu Simbel Tapınağı'dır. Tapınakta, en sevdiği kraliçe Nefertari, büyük oğulları ve annesi Kraliçe Tuya daha küçük figürleriyle kolossi ayaklarının yanında tasvir edilmiştir⁵⁷⁸. Ramses, bu tapınak kompleksinde Amon inancının etkilerini yeniden düzenlemiş, Amon rahiplerine eski statülerini geri vererek onları vezir rütbesiyle onurlandırmıştır⁵⁷⁹.

Ramses'in ölümünün ardından, kral naibi konumunda bulunan on üçüncü oğlu Merenptah, M.Ö. 1213 yılının ağustos ayında Mısır tahtına çıkmıştır. Firavun olduktan sonra yaptığı ilk düzenlemelerden biri, başkenti babası tarafından kurulan Pi-Ramses'ten tekrar Memfis'e taşımak olmuştur. Bu taşınmanın temel nedeni, batıdan gelebilecek olası saldırılara karşı haber alma ağlarını daha etkin kullanmak ve saldırıları hızlı ve etkili bir şekilde bertaraf edebilmek olarak değerlendirilmektedir⁵⁸⁰.

Merenptah döneminde, babası II. Ramses'in ittifak kurduğu Hititler, kuraklık nedeniyle ciddi bir ekonomik sıkıntı yaşamaktaydı. Yapılan anlaşmalar gereği Mısır, Hititleri tahıl nakliyesi ile desteklemekle yükümlüydü⁵⁸¹. Firavun, hükümdarlığının ikinci veya üçüncü yıllarında Aşkelon ve Gezer şehirleri ile birlikte, yeni örgütlenmeye başlayan İsrail topraklarına sefer düzenlemiştir. Bu sefer, İsrail adındaki kavme yapılan ilk askeri müdahale olarak kayda geçmiştir. Konuya ilişkin en önemli kaynaklardan biri, Kahire

⁵⁷⁷ Sevim Aydoğan, "Uygurlık Tarihinde Hitit Uygarlığının ve Kadeş Antlaşmasının Yeri", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, (Aralık 2021), s.129-151.

⁵⁷⁸ Bunson, *Encyclopedia Of Ancient Egypt*, s.4-5.

⁵⁷⁹ Özer, *Mısır Tarihi*, s.221.

⁵⁸⁰ Yiğit, *Eski Mısır Tarihi*, s.139.

⁵⁸¹ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.482.

Müzesi’nde sergilenen ve “İsrail Steli” olarak bilinen stel olup, Merenptah’ın İsrail’e karşı gerçekleştirdiği sefer ve kazandığı zaferi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir⁵⁸².

Geç Tunç Çağı’nda Mısır, Balkanlar, Ege ve Küçük Asya’yı etkisi altına alan Deniz Halkları’nın neden olduğu göç dalgalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Deniz Halkları’nın ikinci dalgası günümüz Türkiye’sini kapsayarak Hitit Krallığı’nın sona ermesine yol açan etkenlerden biri olmuştur. Bu durum yalnızca bölgedeki siyasi dengeyi bozmakla kalmamış, aynı zamanda Mısır’ın kuzeydeki müttefikini kaybetmesine de neden olmuştur. Dış etkiler, iç siyasete de yansımış; tahıl fiyatları hızla yükselmiş ve yaşam koşulları oldukça pahalılaşmıştır⁵⁸³.

Firavun Merenptah’ın ölümünün ardından, Yeni Krallık hızla zayıflamış ve gerileme sürecine girmiştir⁵⁸⁴. Merenptah’ın halefi II. Seti’nin hükümdarlığını kabul etmeyen ve kökeni tam olarak bilinmeyen Amenmesse, Teb kenti ve Nübye’nin kontrolünü ele geçirerek Mısır’ı fiilen ikiye ayırmıştır. İki yıl süren hükümdarlığının ardından Amenmesse’nin ölümü ile Mısır yeniden II. Seti tarafından birleştirilmiştir. Bu dönem, özellikle edebiyat açısından oldukça zengin bir dönem olmuştur⁵⁸⁵.

II. Seti’nin haremdeki oğlu Siptah, babasının yerine Mısır tahtına geçse de krallığı onun adına büyük kraliçe Tausret yönetmiştir. Siptah’ın ölümünden sonra Tausret yaklaşık bir buçuk yıl boyunca ülkeyi tek başına yönetmiş; ancak bu dönemde huzur ve asayiş bozulmuş, kanunsuzluk ve saldırılar yaygınlaşmıştır. Yaşanan kaos ortamında kökeni kesin olarak bilinmeyen Sethnakht, ülkeye düzen ve asayiş getireceğini ilan ederek Güneş Tanrısı tarafından seçildiğini ileri sürmüş ve isyan etmiştir. Bir yılı aşkın süre Tausret ile mücadele eden Sethnakht, sonunda Mısır tahtına geçerek Yeni Krallık

⁵⁸² Hornung, *Mısır Tarihi*, s.120.

⁵⁸³ Schlögl, *Eski Mısır*, s.137-138.

⁵⁸⁴ Healy and McBride, *New Kingdom Egypt*, s.54.

⁵⁸⁵ Schlögl, *Eski Mısır*, s.139-140.

döneminin son hanedanı olan XX. Hanedanlığın ilk temsilcisi olmuştur⁵⁸⁶. Dönemiyle ilgili fazla bilgiye sahip olmadığımız Seknakht'ın ölümünün ardından oğlu III. Ramses tahta geçmiştir. Bu dönemde, Ege Göçleri'nin yarattığı kargaşa nedeniyle Akdeniz dünyası genel olarak çalkantı içinde olmuştur. III. Ramses, Mısır'a doğru ilerleyen Deniz Kavimleri'ni Filistin'in kuzeyinde yenilgiye uğratarak Mısır'a girişlerini engellemeyi başarmıştır⁵⁸⁷.

III. Ramses ile birlikte gelen XX. Hanedan firavunları, Ramses dönemine duyulan özlemi ve kudretli yıllara geri dönme umudunu simgeleyen Ramses adını almıştır. Ancak XX. Hanedanlık döneminde krallar etkin kişilikler olarak öne çıkmamıştır. Yeni Krallığın çöküş nedenleri tam olarak bilinmemekle birlikte, bu döneme ait bulgular özellikle Deyr el-Medine'de ortaya çıkmaktadır. Kral mezarlarının soyulması, ekonomik bunalım, işçi grevleri ve merkezi otoritenin etkin olarak sağlanamaması, ülkede kaos ortamını derinleştirmiştir. XX. Hanedanın son firavunu XI. Ramses'in ölümünün ardından, komutan Herihor Mısır tahtına yerleşmiş ve Yeni Krallık dönemi sona ermiştir⁵⁸⁸.

Yeni Krallık döneminde Mısır, iç istikrarını sağlayarak dış politikasında daha önceki dönemlere nazaran daha atak ve yayılmacı bir tutum benimsemiştir. Bu dönemde hem Levant ve Kuzey Suriye üzerindeki egemenlik mücadelesi hem de Mezopotamya'daki güç dengeleri, Mısır diplomasisinin yönünü belirlemiştir. Mısır'ın dış ilişkilerinde öne çıkan önemli aktörlerden biri ise, bu dönemde Güney Mezopotamya'da hüküm süren Kassit hanedanlığı olmuştur.

Kassitler ile Mısır arasında kurulan diplomatik temaslar, yalnızca karşılıklı çıkarları yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda Geç Tunç Çağı'nın uluslararası sistemini anlamak açısından da kayda değerdir. Buna binaen Kassit-Yeni Mısır ilişkilerinin mahiyetini irdelemek, Yeni Krallık dış politikasının Mezopotamya'ya uzanan boyutunu ortaya

⁵⁸⁶ Schlögl, *Eski Mısır*, s.140-142.

⁵⁸⁷ Yiğit, *Eski Mısır Tarihi*, s.143.

⁵⁸⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.292-293.

koymak bakımından önem taşımaktadır. Eski Yakındoğu’da Amarna Çağı olarak adlandırılan dönemde gerçekleşen diplomatik ilişkilerin sonuçlarını kanıtlar nitelikte olan belgeler, Kassit ve Mısır devletleri arasında kurulan siyasi, diplomatik ve ticari ilişkileri daha kesin görmemizi sağlamaktadır. Kassit ve Mısır arasındaki ilişkiler ve bu ilişkinin boyutları özellikle Tell El-Amarna’da ele geçirilen bulgular çerçevesinde şekillendirilecektir.

	Kassit Devleti Hükümdarları	Mısır Devleti Hükümdarları
Orta Kassit	Karaindaş (yaklaşık 1413)	III. Tutmosis (1479-1425)
	Karaindaş (yaklaşık 1413)	II. Amenofis (1425-1389)
	I. Kurigalzu (?-1375)	III. Amenofis (1390-1352)
	I. Kadaşman-Enlil (1374-1360)	III. Amenofis (1390-1352)
	II. Burna-Buriaş (1359-1333)	IV. Amenofis (1352-1336)
	II. Burna-Buriaş (1359-1333)	Tutankhamon (1336-1327)

Tablo.2: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Mısır siyasi ilişkileri tablosu

Kassit ve Mısır arasındaki ilişkilerin çok erken bir dönemde; III. Tutmosis döneminin sonlarında başladığı kabul edilmektedir. III. Tutmosis’in Megiddo zaferinin ardından, Kuzey Suriye ve Filistin bölgelerinde imparatorluk örgütü kurulmuş ve Mısır denetimi etkin bir şekilde uygulanmıştır. Araştırmacılar, Mısır firavununun Fırat Nehri’ne kadar gerçekleştirdiği seferler sonucunda, Hitit kralı gibi Kassit hükümdarının da elçisi aracılığıyla selamlama hediyesi göndermiş olabileceğini genel olarak kabul etmektedir⁵⁸⁹. Her ne kadar Babil kralının kimliği bilinmese de II. Burnaburiaş’ın Akhenaton’a (IV. Amenofis) gönderdiği mektup iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin birkaç nesil önce başladığını göstermektedir:

⁵⁸⁹ Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu c. I*, s.445.

*“Mısır kralı Naphururiya'ya (Akhenaton) derki: İşte Karduniyaş kralı Burra-Buriyaş. ... Karaindaş zamanından beri, senin atalarının elçileri düzenli olarak atalarımı ziyarete geldiğinden günümüze kadar atalarımız iyi dost olmuşlardır.”*⁵⁹⁰

Bu pasaj iki ülke arasındaki dostluğu anımsatan en önemli belge olarak görülmüştür. Bu dönemde Kassitler, Mısır ile elçi değiş-tokuşunu yapacak kadar güçlenmiş ve iki saray arasında armağanlar gidip gelmeye başlamıştır.

III. Tutmosis'in ardından Mısır tahtına geçen II. Amenofis'in Suriye üzerine yaptığı sefer sonucunda Babil ülkesinden gelen armağanlar listelenmiştir. Yine firavunun daha geç tarihli bir döneminde vezirini “Babilli bir hanım, Biblos'dan bir hizmetkâr, Alallah'tan bir genç kız ve Arappaha'dan yaşlı bir bayan” ile yakınlaştığı için azarladığı görülmektedir⁵⁹¹. Kassitler'in selamlama hediyesi göndererek; II. Tutmosis'in gerçekleştirdiği seferler sonucunda kazançlarının kabul gördüğü gözlemlenirken, Tutmosis'in Kassitlerle yaklaşma çabasının, Mitanni Devleti tarafından karşı bir ittifak kurma girişimi olarak da yorumlanabileceği ileri sürülmektedir. Kassitler açısından bakıldığında, Mısır'ın bu yükselişi karşısında hem kendilerine bir düşman yaratmak istememeleri hem de iki devlet arasındaki ticareti geliştirme arzusundan kaynaklanmış olabilir.

Kurigalzu döneminde Mısır ile olan ilişkinin seyrine dair bilgilere daha geç tarihli olan Tuthankhamon'a gönderilen mektupta görmekteyiz.

“Atam Kurigalzu'nun zamanında bütün Kenanlılar ona yazarak şöyle diyorlardı: ‘Ülkenin sınırına gel de isyan et seninle ittifak kuralım’. Dedem onlara şu cevabı gönderdi: ‘Benimle ittifak yapmayı unutun. Eğer Mısır kralına düşman olursanız ve başka

⁵⁹⁰ Moran, *Amarna Letters*, EA 10. Mektup, s. 19.

⁵⁹¹ Oates, *Babil*, s.93.

*biriyle müttefik olursanız, ben de gelip sizi yağmalamaz mıyım?’ ... Senin ecdadın uğruna benim ecdadım onları dinlemedi.”*⁵⁹²

Bu metinle Kassitler’in, Mısır Devleti’nin diğer devletler üzerinde kurmak istediği hegemonya karşısında Mısır taraftarı bir politika benimsemeye çalıştığını söylenebiliriz. Araştırmacılar, Kassitleri böyle bir ittifaka yönelten nedenin, Assur’un hızlı yükselişi karşısında Mısır’dan destek sağlamayı amaçlamış olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak siyasi bir ittifakın yapılıp yapılmadığı eldeki bulguların yeterli malumatı vermemesi nedeniyle şuan için kesin olarak bilinmemektedir. I. Kurigalzu döneminde Dur-Kurigalzu kentinin inşa faaliyetlerinde bolca altın kullanılması; araştırmacılar tarafından Nübye’den Mısır’a getirilen ve devletlerarası ilişkilerde hediye olarak kullanılan altınlar sayesinde finanse edildiği şeklinde yorumlanmıştır. Yine bu dönemde yüklü miktarda altının hediye olarak gönderilmesi sayesinde, Babil tarihinde ilk defa ticarete gümüş yerine altın kullanılması da Tutankhamon döneminde gönderilen mektubun I. Kurigalzu döneminde Mısır Kassit ilişkisini göstermesi açısından da önemli bir kanıt olmuştur⁵⁹³.

Kassit ve Mısır arasında diplomatik ilişkiler, özellikle yapılan diplomatik evlilikler ile tesis edilmeye çalışılmıştır. Kassitler kendi kızlarını ve kız kardeşlerini Mısır firavunları ile evlendirerek, ittifak kurduğu Mısır firavununun kayınpederi konumuna gelmişlerdir⁵⁹⁴. Kassit ve Mısır arasındaki dostane ilişkiler I. Kurigalzu döneminde kralın kızını III. Amenhotep ile evlendirmesiyle pekiştirilmiştir. III. Amenhotep, ittifak girişimini yenilemek amacıyla I. Kurigalzu’nun ardından Kassit tahtına çıkan I. Kadaşman-Enlil’in kızıyla da evlenmek için bir heyet göndermiştir. Ancak Babil kralı, başlangıçta firavunun arzusuna karşı çıkmak için beklenmedik bir hamlede

⁵⁹² Moran, 1992, *Amarna Letters*, EA 9. Mektup, s. 18.

⁵⁹³ Oates, *Babil*, s.94.

⁵⁹⁴ Gary Beckman, “Foreigners in the Ancient Near East”, *Journal of the American Oriental Society*, 133/2 (September 2013), s.203-215.

bulunmuştur⁵⁹⁵. Mektuplarında, yıllardır kız kardeşinden haber alamadığını söyleyerek Amenhotep'e karşı sert bir dil kullanmıştır:

*“Burada kızım ile evlenmek istiyorsun, ama babamın sana verdiği kız kardeşim zaten oradaydı. Kimse onu görmemiş bile. Hayatta mı yoksa ölü mü?”*⁵⁹⁶

Geç Tunç Çağı'nda başka saraylara evlilik yoluyla gönderilen kızlar, kendi memleketinden gelen elçiler ile görüştürülür, getirilen hediyeleri alarak ailesi ve memleketi ile ilgili haberler alırdı. Kadaşman-Enlil, Mısır firavunu ile evlenen kız kardeşinin elçiler ile görüştürülmemesi nedeniyle sağlığından oldukça kaygılanmıştır. Bunun üzerine III. Amenhotep, I. Kadaşman-Enlil'e cevap niteliğinde bir mektup yollamıştır:

*“... Bana yazdığın yazıya gelince: “Karılarım orada, huzurunda toplanmış haldeyken elçilerime şöyle seslendin: ‘İşte bak hanımınız önünüzde duruyor. Ama yanınızda olanın kız kardeşim olup olmadığını elçim tanımadı... Elçilerim onu tanıımıyordu. Neden bana, burada bulunan kız kardeşinin gerçeğini, iyiliğini anlatacak ve sonra onun dairesini ve kralla olan ilişkisini görmek için içeri giren kişiye inanabilecek bir ileri geleninizi göndermiyorsunuz? Ve bana yazdıklarına gelince: “Belki elçilerimin gördüğü kişi fakir bir adamın ya da Gagaialı birinin kızıydı, ya da bir Hanigalbat'ın kızıydı, ya da belki Ugarit'li bir kızdı. Bunlara kim inanabilir? Bunlar senin sözlerin. Ama eğer kız kardeşin ölmüş olsaydı, onun ölümünü gizlemenin ve başka birini tanıtmamızın ne anlamı olurdu?”*⁵⁹⁷.

Amenhotep, mektubun devamında özellikle Kassit elçisi ile ilgili olumsuz bakış açısını yansıtan tutumunu da göstermiştir.

⁵⁹⁵ Bauer, *Antik Dünya*, s.26.

⁵⁹⁶ Moran, *Amarna Letters*, EA 1. Mektup, s. 1-2.

⁵⁹⁷ Moran, *Amarna Letters*, EA 1. Mektup, s. 1.

“*Senin gönderdiğin adamlar arasında başka adamlar yok muydu da bana bir eşek çobanı olan Zakkara'yı yolladın ?*” Politik bağlarla kurulan diplomatik evliliklerde hediye alış-verişi gayet doğal görülür ve değerli hediyeler beklenirdi. Mısır kralı III. Amenhotep, Kassit kralından beklediği değerli hediyeleri mektubunda dile getirmiştir.

“*Sen (Kadaşman-Enlil) şöyle yazdın:*

“*Komşu krallarla evli olan kızlarım, benim elçilerim oraya gittiği zaman onlarla görüşür [ve] bana selamlama olarak armağan [gönderirler]. Seninle birlikte olan kız [yoksul mu ş] bunlar senin –bunlar senin sözlerin- (ben de böyle cevaplıyorum): doğrudur, senin komşu olan krallar zengin ve güçlü; kızların onlardan her istediklerini alıp sana gönderebilirler. Oysa benimle birlikte olan kız kardeşinin neyi var. Yine de bir şey edinirse, sana gönderirim. Ülkenin dışından altın (ş) külçesi edinmek için kızlarını vermen hoş bir şey ”⁵⁹⁸.*

I. Kadaşman-Enlil, Amenhotep'in evlilik kararını tekrar bildirmek için elçi yolladığında, ondan bir Mısır prensesinin Babil sarayına göndermesini EA 2 numaralı mektupta istemiştir.

“*Üstelik sen, kardeşim, sana kızınla evlenmem konusunda yazdığımda, bana şöyle yazmıştın: "Ezelden beri Mısır kralının hiçbir kızı kimseye verilmemiştir." Neden? Sen bir kralsın; dilediğini yapabilirsin. Bir kız verecek olsaydın, kim bir şey söylerdi? Bu mesaj bana söylendiğinde kardeşime şöyle yazdım. "Birinin yetişkin kızları, güzel kadınları mutlaka bulunmalıdır. Bana kızınmış gibi güzel bir kadın gönder. Kim 'Kralın kızı değil!' diyecek? Ama kararına sadık kalarak bana kimseyi göndermedin. Sen, kardeşliği ve dostluğu aramadın mı ve birbirimize daha yakın olabilelim diye bana evlilik hakkında yazmadın mı ve ben de kendi payıma, sana evlilik hakkında tam da aynı sebepten, yani*

⁵⁹⁸ Moran, *Amarna Letters*, EA 1. Mektup, s.1-2; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu c. I*, s. 448.

kardeşlik ve dostluktan dolayı yazmadım mı? ... O halde neden ağabeyim bana tek bir kadın göndermedi?”⁵⁹⁹.

Bu pasajda gördüğümüz gibi Mısır firavunları, kraliyet kanı taşıyan kadınlar ile evlenmeye ve onların, Mısır sarayına getirilmesine pek meraklı olsa da; geleneklerine göre kendi kızlarını asla başka bir saraya göndermezlerdi. Amenhotep, EA 32. Mektupta Arzawa kralı Tarhunnaradu’ya kızlarından birini vereceği teminatında bulunmuş olsa da araştırmacılar, muhtemelen bu evliliğin gerçekleşmediği yönünde fikir birliğine varmışlardır⁶⁰⁰. Mısır Devleti’nin uyguladığı bu politika, başta Kassit kralı olmak üzere diğer krallar tarafından da pek hoş karşılanmamış; ancak yine de gönderilen kızların karşılığında verilen altın, krallıkların Mısır sarayına kızlarını gönderme yarışına girmelerine de engel olmamıştır⁶⁰¹.

I. Kadaşman-Enlil’in bu mektubunda, bir aldatmaca ile kraliyet kanı taşımayan bir kızın dahi, gönderildiği takdirde kabul edeceğini belirtmesi; Kassit sarayından Mısır’a ve belki de diğer krallıklara gönderilen Kassitli kızların da yine kraliyet kanı taşımama ihtimalini de düşünmemize neden olmaktadır. Kassitler, böyle bir aldatmacaya gitmişse hanedan kanı taşıyan kızların yerine sadece göstermelik olarak belki de köle kızları göndermiş olabileceklerini düşünebiliriz. Eğer böyle bir durum söz konusu olmuşsa, bu sadece halk nazarında iki devletin birbirine bağlı olduğunu ve belki de yönetici hanedanın itibarını yükselterek, bu evlilik sayesinde hem diplomatik hem de ticari ilişkilerin devamının istendiğini amaçlamışlardır.

EA 4 no’lu mektubun devamında ise I. Kadaşman-Enlil, şöyle yazmaktadır: *“Belki bana bir kadın göndermediğin için, tıpkı bana yaptığın gibi, ben de seni reddetmeli miyim? ... Ama kızlarım müsait olduğu için senin isteğini geri çevirmeyeceğim”⁶⁰².*

⁵⁹⁹ Moran, *Amarna Letters*, EA 4. Mektup, s. 9.

⁶⁰⁰ Bardakçı, *Sümerlerden Perslere*, s.157.

⁶⁰¹ Mieroop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.124.

⁶⁰² Moran, *Amarna Letters*, EA 4. Mektup, s. 9.

Kassit kralının tüm manevralarına karşı kızının III. Amenhotep ile evlenmesine onay vermiştir. Daha sonraki dönemlerde de kurulan evlilik bağları, en büyük politik birleşme olarak tekrar sahneye çıkmıştır. Bir başka Kassit kralı II. Burna-Buriaş, firavun IV. Amenhotep'e kızını gelin olarak verdiği görülmektedir.

*“Kızımı haberciniz Haamaşşi'ye ve tercüman Mihuni'ye sunduğumda kızımın başına yağ döktüler. Ama onu sana kim getirecek? ... Onu savaş arabalarıyla mı sana getirecek? Bu durumda onun evimden size getirilmesine izin verirsem, komşu krallarım şöyle der: "Bir Büyük Kralın kızını 5 savaş arabasıyla Mısır'a götürdüler”*⁶⁰³.

Kassit kralı II. Burna-Buriaş, IV. Akhenaton'a gönderdiği mektupta gelini almaya gelenlerin azlığından; diğer devletlerin ve saray halkının büyük bir kralın kızının böyle sade ve gösterişsiz bir gelin alayı ile götürülmesinden şikâyet etmiştir. Ayrıca mektubun devamında, gelinin baba evinde çok bekletilmemesi ve hemen götürülmesini istemiştir. Bu mektupta Mısır geleneklerine göre evlilik bağının oluşması için gelinin başına yağ dökülmesi gerekiyordu. II. Burna-Buriaş, bir an evvel bu merasimin yapılmasını istemektedir. Muhtemelen bu seramoni yüzyıllardır kutsal sayılan zeytinyağıdır. Bu sayede belki soyun sürekliliğini belki de barışın korunmasını sağlayan sembolik bir işlev olarak görülmüştür⁶⁰⁴. Biz bu yağ dökme ritüelinin barışın ve ittifakın sağlanmak istenmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. İttifakın devam ettirmek istenmesinin nedeni ise; yukarıda belirttiğimiz gibi Assur kralı I. Assur-uballit'in, EA 15. ve EA 16. Mektuplarda Mısır firavunu ile iletişime geçmesi ve dönemin büyük devletleri arasındaki yerini sağlamlaştırmak istemesinden kaynaklanmıştır.

Bu mektuplaşmalarda ilgi çekici bir husus ise Kassitli bir prensesin, Mısır sarayına gönderdiği mektuptur. EA 12'de uzun süredir baba evinde bekleyen Kassit prensesinin,

⁶⁰³ Moran, *Amarna Letters*, EA 11. Mektup, s. 21.

⁶⁰⁴ Sefa Taşkın, “Amarna Mektupları ve Ege Tarihindeki Yeri”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 144 (Haziran 2013), s.175-182.

Mısır sarayına kabul edilmek amacıyla gönderdiği mektup, Mısırlı ajanların eline geçtiği için devlet arşivine kaldırılmıştır⁶⁰⁵.

*“Efendime söyle: ... Burra-Buriya'nın tanrıları size eşlik etsin. Güvenli bir şekilde ilerleyin ve güvenli bir şekilde ilerleyin ki evinizi tekrar göresiniz. Tanrının huzurunda bu şekilde secdeye kapınıyorum ve şunu söylüyorum: ...[...] Elçim size renkli kumaşlar getiriyor. ... Merak etme, yoksa beni üzeceksin. Kulun Kidin-Adad... Senin için canımı veririm”*⁶⁰⁶.

el Amarna Arşivindeki mektuplaşmalar da evlilik anlaşmasının bir gereği olarak bitmek bilmez listeler halindeki hediyeler sıralanır. EA 13'te Kassit kralı tarafından gönderilen hediyelerin listesi verilirken; lapis lazuliden, akik taşından, bronz ve bakırdan birçok değerli eşyanın Mısır sarayına gönderildiğini görmekteyiz. EA 14'te ise Mısır'dan ise daha çok altın ve gümüşten çok değerli hediyeler gönderilmiştir⁶⁰⁷.

Amarna Mektuplarında, hükümdarlar arasında hediyeleşmeler dikkate değer hususlardan biri olmuştur. Hediyeler, diplomatik ilişkilerin başlangıcı olarak görülmüştür. Bu hediyeleşmeler; eşitler arasında dostluğun ve yakınlığın sürdürülmesinin en iyi yollarından biri de olmuştur. Bu hediyeler, devletlerin tedarikinde kolay ve diğer devletlerin ihtiyacı olan mallardan oluşmasıdır. Gönderilen hediyeler, farklı bölgeler arasında geniş çaplı bir ticaret ağının da bir parçası olmuştur. Malzemelerin ve mamül malların tüm Önyasya'ya yayılmasını sağlayan bir ticaret ağının da parçası haline gelmiştir⁶⁰⁸. Hediyeleşmeler sayesinde krallar, kendi ülkelerinde bulunmayan değerli malların tedarikini ticaret yapmadan temin edebilmişlerdir. Bu tür alışverişlerde Mısır'dan gönderilen Nübye kaynaklı altın ve Babil'den gönderilen lapis lazuli taşı saygınlık olarak görülmüştür. I. Kadaşman-Enlil'in yeni yaptırdığı saray için III. Amenhotep'in elçisiyle

⁶⁰⁵ Firuzan Kınal, “Amarna Çağında Mısırın Önyasya Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1 (Ocak 1943), s. 99-106.

⁶⁰⁶ Moran, *Amarna Letters*, EA 12. Mektup, s. 24.

⁶⁰⁷ Moran, *Amarna Letters*, s.24-37.

⁶⁰⁸ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.125.

gönderdiği hediyeler listelenmiştir. Bu listede Hükümdarların saray ve ev yapımlarında ihtiyaç olacak hediyelerin gönderildiğini görmekteyiz⁶⁰⁹.

“Yeni eviniz için bazı eşyaları buradan gönderiyorum... Elçin döndüğünde onları sana göndereceğim. Sana Şutti'nin sorumluluğuyla gönderiyorum. Yeni ev için bir tebrik hediyesi: Fildişi ve altınla kaplı abanozdan bir yatak; altınla kaplanmış abanozdan 3 karyola; abanoz ağacından altınla kaplanmış bir koltuk; abanoz ağacından altınla kaplanmış sandalye... Tüm bu altınların ağırlığı: 7 mina, 9 şekel ... bunları sana gönderiyorum”⁶¹⁰.

Gönderilen hediyeler bazen beklendiği gibi olmamıştır. III. Amenhotep'in I. Kadaşman-Enlil'e gönderdiği hediyeler Kassit sarayında beğenilmemiş ve yazılan mektupta da bu durum dile getirilmiştir. Mısır elçisi Kasi'de altının değeri konusunda şahit olarak gösterilmiştir⁶¹¹.

“... ve bana tebrik hediyesi olarak, altı yıl içinde gümüşe benzeyen 30 mina altını gönderdin. O altın, elçiniz Kasi'nin huzurunda eritildi ve o da şahitti”⁶¹².

Yine başka bir metinde de gönderilen altının miktarı beğenilmemiştir.

“20 mina altının tamamı orada değildi. Fırına koyduklarında 5 mina altın çıkmamıştı. Bu ... şey ... soğuduğunda kül gibi görünüyordu”⁶¹³.

II. Burna-Burias'ın IV. Akhenaton'a yazılan mektupta ise şunları görmekteyiz:

“Bir işle meşgul olduğum için kardeşime yazıyorum. Kardeşim bana çok saf altın göndersin de onu işimde kullanayım. Ama kardeşimin bana gönderdiği altınları hiçbir vekilin sorumluluğuna bırakmamalı. Kardeşim belli ki gönderdiği altını denetlememiş,

⁶⁰⁹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.449.

⁶¹⁰ Moran, *Amarna Letters*, EA 5. Mektup, s. 11.

⁶¹¹ Bardakçı, *Sümerlerden Perslere*, s.168.

⁶¹² Moran, *Amarna Letters*, EA 3. Mektup, s. 7.

⁶¹³ Moran, *Amarna Letters*, EA 10. Mektup, s. 19.

kardeşim mühürleyip bana öyle göndersin... Onu mühürleyip bana gönderen sadece kardeşimin vekili idi. Bana getirilen 40 mina altını erittiğimde yemin ederim ki 10 mina bile etmedi ⁶¹⁴.

Bu pasajda anladığımız kadarıyla diplomatik armağanlar gönderilirken tutulan listede hediyein net ağırlığı çıkarılarak yazılarak; hediyein değerinin güvencesi olarak da gönderen tarafından mühürlenmiştir. Göndericinin hediyelerin listesine mutlaka dikkat etmesiyle birlikte; gerekli inceleme ve denetlenmenin yapılmadan gönderilmemesi gerektiği kuralları bulunmaktaydı. Ancak bu mektupta, alışlagelmiş kurala dikkat edilmediği vurgulanmıştır. Hediyeler bir merasim töreni ile sergilenir ve göndericinin adı açık bir şekilde yazılırdı⁶¹⁵. 7. numaralı mektupta her ne kadar Mısır tarafından gönderilen altın miktarı beğenilmemiş olsa da; II. Burna-Buriaş, Mısır ile olan diplomatik ilişkilerin zarar görmemesi ve var olan iletişimin bozulmaması adına yeniden mektup yollamıştır:

“Kardeşime rutin bir tebrik hediyesi olarak 4 mina güzel lapis lazuli gönderiyorum. Ayrıca kardeşime 5 ahşap savaş arabası gönderiyorum. Havalar düzelir düzelmez gelecek habercim kardeşime pek çok güzel tebrik hediyesi göndermiş olacağım. Ayrıca kardeşim ne istiyorsa yazsın ” ⁶¹⁶.

II. Burna-Buriaş’ın Akhenaton’a gönderdiği bir başka mektupta hediyeleşmenin bazen gerçekleşmediği ve böyle durumlarda iki devletin ilişkilerine ya da iki kralın arasındaki kardeşlik bağına zarar vermediği de anlaşılmaktadır.

“Şimdi, sen ve ben arkadaş olmamıza rağmen, elçileriniz bana 3 kez geldiler ve sen bana tek bir güzel tebrik hediyesi göndermedin, ben de sana güzel bir tebrik hediyesi göndermedim. Benim hiçbir şeyim eksik değil ve senin de hiçbir şeyin eksik değildir” ⁶¹⁷.

⁶¹⁴ Moran, *Amarna Letters*, EA 7. Mektup, s. 14.

⁶¹⁵ Bardakçı, *Sümerlerden Perslere*, s.159.

⁶¹⁶ Moran, *Amarna Letters*, Ea 7. Mektup, s. 13.

⁶¹⁷ Moran, *Amarna Letters*, EA 10. Mektup, s. 19.

Tutankhamon ile II. Burna-Buriaş, karşılıklı olarak hediyeleştiği görülmektedir. Bu hediyeleşmenin yeni hükümdarın tahta çıkışları sonrasında gelenek haline gelerek hükümdarlara gönderilen tebrik ve selamlama hediyelerinden oluşmaktadır⁶¹⁸.

*“Benim atalarım ve sizin atalarınız karşılıklı dostluk beyanında bulundukları andan itibaren birbirlerine güzel tebrik hediyeleri gönderdiler ve hiçbir güzel isteği de geri çevirmediler. Kardeşim şimdi bana tebrik hediyesi olarak 2 mina altın gönderdi... Ben de selamlama hediyesi olarak sana 3 mina hakiki lapis lazuli ve 5 ahşap savaş arabası gönderiyorum”*⁶¹⁹.

Dönemin şartları ve iki ülke arasındaki coğrafi mesafelere rağmen, önemli eğlencelere törenlere kralların birbirini elçiler aracılığı ile davet etmeleri beklenmiştir. Kassit kralı, Mısır firavunu III. Amenhotep’e kendisini Mısır’daki bir şenliğe davet etmemesi üzerine serzenişlerle dolu bir mektup yollamıştır. Bu kırgınlığına rağmen Kassit kralı I. Kadaşman-Enlil, Mısır’a gönderdiği mektupta tıpkı köydeki bir komşusunu çağırır gibi III. Amenhotep’i sarayının açılışına davet etmiştir.

“Büyük bir şenlik yaptığında, ulağını bana gönderip şöyle demedin:

*“Gel [ye v]e iç!” ve şenlik nedeniyle bana armağan yollamadın... Yeni bir [e]v yaptırđım. [Evimin] içine büyük bir [...] yaptırđım. Ulakların [evi] gördüler [ve mutlu oldular]. Şimdi evim için açılış [töreni] yapacağım. Gel sen [de] benimle [ye] iç. Senin yaptığını [ben yapmayacağım]. Sana [25 adam] ve 25 kadın gönderiyorum, [evimin açılış töreni için hizmetimde olan] toplam 50 kişi”*⁶²⁰.

Geç Tunç Çağı koşulları göz önüne alındığında, hem gidiş hem dönüş yolculuklarının aylar sürecektir olması ve firavunun bu süre zarfında hem yolculuk sırasında hem de tahtta yaşanabilecek olumsuz durumlarla karşılaşmak istememesi nedeniyle

⁶¹⁸ Bardakçı, *Sümerlerden Perslere*, s.159.

⁶¹⁹ Moran, *Amarna Letters*, EA 9. Mektup, s. 18.

⁶²⁰ Moran, *Amarna Letters*, EA 3. Mektup, s. 7.

davete katılamamıştır⁶²¹. Her ne kadar coğrafi uzaklığın farkında olursa da, eşit güçteki iki kralın birbirini sorması, sağlık durumu ile ilgili birbirini haberdar etmesi beklenirdi. II. Burna-Burias, biraz saf biraz da hırçın bir edayla⁶²² sağlık durumunu sormayan Mısır firavunu Akhenaton'a gönderdiği mektupta serzenişini şöyle dile getirmiştir:

“Kardeşimin habercisi buraya geldiğinden beri hiç iyi değilim ve bu yüzden onun elçisi hiçbir zaman benim yanımda yemek yemedi ve alkollü içki içmedi. Eğer habercine sorarsan. Sana iyi olmadığımı ve iyileşmem söz konusu olduğunda hâlâ sağlığıma kavuşamadığımı söyleyecektir. ... Üstelik ben iyi olmadığım ve ağabeyim de bana ilgi göstermediği için ben de kardeşime kızdım ve şöyle dedim: “Kardeşim hasta olduğumu duymadı mı? Neden bana hiç ilgi göstermedi? Neden buraya haberci gönderip beni ziyaret etmedi?” ⁶²³. Bu serzenişlerine cevaben Mısır elçisi, Kassit kralına yolların uzunluğundan ve iki memleket arasındaki mesafenin fazla olmasından kaynaklı olduğunu belirterek; onun hasta olduğundan haberinin olmadığını eklemiştir.

“Kardeşimin habercisi bana hitap ederek şöyle dedi: “Kardeşinizin sizi duyup selam verebileceği yakın bir yer değil. Ülke çok uzakta. Kardeşine, kim söyleyecek ki sana selam göndersin? Kardeşin hasta olduğunu duyup yine de sana elçisini göndermez mi?” Ben de kendisine şöyle hitap ettim: “Büyük Kral olan kardeşim için gerçekten uzak veya yakın bir yer var mı?” O da bana şöyle hitap etti: “Kendi elçine sor ki, gerçekten uzak mıdır? Dolayısıyla kardeşin senden haber almamış ve seni selamlayacak kimseyi göndermemiş.” Şimdi kendi elçime sorduğumda bana yolların uzak olduğunu söylediği için artık kızmadım ve daha fazla bir şey söylemedim” ⁶²⁴.

Mısır ve Kassit devletleri arasında yapılan ticaret, hediyeleşme ve düğün alaylarında kullanılan yol güzergâhını tespit etmek oldukça zordur. Kervan yolunun batıya doğru

⁶²¹ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s. 124.

⁶²² Oates, *Babil*, s.95.

⁶²³ Moran, 1992, *Amarna Letters*, EA 7. Mektup, s. 13.

⁶²⁴ Moran, *Amarna Letters*, EA 7. Mektup, s.13.

yapıldığı bilindiğine göre yol güzergâhını şu şekilde belirleyebiliriz: Fırat nehri takip edilerek Mariye ulaşıldıktan sonra Filistin'e gitmek için Humus üzerinden veya Kargamış kadar çıktıktan sonra güneye inerek Hamat üzerinden Sumur – Gubla (Byblos) - Dimaşka (Dimeşk - Şam)-Urusalim (Yerusalem-Kudüs) ve Gaza (Gazze) yolunu takip edilerek Mısır'a varmış olmalılar⁶²⁵. Ancak bu bölge pek de güvenli bir yol değildi. Küçük krallıklar, dönemin büyük devletleri olan; Mısır, Mitanni, Hitit devletlerinden hangisi güçlü ise o hükümdarın buyruklarına uymuş ve o devletin hükümrانlığını kabul etmişlerdir. Sık sık karşı tarafta olan devletlerin tüccarlarına ve onlara bağlı vasıllara büyük bir zarar vermişlerdir. Özellikle Babil ve Mısır arasındaki değerli hediyeleşmeleri bildiğimiz için Babil tüccarlarının soyulduğu olaylara da mektuplarda tanık olmaktadır.

Burna-Buriaş'ın IV. Amenhotep'e gönderdiği elçi Şalmu'nun ve onunla birlikte olan tüccarların uğradığı yağma üzerine mektup yazmıştır.

“Sana gönderdiğim habercim Şalmu iki kez soyuldu. İlkini Biriawaza soydu ve ikinci kervanı, sizin vasal valiniz olan Pamahu soydu. Kardeşim bu davayı ne zaman karara bağlayacak? Elçim kardeşimin huzurunda konuştuğu zaman, Şalmu da kardeşimin önünde konuşsun. Onun eşyaları kendisine iade edilsin ve kayıpları tazmin edilsin ” ⁶²⁶.

Kassit tüccarlarının soyulduğu bilgisi, başka bir mektupta da doğrulanmaktadır. Metin kırık olmasından dolayı elçinin ismi tam olarak tespit edilememektedir. Ancak Firuzan Kinal, bu ismin “Ahutabu” olabileceği yönünde fikir beyan etmiştir⁶²⁷.

“Kardeşim ve ben karşılıklı bir dostluk beyanında bulunduk ve şunu söyledik; “Babalarımız nasıl birbirleriyle arkadaşsa, biz de birbirimizle arkadaş olacağız.” Şimdi Ahutabu ile yola çıkan tüccarlarım iş nedeniyle Kenan'da kalmışlardır. Ahutabu, kardeşimin yanına vardıktan sonra Kenan'ın Hinnatuna şehrinde Balummi oğlu Şimadda

⁶²⁵ Kinal, *Khorsabad*, s.171-200.

⁶²⁶ Moran, *Amarna Letters*, EA 7. Mektup, s.14

⁶²⁷ Füzün, Kinal, “Amarna Arşivlerindeki Babil Mektupları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/3-4 (Ocak 1965), s.171-193.

ve Akkalı Şaratum oğlu Şutatna adamlarını oraya gönderdikten sonra, benim tüccarlarımı öldürüp paralarını aldılar. Ben Azuzu'yu ona sorasın diye sana yolladım. Ondan bilgi alın ki sizi bilgilendirsın. Kenan sizin ülkenizdir ve kralları da sizin hizmetkârlarınızdır. Senin ülkende yağmalandım. Onlardan hesap sorun ve çaldıkları paranın tazminini sağlayın. Hizmetkârlarımı öldüren adamları öldürün ve böylece onların kanlarının intikamını alın. Ve eğer bu adamları öldürmezseniz, ister benim kervanım ister sizin elçileriniz olsun, tekrar öldürecekler ve böylece aramızdaki elçiler de kesilecek ve eğer bunu sana inkâr etmeye çalışırlarsa Şumudda benim adamımın ayaklarını kestikten sonra onu yanında alıkoydu. Ve Akkalı Şutatna başka bir adamımı kendi kölesi yaptı. Bu adamlar size getirilmeli ki araştırasınız, ölü olup olmadıklarını soruşturasınız” ve böylece bilgi sahibi olasınız”⁶²⁸.

Bu mektupta belirtildiği gibi; bir kervan saldırıya uğramış ve yağlamalanmışsa, olayın geçtiği bölge hangi devletin sınırları dâhilinde ise o devlet sorumlu tutulmuş ve maddi kayıp o devlet tarafından ödenmiştir. Ayrıca başka tüccar kabilelerine saldıranlar ise, bağlı oldukları devlet tarafından cezalandırılmışlardır⁶²⁹.

Mektuplardan, o dönemde devlet elçilerinin de ticaret kervanlarıyla beraber seyahat ettiği göze çarpan hususlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kassit ve Mısır devletleri arasındaki mektuplaşmalarda, elçilere yönelik tutumlar, muameleler ülkeye verilen değeri de göstermesi bakımından önemli bir husustur. Eğer bir elçi kötü muamele görmüş veya huzura kabul edilmek için uzun süre beklemek zorunda kalmışsa, bu durum, elçisini gönderen devletin itibarının düşük olduğunu ve söz konusu devletin hükümdarının küçük görüldüğünü göstermektedir. I. Kadaşman-Enlil, III. Amenhotep'e gönderdiği mektupta elçisinin alıkonulmasından duyduğu rahatsızlığı şöyle dile getirmiştir:

⁶²⁸ Moran, 1992, *Amarna Letters*, EA 8. Mektup, s.16-17.

⁶²⁹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.451.

*“Daha önce babam sana elçi gönderirdi, sen onu uzun süre alıkoymazdın. Onu hemen buraya gönderirdin, ayrıca babama da güzel bir tebrik hediyesi gönderirdin. Ama şimdi sana bir haberci gönderdiğimde, onu altı yıl alıkoyuyor(sun).”*⁶³⁰

*“Sen şimdi... habercimi iki yıl boyunca alıkoydun... Derhal elçime haber ver ki yanıma gelsin...”*⁶³¹. Bir elçinin huzura kabul edilmek için uzun süre bekletilmesi, söz konusu devlete verilen itibar ve değerin bir göstergesiydi. Yukarıdaki mektuplaşmalardan anlaşıldığı kadarıyla, III. Amenhotep, muhtemelen istediği Kassit prensesinin kendisine verilmemesi üzerine tepki göstermiş olabilir.

Amarna Mektuplarında hediyeleri ileten elçilerin isimlerine de sıkça rastlanmaktadır. Bu elçilerin güvenilir kişiler olmalarının yanı sıra dil ve coğrafya bilgilerinin de çok iyi olması gerekmektedir⁶³². Elçilerin o bölgeyi avucunun içi gibi bildiği için kestirme yollara hâkim olan Burnaburiaş'ın IV. Amenhotep'e gönderdiği elçi Şindi-şugap'tan bahsedilir.

*“... Yanına gelen elçim Şindi-şugap, gerektiğinde arabayı şeytan gibi kullanır ve hızla yanıma gelir... Bulunduğunuz yerde yetenekli marangozlar var. Karada veya suda yaşayan, gerçeğe benzeyen vahşi bir hayvanı temsil etsinler, böylece deri tam olarak canlı bir hayvanınki gibi olsun. Haberciniz onu bana getirsin. Ama elinizde eskiler varsa, habercim Şindi-şugap size ulaşır ulaşmaz hemen acele etsin, arabaları ödünç alıp buraya gelsin. Gelecekteki teslimatlar için yenilerini yapsınlar ve sonra benim habercim, sizin habercinizle birlikte buraya geldiğinde, onları buraya getirsinler”*⁶³³.

⁶³⁰ Moran, *Amarna Letters*, EA 3. Mektup, s. 7.

⁶³¹ Moran, *Amarna Letters*, EA 7. Mektup, s. 13.

⁶³² Bardakçı, *Sümerlerden Perslere*, s.161.

⁶³³ Moran, *Amarna Letters*, EA 10. Mektup, s. 19.

Bazı durumlarda elçilerin güvenilmez olduğu ve mektuplarda yalancılıkla suçlandığı da görülmüştür. III. Amenhotep, I. Kadaşman-Enlil'in göndediği elçinin yalancı olduğunu hiç çekinmeden mektupta dile getirmiştir.

“Şimdi sen ve ben kardeşiz ama habercileriniz yüzünden kavga ettim, çünkü size yalan haber veriyorlar. “Mısır’dan götürülecek hiçbir şey vermedi’ dediler... ve ağızları yalan söyledi. Şunu bil ki bunlardan biri bana geldi ve gümüş, altın... aldı. Elçilerin daima sana yalan söylüyor. Ben de kendi kendime dedim ki, ‘Bunlara bir şey versem de vermesem de, onlar yine de yalan söylemeye devam edecekler’ Bu yüzden onlar hakkında kararımı verdim ve artık onları azlettim”⁶³⁴.

Mektupta, Kassit krallarının saray ve tapınak yapımlarında Mısırlı heykeltıraşları oldukça beğendikleri ve onları ülkelerine davet ettikleri de ifade edilmektedir. I. Kadaşman-Enlil'in yeni sarayının inşaatını tamamlamasının ardından, Mısırlı heykeltıraşlar tarafından yapılan heykelleri özellikle tercih etmesi, Geç Tunç Çağı'nda kültürel alışverişin de var olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer bir örnektir. Amarna'da bulunan EA 356-358 numaralı mektuplarda, muhtemelen Mısırlı doktor, afsuncu ve heykeltıraşların yazışmaları anlayabilmesi amacıyla, Mısırlı memurlara Babilce öğretilmesini sağlamak için ödünç alınmış edebi Babilce eserlerin yer aldığı görülmektedir⁶³⁵. Edebi metinlerin arasında: Adapa efsanesi, Nergal ve Erişkigal efsanesi ve Akadlı Sargon'la ilgili bir anlatı bulunur. Edebi metinler, yazmanların eğitiminde faydacı bir amaçla kullanılmış olmakla birlikte, bu bilgiyi edinmenin seçkinlerin kendilerini genellikle halktan ayırma yollarından biri olarak da yorumlanabilir⁶³⁶. Bu durum o dönemde Babil dilinin ve kullanılan yazının dışında, aynı zamanda Babil kültürünün de yayıldığını göstermesi açısından önemli bir bulgudur.

⁶³⁴ Moran, *Amarna Letters*, EA 1. Mektup, s. 2.

⁶³⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.456.

⁶³⁶ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.158-159.

Amarna mektupları kozmopolitik bir kültürün yansımasıdır. Büyük bir resmin sadece küçük bir parçası olsa da, değerini hala koruyan belgelerdir. Gerek politik-siyasal gerekse sosyal açıdan sağladığı zengin katkılarla döneme ışık tutmaktadır. Ancak Amarna Döneminin sonlarına doğru, Kassit ve Mısır arasındaki siyasi ilişkilerde bir gerileme yaşandığını görmekteyiz. III. Amenhotep ve IV. Akhenaton'un siyaset alanında varlığını gösteremeyen iki hükümdar olarak nitelendirilmiştir. Mısır'ın zayıflamasının nedeni olarak ise, yeni dini ülkelerinde yaymak için uğraşan iki hükümdarın icraatları ve askeri seferlerde pasif kalmaları gösterilmektedir⁶³⁷.

Mektuplarda sık sık bahsi geçen ve Nübye'den getirilen altın, Mısır firavunları tarafından dünyaya ve özellikle Kassit sarayından gönderilen prenseslerin karşılığında ihraç edilmesi konu olmuştur. Gönderilen yüklü miktarlardaki altın karşılığında ise, Kassit sarayından drahoma olarak lapis lazuli ve atların olduğu pahalı mallar gönderilmiştir. Çok miktarda egzotik ve modaya uygun malların isimleri geçmiş olsa da, Kassit ile mektuplaşmalarda gıda maddelerinin listelerde yer almaması Amarna mektuplarının en ilginç yanlarından⁶³⁸.

Kassit Devleti'nin gönderdiği hediyeler arasında özellikle lapis lazuliden yapılan hediyeler dikkat çekicidir. Mısır'da kaynak olarak bulunmayan bu taştan yapılan eşyaların varlığı bize yapılan yoğun ticaret ağını da göstermektedir. Bölgenin zengin tüccarlarının bu dönemde de Suriye, Doğu Akdeniz Bölgesi, Anadolu ve Mısır ile yoğun ticaret ilişkisi içinde oldukları anlaşılmaktadır. Babil, doğudan gelen malların Fırat üzerinden Batı dünyasına ve Mısır'a aktarılmasında üstlendiği rolü bu dönemde de korumuş gözükmektedir. Ünlü tekstil ürünlerinin yanında, savaş arabası için yetiştirilmiş atlar, lapis lazuli gibi ticari ürünler Mısır'a kadar gönderilmiş, karşılığında altın ve değerli taşlar alınmıştır⁶³⁹. Mısır'da ele geçirilmiş olan lapis lazuli eşyalarının incelenmesiyle daha çok

⁶³⁷ Oates, *Babil*, s.95.

⁶³⁸ Spalinger, *War In Ancient*, s.113-135.

⁶³⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 119.

Afganistan ve daha az Tacikistan menşeli olduğu tespit edilmiştir. Bu durum bize Orta Asya'dan başlayıp Mısır'a kadar giden büyük bir ticaret ağının da göstermektedir⁶⁴⁰.

Kassitler, Mısır ile olan siyasi ilişkilerini güçlendirmek amacıyla köklü Babil medeniyetine ve uluslararası itibarına dayanmaktaydı. Mısırlıların da buna dayanarak Kassitlerle ilişki kurmuş olmaları muhtemeldir. Zira yoğun bir diplomatik ilişki gelişmiş olsa da, doğrudan bir siyasi ittifak veya düşmanlığı belgeleyen herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kassitler'in son dönemlerine doğru, II. Ramses'in Hitit kraliçesi Puduhepa'nın Kassit sarayından gelin alması⁶⁴¹ üzerine Kassirler'in güçsüz olduğunu ve "Babil kralı büyük kral değil" şeklinde görüş belirtmesi, bu dönemde Mısır'ın Kassitler'e bakış açısını ve güç dengelerindeki değişimi göstermesi açısından önemli bir husustur. Kassitlerin zayıflaması, aynı dönemde güçlenen Assur'un baskısı ve nüfus artırma politikasının bir sonucu olarak da değerlendirilmektedir⁶⁴². Yukarıda da açıkladığımız gibi, Kassit ve Mısır arasındaki son diplomatik temas II. Burnaburiaş'ın hükümdarlığı döneminde gerçekleşmiştir. Kassitler üzerindeki Assur baskısı ve Mısır'ın kendi bölgesel nüfusunu koruma isteği iki ülke arasındaki etkileşiminde son önemli aşaması olmuştur.

2.3. Kassit Devleti ve Hitit Devleti'nin Siyasi İlişkileri

MÖ II. binyılda önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Hititler, Kızılırmak kavisi çevresini anayurt olarak seçmiş ve Yozgat, Çorum, Tokat, Kayseri, Sivas bölgesinde krallıklarını kurmuşlardır⁶⁴³. Hitit tarihinin ilk dönemlerine ait bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bunun en önemli nedenlerinden biri Hititler'i konu alan çağdaş bir belgenin bulunmaması, diğeri ise bu dönemde Hititler'in yazılı tarihî belgeler bırakmamış olmalarıdır. Yazı, ancak MÖ 1650 civarında yapılan Suriye seferinin ardından, Babil çivi yazısının benimsenmesiyle yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu nedenle Hititler'in ilk

⁶⁴⁰ Morkoç ve Uyanık, "Tunç Çağı", s.1785-1799.

⁶⁴¹ Brandau ve Schickert, *Hititler*, s.281.

⁶⁴² Bryce, *Hitit Krallığı*, s.436.

⁶⁴³ Serkan Erdoğan ve Serap Güngör Uyak, "Arkeolojik Araştırmalar ve Yazılı Belgeler Işığında Eski Çağ'da Yozgat", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 14 (Eylül 2022), s. 284-298.

dönemine dair bilgilerimiz, daha sonraki dönemlerde yapılan atıfların yorumlanmasıyla oluşturulan tarihî bir perspektife dayanmaktadır.

Geç Tunç Çağı'nda "Hatti'nin adamları" (LÚ.MEŠ URUḪatti) olarak adlandırılan Hititler'e ait ilk belgeler Asur Koloni Çağı'na tarihlenmektedir⁶⁴⁴. Onların dünya tarih sahnesinde belirgin bir rol üstlenmeleri ise MÖ XVII. yüzyılın ortalarına denk gelir. İsimleri bilinen ilk Hitit kralları XVIII. yüzyılda hüküm süren Kuşşara kralı Pithana ve oğlu Anitta'dır. Pithana ve Anitta, Nesa'yı ele geçirdikten sonra burayı yeni merkez olarak seçmişlerdir. Nesa'nın merkez yapılmasının nedeni, konumunun stratejik öneminden kaynaklanmaktadır. Anitta'nın gerçekleştirdiği seferler sonucunda kuzeyde Zalpa'dan güneyde Ullamma'ya kadar olan bölgeyi kontrol altına almayı başarmışlardır. Ancak bu başarıya karşılık Zalpa'nın güneyindeki krallıklar birleşerek bir koalisyon oluşturmuşlardır. Zalpa kralı Huzziya ve Hatti kralı Piyusti'nin öncülük ettiği bu koalisyon, Hititler'e savaş açmıştır. Anitta, Zalpa'ya saldırarak Huzziya'yı esir etmiş ve Nesa'ya getirmiştir. Hatti topraklarına saldıran Anitta, ele geçirdiği diğer bölgelerin aksine bu şehri tahrip etmiş, Vahsusana, Buruşattum ve Salativara'yı da hâkimiyet altına almıştır. Böylece Asur Koloni Çağı'nın ikinci evresinde Pontik bölgesi, Kızılırmak havzası ile Kızılırmak'tan Puruşhanda'ya kadar olan güney topraklarını kapsayan bir alan, merkezinde Nesa olmak üzere birleşik bir politik yapıya kavuşturulmuştur. Ancak Anitta'nın kurduğu bu kırılğan yapı kısa süre içinde çökmüş ve Asur Ticaret Kolonileri Devri de sona ermiştir⁶⁴⁵.

Anitta'nın oğlu Peruwa'dan söz edilmesi, onun da bir süre kral olduğunu düşündürmektedir. Kaynaklarda adı geçen ilk Hitit sülalesi ise Puşarumma Hanedanı'dır. Puşarumma, oğlu Labarna'yı veliaht ilan etmiş, ancak kendisinin ölümünden sonra Pankuş Meclisi Labarna'nın hükümdarlığını kabul etmeyerek kardeşi Papadilmah'ı kral yapmak istemiştir. Bu kararı kabul etmeyen Labarna mücadeleye girişmiş ve tahtı ele

⁶⁴⁴ Beckman, "Foreigners in the Ancient Near East", s.203-215

⁶⁴⁵ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.59-66.

geçirmeyi başarmıştır⁶⁴⁶. Anadolu’da siyasî birliği sağlayarak merkezi bir sistem kurmaya çalışan ilk önder Anitta’dır. Onun tarihî bir kişilik olduğunun kanıtı, icraatlarını belgeleyen yazılı buluntularla birlikte⁶⁴⁷ sonraki belgelerde üç kuşak kral isminden söz edilmesidir. Ancak bu krallar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır⁶⁴⁸.

Telipinu Fermanı’ndaki kayıtlara dayanarak, Labarna döneminde ülke sınırlarının Akdeniz’e kadar genişletildiği anlaşılmaktadır. Bu seferler sonucunda Kilikya kapılarına kadar ulaşıldığı⁶⁴⁹ ve bölgedeki geçitlerin Hitit kontrolüne geçtiği görülmektedir. Bu bilgi doğru kabul edilirse, Hititler’in Suriye’ye yönelik yayılma politikalarının Labarna döneminde, oldukça erken bir tarihte başladığı söylenebilir⁶⁵⁰.

Hattuşili’nin Hitit Krallığı’nın ilk hükümdarı olmamasına rağmen kurucu kral olarak kabul edilmesinin nedeni, Hattuşa şehrini yeniden inşa ederek devletin merkezine dönüştürmesi ve Hititler’i çağının güçlü devletleri arasına dâhil etmeyi başarmıştır⁶⁵¹. Hattuşili, Anadolu’da siyasî birliği ve merkezi otoriteyi sağladıktan sonra yönünü güneydoğuya çevirmiştir. Bu seferlerin temel nedeni, askerî teknoloji için gerekli hammadde kaynaklarına ulaşma ihtiyacıdır. Anadolu, bakır açısından zengin olsa da Tunç Çağı’nın en önemli bileşenlerinden biri olan kalay bakımından yeterli kaynaklara sahip değildi. Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Assurlu tüccarlar tarafından sağlanan kalay, bu dönemin sona ermesiyle birlikte farklı bölgelerden temin edilmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle Hattuşili, kalay açısından zengin olan Kuzey Suriye ve Mezopotamya’ya seferler düzenlemiş ve bu politikayı kendisinden sonraki krallara da miras bırakmıştır⁶⁵².

⁶⁴⁶ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları* (Konya: Kömen yayınları, 2011), s.204-206.

⁶⁴⁷ Tahsin Özgüç, *Kültepe. Kaniş/Neša* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), s.36.

⁶⁴⁸ Nazmi Özçelik, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı* (Ankara: Nobel yayınevi, 2012), s.55.

⁶⁴⁹ Oliver Robert Gurney, *The Hittites* (London: Penguin Books, 1990), s.29.

⁶⁵⁰ Fulya Dedeoğlu ve Bora Temür, “Hitit Devletinin Krallık Dönemindeki Kuzey Suriye Politikası”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1 (Ocak 2020), s. 88-97.

⁶⁵¹ Aydoğan, “Uygarlık Tarihinde Hitit”, s.131.

⁶⁵² Serkan Başol, “Hitit Ordu Düzeninde Yer Alan Bazı Askeri Terimler, Görevliler ve Rütbelere Üzerine Bir Not”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/1 (Temmuz 2022), s.344-378.

Suriye seferlerine verilen önemin arkasında ekonomik kazanç, güvenlik ve itibar unsurları bulunmaktadır. Suriye topraklarının verimliliği, ticaret yolları açısından kavşak noktasında bulunması ve değerli maden kaynaklarına sahip olması, bölgeyi cazip kılmıştır. Buradan sağlanan haraç ve ganimetlerin yanı sıra savaş esirlerinden oluşan iş gücü de Hitit ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Hattuşili için bu toprakların kontrolü, otoritesini pekiştirmenin yanı sıra hükümdarlık karizmasını artıran bir unsur olmuştur⁶⁵³.

Hattuşili, Suriye seferinden bir yıl sonra, sefere yönünü Hitit topraklarının batısına, Arzava Ülkesi'ne çevirmiştir. Hitit metinlerinde Arzava'ya dair en erken referans, Hattuşili'nin bu seferine dayanmaktadır⁶⁵⁴. Hattuşili, Puruşhanda yolundaki Nenassa ve Ulma halkının yaşadığı bölgelere giderek birçok ganimet elde etmiştir⁶⁵⁵. Bu dönemde Hurriler, Hattuşili'nin batı seferlerini fırsat bilerek Anadolu içlerine ilerlemiş ve yalnızca Hattuşa kenti işgal edilmeyen şehir olarak kalmıştır⁶⁵⁶.

Hattuşili, Hurriler üzerine sefere çıkarak Kuzey Mezopotamya ve Suriye üzerine ağırlık vermiştir. Suriye seferi kapsamında, Amanos Dağları arasındaki geçitleri kullanarak askeri harekât başlatmış ve Asi Nehri'nin kuzeyine yakın Halep'i Akdeniz kıyılarına bağlayan stratejik güzergâh üzerindeki müstahkem kentlerden biri olan Alalah'a (bugünkü Tell Açana) saldırmıştır. Alalah, Hitit birlikleri karşısında hezimete uğramış ve şehir kayıtsız şartsız teslim olmuştur⁶⁵⁷. Hattuşili'nin, Alalah'dan sonra önemli bir kent olan Urşu'ya sefer düzenlediği de düşünülmektedir⁶⁵⁸.

⁶⁵³ Dedeoğlu ve Temür, "Hitit Devletinin Krallık Dönemindeki Kuzey Suriye Politikası", s.88-97.

⁶⁵⁴ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.112.

⁶⁵⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.316.

⁶⁵⁶ Fatma Sevinç Erbaşı ve Arzu Gezmez, "Hitit Eski Krallık Döneminde Suriye Politikası ve Mısır ile İlişkiler", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11/34 (Mart 2023), s.172-193.

⁶⁵⁷ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.108.

⁶⁵⁸ Gernot Wilhelm, *The Hurrians*, Almanca çev. J. Barnes (Warminster: Aris & Phillips, 1989), s.16.

Hattuşili'nin Suriye seferleri sırasında Hurri-Mitanni Devleti güçlenmiş ve Hitit saldırılarına karşılık misillemede bulunmuştur. Buna karşılık Hattuşili, Hurri kentlerini tek tek yenmiş ve ülke sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar genişletmiştir. Ele geçirilen ganimetler ve sürgün edilen halklar, Hitit belgelerinde “zulümden kurtarılan halklar” olarak tanımlanmıştır⁶⁵⁹. Böylece Hattuşili, Hititlerin Suriye politikasının temellerini atmış ve bu gelenek, kendisinden sonraki hükümdarlar tarafından da sürdürülmüştür. Şamşi-Adad döneminde Anadolu'dan çekilen Assurlu tüccarlarla birlikte yazı geleneği de kesintiye uğramıştır. Hattuşili'nin Suriye seferleri sonucunda çivi yazısı yeniden benimsenmiş, Hititler tarafından kendi dillerine uyarlanarak geliştirilmiştir. Bu dönemde savaşlar, ele geçirilen topraklar ve kahramanlık hikâyeleri çivi yazılı tabletlerle kayda geçirilmiştir⁶⁶⁰.

Hattuşili'nin ölümünün ardından tahta geçen I. Murşili'nin ilk hedefi Halep olmuştur. Murşili, güney güzergâh üzerinden Kizzuvatna'da Hitit otoritesini pekiştirdikten sonra Halpa üzerine yürüyerek Yamhad Krallığı'nı ortadan kaldırmıştır⁶⁶¹. Halep'in fethi, Anadolu, Mezopotamya ve Mısır arasında ticaretin merkezi olan bu güzergâhta Hitit hâkimiyetinin sağlanmasını mümkün kılmıştır. Murşili'nin ölümünün ardından Hitit hâkimiyetinin Suriye'de tam olarak sağlanması, II. Tuthaliya döneminde gerçekleştirilmiştir⁶⁶². Yamhad Krallığı'nın ortadan kalkması, Hurri topluluklarını bir araya getirerek yeni bir güç olan Hurri-Mitanni Krallığı'nın doğmasına yol açmıştır. Mitanni Krallığı, süreç içinde güçlenerek Suriye'de Hitit ve Mısır devletleri için denge unsuru hâline gelmiştir⁶⁶³.

⁶⁵⁹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.31.

⁶⁶⁰ Sever, *Assur Tarihi*, s.56.

⁶⁶¹ Ercüment Yıldırım, “Hititlerdeki Tahta Geçiş Sisteminin Çağdaşı Olan Mısır Krallığı ile Kıyaslanması”, *History Studies*, 12/5 (October 2020), s. 2299-2317.

⁶⁶² Füzün Kınal, “Yamhad Krallığı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/ 8 (Mayıs 1967), s. 195-211. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000307.

⁶⁶³ Erbaş ve Gezmez, “Hitit Eski Krallık”, s.172-193.

Murşili, Halep'in fethinin ardından ordusunu yaklaşık 800 km güneydoğuda yer alan Fırat boyundaki Babil'e yönlendirmiştir⁶⁶⁴. M.Ö. 1595 yılında düzenlenen bu sefer sonucunda Babil bozguna uğratılmış ve Hammurabi hanedanının son üyeleri tahttan indirilmiştir⁶⁶⁵. Bu gelişme, Kassitler'in Babil tahtına geçmesini sağlamış ve Güney Mezopotamya üzerinde hâkimiyet kurmalarına zemin hazırlamıştır. Murşili'nin Babil seferinin ardından, saray entrikaları sonucu öldürülmesiyle Hitit tarihinde Gasıp Krallar Devri başlamıştır. Bu dönem boyunca Hitit Devleti, kanlı taht kavgaları ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle askeri ve siyasi gücünü kaybetmiş, yaklaşık elli yıl süren bir gerileme yaşamıştır⁶⁶⁶.

Hantili dönemi, belgelerin azlığı ve dağınıklığı nedeniyle kargaşalı bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde Suriye'de Murşili'nin sağladığı hâkimiyetin sürdürülmesi amacıyla birçok sefer düzenlenmiş, ancak büyümekte olan Hurri-Mitanni ile karşılaşmalarda çoğu zaman başarısızlık yaşanmıştır. Hantili'nin karısı Harapsili ve bazı prenslerin Hurri-Mitanni tarafından kaçırılarak Sugziya kentinde öldürülmesi, bu başarısızlıkların örneklerinden biridir⁶⁶⁷.

Hantili'nin ölümünün ardından tahta geçen I. Zidanta, Kizzuvatna kralı Pallia ile Hitit-Kizzuvatna sınırını Toroslar olarak belirleyen bir anlaşma yapmıştır⁶⁶⁸. Bu anlaşma, Hitit Devleti'nin bu dönemdeki zayıflığını ve küçük devletlerin lehine işleyen durumu göstermesi açısından önemli bir husustur. Zidanta'nın oğlu Ammuna tarafından öldürülmesiyle Gasıp Krallar arasındaki mücadele devam etmiştir⁶⁶⁹.

⁶⁶⁴ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.13.

⁶⁶⁵ Podany, *Ancient Mesopotamia*, s.136.

⁶⁶⁶ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.13.

⁶⁶⁷ Oğuz Soysal, "Noch einmal zur Sukziya-Episode im Erlass Telipinus", *Orientalia*, 59 (1990), s.271–279.

⁶⁶⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi* (Konya: Çizgi Yayınevi, 2009), s. 119-120.

⁶⁶⁹ Hacı Çoban, "Hitit Tarihinden Bir Kesit: Gasıp Krallar Devri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10/3, (Ağustos 2023), s.657-673.

Telipinu, tahta geçtiğinde taht kavgalarını sona erdirmek amacıyla Huzziya ve onun beş erkek kardeşini sürgüne göndererek kan dökülmesini engellemeyi hedeflemiştir. Telipinu, Panku meclisini yetkilendirerek bir fermân yayınlamış⁶⁷⁰ ve Hitit tahtına geçişin kurallarını yazılı hâle getirmiştir⁶⁷¹. Buna göre: Hükümdar olma şartları şöyle belirlenmiştir: Ölen kralın baş zevcesinden doğan en büyük oğul tahta geçer. Eğer ilk eşten bir oğul yoksa ikinci eşten olan oğul hak kazanır. Her iki eşten de oğul yoksa ilk eşten doğan kızın eşi (iç güvey) tahta oturur. Telipinu, Panku'ya bu kurallara uymaları için nasihatte bulunma görevini vermiştir. Yeni düzenlemeler ayrıca suçun şahsiliği ilkesini ön planda tutarak veliahdın ve kraliyet ailesinin güvenliğini sağlamayı amaçlamaktadır⁶⁷². Telipinu, bu fermanla öldürülme korkusuyla yaşayan taht namzetlerinin yaratılmasının da önüne geçmek istediği öne sürülebilir. Ayrıca, suçun şahsiliğini ön plana çıkararak veliahdın ve kraliyet ailesinin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Ancak, tahta geçiş kuralları uzun yıllar işlevini korusa da, taht kavgaları ve cinayetler tamamen engellenememiştir. Fermanın ardından I. Şuppiluliuma'nın tahta çıkışında da bu tür bir kavganın yaşandığı görülmektedir.

II. Tuthaliya'nın ölümünün ardından tahta geçecek olan ilk halef, “Genç Tuthaliya” olarak bilinen III. Tuthaliya'ydı. Ancak kardeşi Şuppiluliuma ve destekçilerinin yaptığı darbe sonucunda tahtan indirilmiştir⁶⁷³. Bu durumun Hitit aristokratları ve Panku tarafından tepkiyle karşılanmamasının nedeni, Şuppiluliuma'nın güçlü bir hükümdar olacağına duyulan inançtır. Hükümdarlığa geçişi şaibeli ve yasalara uygun olmasa da, ilk iş olarak başkent Hattuşa'da otoriteyi yeniden tesis etmiştir. Kaynaklar, Hitit etkisinin ne derece genişlediğini tam olarak belirtmese de, Şuppiluliuma'nın Arzawa askerlerini Aşağı Ülke'den sürdüğü, ardından Kaşkaları Karadeniz Bölgesi'ne doğru püskürterek

⁶⁷⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.316.

⁶⁷¹ Brandau ve Schickert, *Hititler*, s.98.

⁶⁷² İlker Koç, “Eski Hitit Kralı Telipinu, Dönemi ve Fermanı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1 (Nisan 2022), s. 83-98.

⁶⁷³ Trevor Bryce, *The Kingdom Of The Hitties* (Oxford: Oxford Univerity Press, 1998), s.168.

Kızılırmak çevresindeki Hitit topraklarını saldırılara karşı güvence altına aldığını aktarmaktadır ⁶⁷⁴.

Bu sırada Hurri-Mitanni Krallığı bazı iç sorunlarla uğraşmaktaydı. Mitanni kralı Şuttarna ölmüş, yerine geçen kral da kısa süre sonra hayatını kaybetmişti. Tahta çocuk yaşta geçen Tuşratta'nın zayıflığını fırsat bilen Hitit kralı Şuppiluliuma, bu karışıklığı körükleyerek saldırıya geçmiştir⁶⁷⁵. Aynı dönemde Babil'deki Kassitler ve yeni güçlenmeye başlayan Orta Assur Devleti de Mitanni topraklarına saldırılar düzenlemiştir⁶⁷⁶. Şuppiluliuma, başarılı bir sefer sonucunda Mitanni başkenti Vaşşukanni'yi yağmalayarak askeri başarılarını taçlandırmıştır. Tuşratta'nın ölümünün ardından oğlu Şattivaza tahta geçmiştir. Şattivaza, Hititler'e bağlılığını bildirerek bu ittifakı güçlendirmek amacıyla Şuppiluliuma'nın kızlarından biriyle evlenmiştir⁶⁷⁷. Şuppiluliuma'nın Mitanni'yi tamamen ortadan kaldırmaması stratejik bir hamle olarak yorumlanmaktadır. Assur'un giderek yükselen gücüne karşı, Assur ile doğrudan bir çatışmaya girmemek ve Mitanni topraklarını tampon bölge olarak korumak amacıyla bu politikayı izlemiştir ⁶⁷⁸.

I. Şuppiluliuma, Kuzey Suriye'deki fetihlerinin ardından bu bölgenin kırılgan yapısını ve merkezden yönetiminin zorluğunu göz önünde bulundurarak vasallık sistemini uygulamaya koymuştur⁶⁷⁹. Oğlu Telipinu'yu Halep'e, diğer oğlu Piyaşili'yi ise Karkamış'a vali olarak atamıştır. Ayrıca evlilik yoluyla diplomatik ittifaklarını da güçlendirerek: kızlarından birini Mitanni kralıyla, diğerini Arzawa eski kralıyla evlendirmiş; kız kardeşini Kuzeydoğu Anadolu'daki Hayaşa kralı Hukkan ile

⁶⁷⁴ Gary Beckman, *Hitite Diplomatic Texts* (Atlanta: Scholar Press, 1999), s.26-34.

⁶⁷⁵ Sever, *Assur Tarihi*, s.58.

⁶⁷⁶ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.18.

⁶⁷⁷ Jörg Klinger, *Hititler*, çev. Firuzan Gürbüz Gerhold (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2019), s.73.

⁶⁷⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.332.

⁶⁷⁹ Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/21 (Aralık 2008), s. 21-39.

evlendirmiştir. Kendisi ise güçlenen Assur ve Mısır’a karşı bir denge politikası izleyerek Kassit kralı II. Burna-Buriaş’ın kızıyla evlenmiştir⁶⁸⁰.

Bu dönemin dikkat çekici olaylarından biri, Mısır firavunu Tutankhamun’un genç yaşta ölmesiyle yaşandı. Dul kraliçe, çocuğu olmadığı için Şuppiluliuma’ya bir mektup göndererek oğullarından biriyle evlenmek istediğini bildirdi. Bu, Hitit kralı için Mısır tahtının “altın tepside sunulması” anlamına geliyordu. Şuppiluliuma, oğlu Zannanza’yı Mısır’a göndermiş, ancak prens yolda ya yaşamını yitirmiş ya da öldürülmüştür. Bunun üzerine Arnuwanda, Suriye’deki Mısır topraklarına saldırmakla görevlendirilmiştir. Bol ganimet ve esirlerle dönen Arnuwanda, Suriye topraklarını işgal etmiştir. Ancak Hitit askerleri dönüşte on yıl sürecek büyük bir salgını da beraberlerinde getirmiş ve bu salgın sonucunda Şuppiluliuma’dan başlayarak II. Murşili’ye kadar krallar, hanedan üyeleri ve halkın önemli bir kısmı hayatını kaybetmiştir⁶⁸¹.

II. Tuthaliya döneminde Azzi-Hayasa halklarıyla yapılan anlaşmalar, Şuppiluliuma zamanında da sürdürülmüştür⁶⁸². Kizzuwadna Krallığı’na son veren I. Şuppiluliuma⁶⁸³, Fırat Nehri’nden Akdeniz’e kadar uzanan Suriye ve Lübnan topraklarını ele geçirerek ardında büyük bir imparatorluk miras bırakmıştır⁶⁸⁴. Uyguladığı akılcı politikalar sayesinde Anadolu’da düzeni sağlamış, Kuzey Suriye’de ise kalıcı ve istikrarlı bir yayılım politikası izlemiştir⁶⁸⁵. Şuppiluliuma’nın ardından, salgın nedeniyle zayıflayan Hitit Devleti, II. Murşili’nin tahta çıkışıyla yeniden güç kazanmıştır. II. Murşili, babasının mirasını korumakla kalmamış; giriştiği seferlerde elde ettiği başarılarla imparatorluğu

⁶⁸⁰ Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi”, s.18.

⁶⁸¹ Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi”, s.18.

⁶⁸² Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*, s.26-34.

⁶⁸³ Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, s.210.

⁶⁸⁴ Özçelik, *İlkçağ Tarihi*, s.57.

⁶⁸⁵ Sir Gavaz, “Hitit İmparatorluk Devri”, s.21-39.

daha da güçlendirmiştir. Kendi icraatlarını ve babasının fetihlerini ayrıntılı olarak yazdırması onu tarih yazıcılığı bakımından da önemli bir figür haline getirmiştir.

II. Murşili dönemi, özellikle batıya yönelik seferlerin öne çıktığı bir dönem olmuştur. Arzawa kralı Uhha-Ziti'ye yazdığı bir mektupta Hitit kaçaklarının iadesini istemiş, olumsuz cevap alınca sefere çıkmıştır. İlk seferde başarılı olamasa da, kışı bölgede geçirdikten sonra Arzawa'yı ağır bir yenilgiye uğratmıştır⁶⁸⁶. Arzawa halkı sınır dışı edilmiş, ülke Hitit Devleti'ne bağımlı hale getirilmiştir⁶⁸⁷. Ardından Arzawa toprakları Mira, Haballa ve Seha Nehri Ülkesi olarak üçe ayrılmış, yönetimleri vasal krallara verilmiştir⁶⁸⁸. Bu kralların bağlılığı akrabalık ilişkileriyle pekiştirilmiş, Hitit prensesleriyle evlilikler yapılmıştır⁶⁸⁹.

II. Murşili döneminde, veba salgını, kıtlık, volkanik patlamalar ve karısı Danuhepa'nın beklenmedik ölümü gibi bir dizi olumsuz faktör, imparatorluk üzerinde ciddi tahribat yaratmış ve Murşili'yi kekeme hâle getirmiştir⁶⁹⁰. Bununla birlikte, dönemin olumlu yönlerinden biri, babasının önde gelen komutanları ile Halep ve Karkamış krallarına sadık kalan kardeşlerinin varlığı olmuştur. Ayrıca, çağdaş büyük güçlerin kendi iç sorunları nedeniyle Hititlere yöneltebilecekleri tehditlerin sınırlı kalması, II. Murşili'nin yönetimini nispeten güvenli bir zemine oturtmuştur⁶⁹¹.

Genç yaşta tahta geçen II. Murşili'nin öncelikli hedefi, Luvi kökenli halkların yaşadığı Arzava Ülkesi'ni ele geçirmek olmuştur. Uzun saltanatı boyunca, Murşili, babasından devraldığı imparatorluğun sınırlarını kuzeyde Karadeniz Dağları'ndan, güneyde Lübnan'a; batıda Ege Denizi'nden, doğuda Bingöl Dağları'na kadar

⁶⁸⁶ Klinger, *Hititler*, s.122-123.

⁶⁸⁷ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.336.

⁶⁸⁸ Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*, s.69-86.

⁶⁸⁹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, s.79.

⁶⁹⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, s.78.

⁶⁹¹ Klinger, *Hititler*, s.118.

genişletmiştir. Bu genişleme, Hitit devletinin hem coğrafi hem de politik açıdan önemli bir güç hâline gelmesini sağlamıştır ⁶⁹².

II. Murşili'nin ardından tahta çıkan oğlu II. Muvatalli, kaynaklarda en az bilgiye sahip olduğumuz dönemlerden birini temsil eder. Bunun nedeni, başkentin Hattuşa'dan Güney Anadolu'daki Tarhuntaşşa'ya taşınmasıdır⁶⁹³. Muvatalli'nin Tarhuntaşşa'da kurduğu arşivin oğlu III. Murşili tarafından Hattuşa'ya geri getirilmemiş olması, kaynak eksikliğini açıklamaktadır⁶⁹⁴. Başkentin taşınma nedeni kesin olmamakla birlikte, Kaşka saldırılarından uzaklaşma, doğudaki güçlü imparatorluklara yakınlaşma⁶⁹⁵ ya da dini bir tercihle Fırtına Tanrısı'na adanmış kente taşınma⁶⁹⁶ gibi görüşler öne sürülmektedir. Bazı araştırmacılar ise bu hamlenin kardeşi III. Hattuşili'den uzaklaşma isteğinden kaynaklandığını savunmuştur⁶⁹⁷. Başkentin taşınması durumu, söz konusu taşınmanın geçici bir önlem olmadığını göstermektedir; çünkü Hitit tanrılarının da yeni başkente taşındığı bilgisinden hareketle, taşınmanın kalıcı ve ritüel boyutu olan bir karar olduğu anlaşılmaktadır⁶⁹⁸.

Muvatalli, Hattuşa'yı seçkin kâtip Mitannamuwa'nın idaresine bırakmış⁶⁹⁹ ve ona "Büyük Yazıcı" (GALDUB.SAR) ünvanını vermiştir⁷⁰⁰. Kardeşi Hattuşili'nin tepkisini çekmemek ve onun bağlılığını sürdürmek amacıyla Muwatalli, ordu komutanlığı görevinden Hattuşa Sarayı Muhafızlarının Baş (GAL MEŞEDİ)⁷⁰¹ rütbesine terfi ettirmiştir. Hattuşili'ye kendi bölgesinin genel yetki alanı bırakılmış, kardeşi baş muhafız

⁶⁹² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.166-168.

⁶⁹³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.168.

⁶⁹⁴ Klinger, *Hititler*, s.124.

⁶⁹⁵ Klinger, *Hititler*, s.124-125.

⁶⁹⁶ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.22.

⁶⁹⁷ Ali Dinçol, "Hititler–Son Tunç Çağı, Hititler". *Arkeo Atlas*, 3 (2004):22-61.

⁶⁹⁸ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.337.

⁶⁹⁹ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.22.

⁷⁰⁰ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.339.

⁷⁰¹ Dinçol, "Hititler", s.22-62.

görevine yükselterek bir dizi askeri yetkiyle donatılmış ve Yukarı Valilik ülkesine atanmıştır⁷⁰². Ayrıca, Kaşkalar'ın sınırında yer alan Hakpiş ve İştaharaş ülkeleri Hattuşili'ye verilerek onu Hakpiş kralı ilan eden Muwatalli, bu düzenlemelerle hem cömert ve hoşgörülü bir yaklaşım sergilemiş hem de Hattuşa'yı Mittannamuva'ya bırakmak suretiyle hesaplı bir strateji izlemiş olduğunu göstermiştir⁷⁰³. Her ne kadar bu taşınma açıkça ifade edilmemiş olsa da, ülkenin Yukarı ve Aşağı şehir olarak ikiye ayrılması, söz konusu düzenlemenin altındaki siyasi ve idari mantığın bir göstergesi olarak yorumlanabilir⁷⁰⁴.

I. Şuppiluliuma döneminde bozulmaya başlayan Mısır-Hitit ilişkileri, II. Muvatalli döneminde silahlı çatışmaya dönüşür⁷⁰⁵. II. Ramses'in beşinci saltanat yılında Mısır-Hitit rekabeti doruk noktasına ulaşmıştır⁷⁰⁶. Akhenaton sonrası zayıflayan Mısır, II. Ramses'in tahta geçmesiyle yeniden güç kazanmış ve Hitit ittifaklarını bozmaya yönelmiştir. Ramses, özellikle Amurru'yu Hititlerden kopararak kendi safına çekmeye çalışmıştır⁷⁰⁷. Bu süreç, tarihe ünlü Kadeş Savaşı olarak geçmiştir. Hem Hitit Devleti hem de Mısır Devleti, Kuzey Suriye üzerindeki çıkar çatışmaları nedeniyle karşı karşıya gelmiştir⁷⁰⁸. Muvatalli, Amurru ve Nuhaşsa gibi krallıkları da yanına çekerek geniş bir müttefik ağı oluşturmuştur. Bu, onun diplomatik becerisinin göstergesi olarak değerlendirilebilir⁷⁰⁹.

Savaşın kesin bir galibi olmamıştır⁷¹⁰. Mısır kaynakları Ramses'i "tanrı gibi" tek başına zafer kazanmış gibi gösterse de, Hititler'in Suriye'de kurduğu vasallık sisteminde

⁷⁰² Bryce, *Hitit Krallığı*, s. 339.

⁷⁰³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2021), s.78.

⁷⁰⁴ Dinçol, "Hititler", s.22-62.

⁷⁰⁵ Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, s. 126.

⁷⁰⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, s.80.

⁷⁰⁷ Klinger, *Hititler*, s.126-127.

⁷⁰⁸ Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, s. 126.

⁷⁰⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.79.

⁷¹⁰ Klinger, *Hititler*, s.127-128.

herhangi bir değişiklik olmamıştır. Amurru kralı Bentešina⁷¹¹, Mısır ile yaptığı ittifakın bedelini tahtını kaybederek ödemiştir. Muvatalli, onun akıbetini kardeşi Hattuşili'ye bırakmıştır. Hattuşili, Bentešina'yı bir süre Yukarı Ülke'ye götürmüş, muhtemelen ileride abisine karşı bir koz olarak kullanmak istemiştir⁷¹². Bentešina'nın yerine Amurru tahtına Şapili getirilmiştir⁷¹³.

Kadeş Savaşı'nın ardından Suriye toprakları, savaş öncesi duruma dönmüştür. Amurru ve Kadeş krallıkları yeniden Hitit hâkimiyetine girmiş ve Mısır'ın Suriye üzerindeki doğrudan etkisi ortadan kalkmıştır⁷¹⁴. Tarihe, o zamana kadar bilinen en büyük arabalı savaş olarak geçen Kadeş Savaşı'nın ardından, III. Hattuşili ve II. Ramses arasında MÖ 1259 yılında bir barış anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın bir kopyası günümüzde Birleşmiş Milletler binasında bulunmaktadır. Kadeş Anlaşması, yıllarca süren çatışma ortamını sona erdirmek ve şiddetten ziyade barış ve istikrarı tesis etmek amacıyla yapılmış olsa da, asıl motivasyon Hurri-Mitanni boyunduruğundan kurtulan Orta Assur Krallığı'nın güçlenmesini dengelemektir⁷¹⁵. Muvatalli muhtemelen Kadeş Savaşı'nda yaralanmış ve başkente yetişemedi ölmüştür. Adana-Ceyhan yakınlarındaki Sirkeli'de gömülmüş ve anısına Ceyhan Nehri kıyısına, günümüze dek korunmuş bir kabartma yapılmıştır⁷¹⁶.

Muvatalli, ölmeden önce oğlu Urhi-Teşup'u ardılı olarak seçmiş, küçük oğlu Kurunta'yı ise amcası Hattuşili'ye yetiştirmesi için bırakmıştır. Urhi-Teşup, babasının ölümünün ardından III. Murşili adıyla tahta geçmiştir. III. Murşili'nin yedi yıl süren hükümdarlığıyla ilgili bilgiler, çoğunlukla amcası III. Hattuşili'nin anlatımlarına

⁷¹¹ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.350.

⁷¹² Dinçol, "Hititler", s.22-62.

⁷¹³ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.350.

⁷¹⁴ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.22.

⁷¹⁵ Klüger, *Hititler*, s.128.

⁷¹⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, s.80.

dayanmaktadır. Bu nedenle, anlatımların tarafsız olduğu araştırmacılar tarafından kuşkulu görölmektedir⁷¹⁷.

III. Muşşili, tahta geçtikten sonra Hattuşa'yı yeniden Hitit İmparatorluğu'nun başkenti yapmış ve bölünmüş imparatorluğu birleştirmeye çalışmıştır⁷¹⁸. Tarhuntaşa'daki tanrı heykellerini Hattuşa'ya geri getirmiřtir⁷¹⁹. Başkenti neden taşıdığı hâlen tam olarak bilinmese de⁷²⁰, bu hamle onun en büyük inisiyatiflerinden biri olmuřtur⁷²¹. Hükümdarlığı süresince babası Muvatalli'nin kararlarını geçersiz kılacak birçok girişimde bulunmuştur. Ancak bu girişimler, amcası ile yaşadığı güç mücadelesinin de başlangıcı olmuştur.

III. Muşşili, Yukarı Ülkenin en önemli dini merkezi Nerik ve Hakpiş'i amcasının elinden almış, ayrıca amcasının dostu ve başkâtip Mittannamuwa'yı görevden almıştır. Bu durum, Hattuşili'yi ciddi şekilde öfkelenirmiřtir⁷²². Hattuşili, yeğenine III. Muşşili ismiyle değil, Urhi-Teşup adıyla hitap ederek onu küçümsemiş; III. Muşşili'nin doğumunun haremdeki bir kadından “esertudan”⁷²³ olmasını propaganda malzemesi olarak kullanmıştır⁷²⁴. Taraflar arasındaki çatışma, vasallara kadar sirayet ederek iç savaş tehlikesini doğurmuştur. III. Muşşili, amcasına karşı kuzeye yönelmiş⁷²⁵ ancak savaşı kaybederek esir düşmüştür. Bu taht kavgası, Hitit tahtının el değiştirmesiyle sonuçlanmış ve imparatorluğu ileriki dönemlerinde olumsuz etkilere yol açmıştır⁷²⁶.

⁷¹⁷ Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi”, s.22.

⁷¹⁸ Dinçol, “Hititler”, s.22-62.

⁷¹⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.81.

⁷²⁰ Klinger, *Hititler*, s.130.

⁷²¹ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.368.

⁷²² Dinçol, “Hititler”, s.22-62.

⁷²³ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.81.

⁷²⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 1*, s.82.

⁷²⁵ Klinger, *Hititler*, s.131.

⁷²⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.82.

Hattuşili, Hititler’de sıkça görülen bir yöntemle yeğeni III. Murşili’yi tahttan indirerek tahtı gasp etmiştir. Bunu meşrulaştırmak için tanrıça İştara’nın isteğini öne sürmüş ve kral olmasını bu doğrultuda haklı göstermeye çalışmıştır⁷²⁷. Hattuşili, özellikle büyüyen Assur tehdidine karşı diplomatik girişimlerde bulunmuş, Mısır ile Kadeş Anlaşması’nı imzalamış, Kassitler aracılığıyla Babil ile dostane ilişkiler kurmuş ve Assur’a karşı diplomatik manevralar gerçekleştirmiştir. Eski Amurru kralı Bentešina ile özel vasallık anlaşmaları yapmış, diplomatik evlilikler yoluyla ittifaklar sağlamıştır⁷²⁸.

Tahtını güvence altına almak amacıyla Hattuşili, kraliyet üyelerine ve Hattuşa’nın önemli kişi ve kurumlarına ödenekler tahsis etmiştir. Piyamaradu’nun saldırısına karşı, muhtemelen Ahiyava kralı Tavagala’dan Piyamaradu’nun teslim edilmesini istemiştir. Bu sorun çözülmediğinde, Ahiyava kralının kardeşi ile Hitit ileri gelenleri arasında görüşmeler organize etmiş, ayrıca Lukka bölgesine giderek sorunu yerinde incelemiştir⁷²⁹. Bu dönem, askeri çatışmalardan çok diplomasi aracılığıyla şekillenmiştir⁷³⁰.

Hattuşili, küçük yaşta kendisine bırakılan yeğeni Kurunta’ya “tukhanti” ünvanını vererek üçüncü büyük yetkili konumuna atamıştır⁷³¹. Kurunta’yı Tarhuntaşa kralı yapmış ve ona vasallara uygulanan vergilerde kolaylıklar sağlamıştır. Bu imtiyazlar, Kurunta’nın Hitit tahtına yönelik olası iddialarını sınırlamayı hedeflemiştir⁷³². Assur tahtına çıkan I. Salmaneser’in Fırat’ı geçerek Anadolu’ya yaklaşması, Hattuşili’nin Assur ile ilişkilerinde uzlaşmacı politikalar izlemesine yol açmıştır. Bu süreç, II. Ramses ile barış görüşmelerinin başlatılmasına da katkı sağlamıştır. Hattuşili, kızlarından birini II. Ramses’in kraliçesi olarak Mısır’a göndermiştir⁷³³.

⁷²⁷ Aydoğan, “Uygarlık Tarihinde Hitit”, s.135.

⁷²⁸ Dinçol, “Hititler”, s.22-62.

⁷²⁹ Klüger, *Hititler*, s.132..

⁷³⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, s.82.

⁷³¹ Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi”, s.23.

⁷³² Dinçol, “Hititler”, s.22-62.

⁷³³ Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi”, s.23-24.

Hattuşili dönemi, devletin çıkarlarını ve veliahtların haklarını güvence altına almak amacıyla yürütülen diplomasiyle dikkat çekmektedir. Mısır ile düşmanlık sona erdirilmiş, başarılı girişimler gerçekleştirilmiş ve diplomasi aracılığıyla uluslararası denge sağlanmaya çalışılmıştır. Bu diplomatik faaliyetler, II. Ramses'e 26, III. Hattuşili'ye 26, Puduhepa'ya ise 13 mektup gönderilmesinden anlaşılmaktadır ⁷³⁴. III. Hattuşili'nin dış siyasetteki en büyük başarısı, Mısır-Hitit mücadelesini sona erdiren anlaşmayı imzalayarak iki büyük gücü dost hâle getirmesi olmuştur⁷³⁵.

Hattuşili'nin ölümünün ardından tahta IV. Tuthaliya geçmiştir. Tuthaliya'nın Hattuşili'nin öz oğlu olduğu kesinlik kazanmışsa da, Puduhepa'nın öz oğlu olup olmadığı belirsizliğini korumaktadır; son araştırmalar ise Puduhepa'nın Tuthaliya'nın üvey annesi olabileceğini öne sürmektedir⁷³⁶. Puduhepa, Hattuşili'nin ölümünden sonra tavananna görevini sürdürmüş, kral naibi olarak görevine devam etmiş ve zamanı geldiğinde görevini oğluna devretmiştir⁷³⁷.

IV. Tuthaliya, kuzeni Tarhuntaşa kralı Kurunta ile yaptığı anlaşmayı tunç bir tablet üzerinde korumuştur⁷³⁸. Bu tür bir belge dönem için eşsiz bir örnek teşkil etmiştir. Anlaşma, çocukluktan gelen dostluğu ve birbirlerini kardeş olarak gördüklerini vurgulamaktadır. Kurunta'nın krallık sınırları, hâkimiyet bölgesi, vergi yükümlülükleri ve savaş sırasında asker tahsisi gibi detaylar anlaşmada yer almıştır. Kurunta'ya tanınan 'Büyük Kral' unvanı ve ayrıcalıkları, gelecekte Hattuşaş açısından doğabilecek olumsuz sonuçların habercisi olmuştur. Konya'daki Hatip'te ve Hattuşaş'ta bulunan rölyefler ve

⁷³⁴ Ekrem Memiş, "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", *Belleten* 58/222 (Ağustos 1994), s. 279-294.

⁷³⁵ Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, s.127.

⁷³⁶ Taş, *Hitit Kralı*, s.19-21.

⁷³⁷ Memiş, "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", s.279-294.

⁷³⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.345.

mühür kaşeleri, Kurunta'nın Hitit tahtına fiilen geçişini doğrular niteliktedir⁷³⁹; ancak doğrudan bir güç mücadelesine dair belge henüz bulunmamıştır⁷⁴⁰.

Bu dönemde Assur kralı Tukulti-Ninurta, Fırat'ın doğusunda yer alan Kuzey Suriye topraklarını ele geçirerek Hititler ile çatışmaya girmiştir. Stratejik ve ticari önemi yüksek, bakır yatakları açısından zengin Alzi topraklarını ele geçirmiş, Nairi Ülkesi'ne seferler düzenlemiştir⁷⁴¹. Ancak bu seferler, kalıcı bir Assur hâkimiyeti sağlayamamıştır. Hititler, Amurru ve Ugarit krallarıyla yeni anlaşmalar imzalayarak bölgedeki güçlerini korumaya çalışmıştır. IV. Tuthaliya, Amurru kralı İştarmuva ile anlaşarak⁷⁴² Assur'a karşı ticari ambargo uygulamış ve Assur'un Doğu Akdeniz limanı Ugarit'e ulaşmasını engellemeye çalışmıştır⁷⁴³.

Assur ve Hitit arasında, lokalizasyonu kesin olarak belirlenemeyen Nihriya bölgesinde bir savaş gerçekleşmiştir. Bu savaş, Ugarit krallığına gönderilen bir mektupta yer almaktadır. Mektubu alan Ugarit kralı ile gönderen Assur hükümdarının tabletin kırık olması nedeniyle tarihlendirilmesi konusunda bazı şüpheler bulunsada, araştırmacılar mektubun Assur hükümdarı I. Tukulti-Ninurta tarafından Ugarit kralı Ibiranu'ya gönderildiği konusunda genel bir kanaate sahiptir. Savaş, Tuthaliya'nın, Assur kralının kendi vassalı konumundaki Ehli-Šarruma üzerine asker yollamasına tepki göstermesinin ardından başlamıştır. Tukulti-Ninurta, bu suçlamaları reddetmiş ve birliklerin Tēdi kentinden yola çıkarak Nihriya topraklarına ilerleme emri vermiştir. Tuthaliya'nın askerlerini koğuşlandırıp geri çekmemesi, Šurra yakınlarında Hitit ordusunun Assur birlikleri karşısında yenilmesine zemin hazırlamıştır. Savaşın tam olarak nerede gerçekleştiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, Tur Abdin ile Yukarı Dicle Vadisi arasında bir bölgede meydana geldiği kabul edilmektedir. Assur kralı bu başarının

⁷³⁹ Klinger, *Hititler*, s.138-140.

⁷⁴⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.346.

⁷⁴¹ Taş, *Hitit Kralı*, s. 55-87.

⁷⁴² Gökçek, *Asurlular*, s.99.

⁷⁴³ Dinçol, "Hititler", s.22-62.

ardından Ugarit kralı ile mektuplaşmıştır. Mektuplaşmanın nedeni ise Hitit Devleti'nin zayıflığını vurgulamak; Ugarit'i kendi tarafına çekmek ve ticaret yollarından faydalanmak istemesi şeklinde değerlendirilmiştir⁷⁴⁴.

Alzi topraklarını Assur'a bırakmak zorunda kalan Hititler, bakır madeni açısından zengin Alaşia topraklarında hâkimiyet sağlama girişimlerinde bulunmuştur⁷⁴⁵. IV. Tuthaliya, kendisine tanrısal ünvanlar vererek krallığını evrenin kralı olarak göstermiştir⁷⁴⁶. Bu durum, krallık meşruiyetinin hâlen tartışmalı olduğuna dair önemli ipuçları sunmaktadır. Her ne kadar devlet geri dönülmez bir çöküş sürecine girmiş olsa da, başkent Hattuşa, kapsamlı inşaat programlarıyla Önasya'nın en etkileyici ve büyük şehirlerinden biri hâline getirilmiştir⁷⁴⁷.

IV. Tuthaliya'nın ölümünün ardından Hitit tahtına, III. Arnuvanda'nın oğlu olmadığı için IV. Tuthaliya'nın diğer oğlu II. Şuppiluliuma geçmiştir. Bu dönemde kayıtlarda yer alan bilgilere göre, Hitit ülkesindeki sıkıntılar özellikle batı bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Yapılan araştırmalar, Anadolu'nun batısındaki Maşa ile güneybatısındaki Luka bölgelerinde çeşitli sorunların yaşandığına dair ipuçları sunmaktadır⁷⁴⁸. Hitit kralının Alaşia üzerine sefere çıkması ve Ugarit kralına donanmasını Lukka üzerine yardıma göndermesini emretmesi, araştırmacılar tarafından Deniz Kavimleri ile ilişkilendirilmiştir⁷⁴⁹. II. Şuppiluliuma, bu dönemde çok sayıda ferman ve yemin ile maiyeti altındaki kişileri kendine bağlı tutma çabası içine girmiştir⁷⁵⁰. Ancak, yürüttüğü faaliyetler çöküşün gerçekleşmesini engelleyememiştir. Mevcut kanıtlar, Hattuşa'nın

⁷⁴⁴ Taş, *Hitit Kralı*, s.89-98.

⁷⁴⁵ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.24.

⁷⁴⁶ Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, s.214.

⁷⁴⁷ Taş, *Hitit Kralı*, s.46.

⁷⁴⁸ Dinçol, "Hititler", s.22-62.

⁷⁴⁹ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.26-27.

⁷⁵⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, s.83.

yıkımından önce II. Šuppiluliuma ve birçok saray görevlisinin şehri terk ettiğini ve yıkımın bu noktadan sonra giderek arttığını göstermektedir⁷⁵¹.

MÖ 1200'lerden itibaren Hitit çivi yazılı belgeleri susmuş ve Hitit İmparatorluğu sessizce tarih sahnesinden silinmiştir⁷⁵². Geleneksel görüş, Hititlerin çöküşünü Deniz Halkları göçüne bağlasa da, bu kavimlerin Anadolu'ya geliş yolları, zamanı ve kapsamı kesin olarak tespit edilememiştir. Bununla birlikte, Deniz Halklarının yarattığı etki, Geç Tunç Çağı'nın sonunu getiren süreç üzerinde belirleyici olmuştur⁷⁵³. Son araştırmalar, çöküşün yalnızca Deniz Kavimleri kaynaklı olmadığını ortaya koymuştur. Hitit başkentinin son evresinde yapılan sistematik temizlikler⁷⁵⁴ ve yangın izleri, çöküşün karmaşık nedenlere dayandığını göstermektedir. Anadolu'da kuraklık ve gıda sıkıntısı bulunmaktaydı; Hattuša'daki yangın ve geniş çaplı yıkım izleri, Hitit kaynaklarında detaylı şekilde yer almamıştır. Bu durum, Hititlerin neden yıkıldığını hâlen cevaplanmamış bir soru hâline getirmektedir⁷⁵⁵.

I. Šuppiluliuma döneminde kurulan alt krallıklar, zamanla güçlenmiş ve merkezden uzaklaşma eğilimi göstermiştir. Tarhuntašša krallığı, özerk bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür⁷⁵⁶. II. Muvatalli ve III. Hattuşili kolları arasındaki hanedan çatışmaları, devlet ricaline olumsuz yansımış; vasal kralların merkeze olan bağlılıklarını azaltmış, hatta bağımsız hareket etmelerine sebebiyet vermiştir. Ağır vergi yükü ve askeri baskı altında ezilen halk, isyan etmiş ve bu iç ayaklanmalar imparatorluğun çöküş nedenleri arasında yer almıştır. Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra ne Hattuša'da ne de Anadolu'da Hitit hanedanlığına ait hiç bir iz kalmamıştır⁷⁵⁷.

⁷⁵¹ Klinger, *Hititler*, s.145.

⁷⁵² Dinçol, "Hititler", s.22-62.

⁷⁵³ Klinger, *Hititler*, s.144.

⁷⁵⁴ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi", s.27.

⁷⁵⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.347.

⁷⁵⁶ Klinger, *Hititler*, s.137.

⁷⁵⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, s.85.

Kassit ve Hitit devletleri arasındaki ilişkileri; Hitit siyasi tarihi, bilhassa İmparatorluk Çağı ile beraber nüfuz alanının genişlemesi ve çok boyutlu bir diplomatik ilişkiler ağı ile şekillenmiştir. Anadolu'nun merkezinden Suriye'ye ve hatta Yukarı Mezopotamya'ya kadar uzanan bu geniş çerçeve, Hititlerin çevre güçlerle sadece askeri alanda değil, diplomatik yollarla da çeşitli temaslar kurduğunu göstermektedir. Bu güçlerden biri de hiç şüphesiz aynı dönemde Güney Mezopotamya'da siyasi istikrarı sağlamış ve dönemin büyük güçleri arasına girmeyi başarmış olan Kassit hanedanlığıydı.

Hititlerin doğuya yönelik dış politikasında önemli bir rol oynayan bu ilişkiler, bazen elçiler aracılığıyla ve hediye değişimleriyle, bazen de bölgesel çıkarların hassas bir biçimde dengelenmesiyle biçimlenmiştir. Kassitler tarafından yazılmış belgelerin henüz elimizde olmaması veya bulanamaması nedeniyle incelememiz, Hitit kaynaklarına dayalı olarak gerçekleştirilecektir. Araştırmamızda birincil kaynaklar Boğazköy arşivlerinde çıkan belgeler, Hitit kral yıllıkları, mektuplar ve anlaşmalar bağlamında ele alınacaktır.

Ekonomik ve stratejik faktörler I. Hattuşili'yi Suriye ve Mezopotamya'ya yönlendirmiştir. Toros geçitlerini aşarak Fırat nehrine kadar ilerlemeyi başaran I. Hattuşili'nin ölümünün ardından I. Murşili, hem dedesinin vasiyetini göz önüne tutmak hem de onun kadar iyi bir komutan olduğunu ispatlamak amacıyla; hayatını ticaret yollarının denetimini sağlamaya adanmıştır. Halep, Hattuşili tarafından kuşatılmış olsa da ele geçirilememiştir. I. Murşili'nin metinlerinden, Hattuşili'nin Halep'te ağır, hatta ölümcül bir darbe almış olabileceği anlaşılmaktadır. I. Murşili, dedesinin intikamını almak ve stratejik hedeflerine ulaşmak için ticaret yolunun kuzey ucunda bulunan Halep'i kuşatma kararı almıştır. Halep Krallığı güçlü bir krallık iken; Halep'in müttefiki olan güney ucundaki Babil Krallığı, Hammurabi dönemindeki gücü ve askeri üstünlüğünü koruyamamıştır. Orta Fırat bölgesinde Mari Krallığı'nın bu dönemde yıkılmasından doğan siyasi boşluktan ise Hana Krallığı faydalanmıştır. Hana Krallığı, Babil ve Halep gibi Amorit yönetiminde değil; Kassitler'in etki alanı içerisinde bulunmaktaydı.

	Kassit Devleti Hükümdarları	Hitit Devleti Hükümdarları
--	------------------------------------	-----------------------------------

Orta Dönem	II. Burna-Buriaş (1359-1333)	I.Şuppiluliuma (1344-1322)
	?	II. Muvataalli (1295-1271)
	Kadaşman-Turgu (1281-1264)	III. Hattuşili (1264-1239)
	II. Kadaşman-Enlil (1263-1255)	III. Hattuşili (1264-1239)

Tablo.3: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Hitit ilişkileri tablosu

I. Murşili, doğuya doğru Fırat'a ve ötesindeki zengin topraklara sefere çıkmış⁷⁵⁸ ve Halep'i ele geçirerek Yamyad krallığına son vermiştir. Murşili, daha sonra ticaret yolları üzerinde stratejik öneme sahip bir nokta olan Ebla'yı ele geçirmiştir⁷⁵⁹. Hititlerin Yamyad Krallığını almasıyla bu topraklar Hitit hâkimiyet alanına girmiştir. Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya yapılan bu sefer sonucunda Küçük Asya, Hitit krallığına bağlı hale gelmiştir⁷⁶⁰. Böylece Murşili, Babil'e giden sefer yolunu da açmıştır. Murşili'nin Babil üzerine yaptığı seferin kesin nedeni bilinmemekle beraber ordusuyla birlikte Fırat'a doğru 800 km. ilerleyerek; güzergâhı üzerindeki çeşitli Kassit savaş önderine rastlamıştır. I. Murşili, Kassit ileri gelenleri üzerinde ya üstünlük kurmuş ya da onlarla ittifaklar tesis ederek⁷⁶¹ MÖ 1595'te zaten yıkılmaya yüz tutmuş Hammurabi hanedanlığının yönetimindeki Babil Devleti'ni, ortadan kaldırmıştır⁷⁶².

Hammurabi hanedanının sonu anlamına gelen bu sefer sonucunda; Murşili, Babil'i yağmalamış, şehri harap etmiş, tanrı Marduk ve karısının heykellerini Babil'den alarak kadim şehri terk etmiştir. Sürgünde olan tanrı ve tanrıça heykelleri 24 yıl sonra Babil

⁷⁵⁸ Llyod, *Türkiye'nin Tarihi*, s.34.

⁷⁵⁹ Bryce, *Ancient Syria*, s.31.

⁷⁶⁰ Jorgan Laessoe, *People Ancient Assyria*, çev. F. S. Leigh-Browne (London: Routledge & Kegan Paul, 1963), s.15.

⁷⁶¹ Bauer, *Antik Dünya*, s.222.

⁷⁶² Gökçek, *Asurlular*, s.69.

tahtındaki ilk Kassit kralı II. Agum tarafından tekrar geri getirilmiştir⁷⁶³. I. Murşili'nin Babil'in fethi, o zamanki Önasya dünyasında büyük yankı uyandırmıştır. Babil'in zaptıyla Hitit Devleti'nin güney hududu Basra Körfezine dayanmakla beraber, Akdeniz ticaretini bu körfeze bağlayan Fırat kervan yolunun önemli bir kısmının kontrolü, Hitit krallarının eline geçmiştir⁷⁶⁴. Hammurabi hanedanının yıkılmasının ardından, Amurluların sayısı azalmaya başlarken ve Babillilerin en azından yönetici kimliği çarpıcı biçimde değişmiştir⁷⁶⁵.

Babil, Hititlerin ulaşamayacağı ve kendi topraklarına katamayacağı kadar uzak bir konumdaydı⁷⁶⁶. Babil'e askeri sefer düzenleme girişiminin uzun vadede mantıksız sayılmasının nedeni, Hitit hükümdarlarının Babil'i, sürekli boyunduruk altında tutamayacağı ya da vasal hale getiremeyecek olmalarıdır. Böyle bir hedefin gerçekleşememesinin nedeni ise; Babil ve Hattuşa arasındaki mesafe ile Hititlerin Babil üzerinde hegomanya kurması için insan ve maddi kaynaklara sahip olmamasıdır⁷⁶⁷. Dünya tarihi açısından önemli bir sefer olan Babil'in düşüşü Hitit kaynaklarında yeterli bir yankı uyandırmamıştır. Bu durum, Murşili'nin çok kısa bir süre içinde öldürülmesi ve Hititler'de iç çatışmaların ortaya çıkmasıyla açıklanabilir. Çok sonraki bir dönemde, Hitit kralı Telipinu Metni'nde I. Murşili'ye ilişkin şu ifadeler kayıt altına alınmıştır:

“Ve O Halpa (Halep) üzerine yürüdü ve Halpa'yı yakıp yıktı. Halpa'dan aldığı tutsakları ve onların mallarını Hattuşa'ya getirdi. Ondan sonra Babil'e yürüdü ve Babil'i

⁷⁶³ Albert Goetze, “The Kassites and Near Eastern Chronology”, *Journal of Cuneiform Studies*, XVIII/4, (1964), s. 97-101.

⁷⁶⁴ Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, s. 119.

⁷⁶⁵ Arnold, *Who Were The Babylonians*, s.9.

⁷⁶⁶ Charles Gates, *The Archaeology Of Urban Life In The Ancient Near East And Egypt, Greece, And Rome* (London: Roudledge: Taylor & Francis, 2011), s.145.

⁷⁶⁷ Brandau ve Schickert, *Hititler*, s.54.

*yakıp yıktı. Hurrilere'de saldırdı ve Babil'den aldığı tutsaklarla onların mallarını Hattuşa'ya götürdü”*⁷⁶⁸.

Hitit Krallığı ile Kassit yönetimindeki Hana Krallığı arasındaki olası ittifakla ilgili birincil belgeler sınırlı olmakla birlikte, genel kabul gören görüşe göre Murşili, Kassitler'in kontrolündeki Hana Krallığı ile ittifak kurarak Halep'i kuşatmış⁷⁶⁹ ve Babil'in fethi sürecinde Kassitler tarafından yönlendirilmiştir⁷⁷⁰. Bryce, Kassit Hitit ittifakından söz etmiş olsa da; Oates Kassitlerin Murşili'nin seferinden yıllar sonra kurulduklarını göz önüne alarak bu ittifakın şüphe uyandırdığını belirtmiştir⁷⁷¹.

Bizler, bu seferde Kassitler ve Hititler arasında bir ittifakın gerçekleştiği kanaatindeyiz. Bu sefer Hitit için zengin ganimet, hiçbir Anadolu hükümdarının ayak basmadığı topraklara girerek itibar sahibi olmak ve büyüyen Hurri gücüne karşı askeri ve politik bir denge unsuru olarak görülmüş olabilirken; Kassitler için ise; daha önce çatışmalar yaşadıkları Tanrının Kapısı Babil'de yeni bir yönetici sınıfı yaratma arzusu olabilir⁷⁷². Hitit hükümdarı Babil'i yağmaladıktan sonra çaldığı Marduk heykelini Hana krallığına⁷⁷³ bırakarak Hatti topraklarına geri dönmüştür. Geç tarihli bir Marduk kehanet metni olan Agum-Kakrime yazıtında Marduk ve karısı tanrıça Zarpanitu'nun Esagil tapınağından çalınan heykellerinin, 24 yıl Hitit topraklarında kaldığı yazılmaktadır⁷⁷⁴.

Tanrı çalmak garip bir davranış olarak görülse de, o dönem inanışları arasında kutsal nesnelerin mucizevi gücüne inanıldığı bilinerek yapılan bir hamledir. Özellikle galip tarafın mağlup tarafa yaşattığı psikolojik savaş niteliğinde bir hamle olduğunu

⁷⁶⁸ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.64.

⁷⁶⁹ Odette Boivin, *The First Dynasty of the Sealand in Mesopotamia* (Leck, Berlin: CPI books GmbH, 2018), s.73.

⁷⁷⁰ Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature, Archaeology and Biblical Studies, 2007, s.40.

⁷⁷¹ Yılmaz ve Kılıç, “Eski Yakındoğu'nun Diplomasi, s.879-912.

⁷⁷² Bryce, *Hitit Krallığı*, s.147.

⁷⁷³ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s.48.

⁷⁷⁴ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.119.

düşünebiliriz. Tanrı, kentin güç kaynağıydı ve tanrı suretleri o kentten götürüldüğü zaman kopyası da yapılamadığı için; o kent koruyucu tanrısından yoksun kalıyor ve tanrının koruyucu etkisinden galip taraf yararlanmış oluyordu⁷⁷⁵. MÖ 1750'li yıllara doğru Hammurabi zamanında yerel bir tanrı olan ve yaratıcı tanrılar arasında yer alan Marduk, Babil'in baş tanrısı olarak diğer tanrılar arasında sıvrılmıştır. Hammurabi, yasalarını hazırlarken tanrı Marduk'un kendisine bu görevi verirken şöyle yazmıştır.

8-10) Ea'nın büyük oğlu olan marduk için

11-13) bütün insanlık üzerine Enlil'liği (hükümdarlığı) onun için tayin etti (ve)

14-15) İgigi'ler içinden arasından onu büyüüttü.

16-17) Babil şehrini Üstün adıyla andı;

18-19) Onu cihanda Üstün yaptı.

31) tanrı korkusu olan ben Hammurabi'yi,

32-34) memlekette adaleti tecelli ettirmem için,

35-36) şikâyet ve kötüyü yok etmem için

37-39) kuvvetlinin zayıfı yok etmemesi için

44-45) memleketi aydınlatmam için

46-49) insanların bedenini hoş etmek için, (onların refahı için), Anum ve Enlil adımı andılar.

50-53) Enlil'in çağırdığı çoban Hammurabi'yim ben

54-56) bolluk ve zenginlik yığan⁷⁷⁶.

⁷⁷⁵ Brandau ve Schickert, *Hititler*, s.56.

⁷⁷⁶ Membure Tosun ve Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve ammi-Şadoqa Fermanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), s.101.

Bu metinden anladığımız kadarıyla Hammurabi, kendi yasalarını hazırlarken ve devletini düzen içinde tutarken tanrının kendisine hükümdarlığı lütfettiğini ve tanrılar adına ülkesini yönettiği vurgulamak istemiştir. Bu dinsel ideoloji ile hareket eden Mezopotamya’da tanrı tasavvuru; insanların toplumsal, siyasi ve iktisadi örgütlenmelerinin bir yansıması şeklindedir. Kaderleri belirleyen tanrılarının yerine kendilerini koyan hükümdarlar, bu sayede devlete dirliği, refahı ve düzeni getirmiştir⁷⁷⁷ Murşili’nin kentin koruyucu tanrısını almasını, Babil halkını zenginlikten, refahtan mahrum bırakmak; mağlup devleti küçük düşürmek veya kendi gücünün üstünlüğünü sembolik olarak göstermek amacıyla yapılmış kasıtlı bir davranış olarak nitelendirebilmekteyiz. Kassit hükümdarı Agum, bu tanrı ve tanrıçayı geri getirerek; hem ülkeye eski müferreh günlerini geri getireceği umudunu vermiş hem de Kassitlerin Babil halkı nazarında meşruiyetini sağlayarak toplumla bütünleşmesi sağlamayı hedeflemiş olabilir. Bu adım, tanrılarının hoşnutluğunu elde ederek siyasi düzenin yeniden tesis edilmesine yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir⁷⁷⁸.

Murşili’nin komplo sonucu öldürülmesinin ardından I. Şuppiluliuma dönemine kadar elimizde Kassit ve Hitit devletleri arasında, herhangi bir ilişkinin varolduğuna dair bir belge bulunmamaktadır. I. Şuppiluliuma, Hititler’in Suriye sahnesinde tekrar baş aktör olmasını ve dönemin güçlü devletlerinin arasında yer almasını sağlamak istemiştir. Bu amaçla tüm dış politikasında özellikle Suriye politikasını uygulamaya koymaya çalışmıştır⁷⁷⁹. Yaptığı girişimler ile devletine büyük bir alanı kontrol eden ve istikrarlı bir ülke bırakarak Hitit Devleti’nin en büyük krallarından biri olduğunu ispat etmiştir. Bu dönemi incelerken Mısır, Mitanni ve Assur devletlerinin siyasi durumuna göz gezdirmek Şuppiluliuma’nın dış politikasını uygulamaya koyarken, politik manevrasını ve Kassit Devleti ile yakınlaşmasının temelinı anlamak açısından önemli bir husus olacaktır.

⁷⁷⁷ Jean Bottéro, *Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev. Mehmet Emin Özcan ve Ayten Er (Ankara: Dost Yayınları, 2020), s.238.

⁷⁷⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.119.

⁷⁷⁹ Philo H. J. & Houwink Ten Cate, *The Records Of The Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.)* (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten, 1970), s.79.

Mısır Devleti’i, Geç Tunç Çağında uluslararası diplomasinin en çok geliştiği devlet olarak karşımıza çıkarken, bu dönem “Amarna Çağı” olarak adlandırılmıştır. Söz konusu çağın adını alan yeni başkent, günümüzde Orta Mısır topraklarında yer alan Amarna’dır. Dönemin uluslararası yazışmalarına ışık tutan diplomatik belgeler Amarna’da ele geçirilmiştir. Mısır firavunu IV. Akhenaton, belki dini nedenlerle, belki de siyasi nedenlerle yeni bir din olan Aten inancını hayata geçirmek için uğraşırken; özellikle askeri arenada bilhassa Kuzey Suriye topraklarında kendisine vasal statüsü ile bağlı olan devletçiklerle çok fazla ilgilenememiş; Hitit ise bu fırsatı iyi değerlendirmiştir⁷⁸⁰.

Hurri-Mitanni Devleti’nin eski gücünü kaybetmesi ve Mısır firavununun kendi iç meselelerinden dolayı müttefikine yeterli desteği vermemesi üzerine, Şuppiluliuma Fırat nehrini geçerek Mitanni başkentini ele geçirmiştir. Şuppiluliuma, stratejik bir politika ile Mitanni Devletine tam olarak son vermemiş; Assur tehlikesine karşı vasal statü ile kendisine bağlamıştır⁷⁸¹. Kızını ise Mitanni kralı ile evlendirmiştir. Hurri-Mitanni kralı Tuşratta’nın kendi oğullarından biri tarafından öldürülmesi ile Mitanni içinde taht kavgaları zuhur etmiştir. Şattivaza, ilk olarak Kassitler’e sığınma talebinde bulunmuş olsa da, Assur tehlikesine karşı Kassitler tarafından bunun reddedilmesi üzerine Hitit kralına sığınmış ve onun desteği ile Mitanni tahtına geçmiştir. Hurri-Mitanni Devleti, geniş toprak kayıpları sonucunda Hititler’in vasal konumuna düşmüştür⁷⁸². Mitanni Devleti’nin zayıflamaya başlamasıyla, siyasi arenada kaybettiği güçle birlikte yarattığı boşluğu Assur Devleti doldurmak istemiştir.

Mitanni’nin bu zayıflığından yararlanmak isteyen Assur-uballit, hem sınırlarını genişletmeye hem de dış politikada aktif bir şekilde rol oynamaya çalışmıştır. Mısır firavunu ile yazışmaları, kızının Kassit hanedanıyla yaptığı diplomatik evlilik, bu

⁷⁸⁰ Alpaslan Ceylan, “Hitit Kralı I. Şuppiluliuma’nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme I (Suriye ve Mısır)”, *Bellek/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Aralık 2019), s. 1-15.

⁷⁸¹ Bryce, *Ancient Syria*, s. 43.

⁷⁸² Laessoe, *People Ancient Assyria*, s.51.

düşüncelerimizi onaylar niteliktedir. Ayrıca Eski Assur kralı I. Şamşı-Adad'tan beri ilk defa “şar kiššati”⁷⁸³, ünvanını kullanan ilk Assur hükümdarı olmuştur. Bu durum bize Assur Devleti nezdinde karanlık günlerin sonuna yaklaştığını göstermesi bakımından önemli bir husustur⁷⁸⁴. Assur kralı Assur-uballit, Alşe krallığı ittifak kurarak Mitanni üzerine saldırıya geçmiştir. Fırat'ın doğusunda yer alan topraklar ise iki krallık arasında paylaşılmıştır⁷⁸⁵.

Hurri-Mitanni'deki taht kavgalarına müdahale etmeye çalışan Assur kralının siyasi manevralarına Hitit kralı başlangıçta sessiz kalmış, ancak zamanla bu tutum, bölgedeki güç dengeleri açısından endişe verici bir gelişme olarak görülmüştür. Kuzey Suriye'deki çıkarları için siyasi dehasını kullanan I. Şuppiluliuma, her ne kadar Mısır Devleti ile karşı karşıya gelmek istemese de kariyerinin son zaferi olan Karkamış'ı ele geçirmiş ve oğlunu Halep kralı olarak atamıştır⁷⁸⁶. Kuzey Suriye'de yaptığı seferlerle bu toprakları kendi arka bahçesi olarak gören Şuppiluliuma, etkileyici siyasetini diplomatik evlilik bağları ile de perçinlemiştir. İki kızından birini Mitanni kralı Şattiwaza ile diğerini ise Arzawa'nın eski kralı ile evlendirmiştir. Kız kardeşini Azzi-Hayaşa kralı Hukkana ile evlendirmiştir. Oğullarından Telepinu'yu Halep'e, diğer oğlu olan Piyaşili'yi ise Karkamış'a vali olarak atamıştır⁷⁸⁷.

Mitanni Krallığı'nı 'böl, parçala ve yönet' stratejisiyle kontrol altına alan ve Kuzey Suriye'deki çıkarlarını güvence altına alan Şuppiluliuma için bir diğer stratejik aktör, Kassit Devleti'ydi. Hitit hükümdarının perspektifinden Kassitler, Kuzey Suriye'deki çıkarları koruma işlevi görecektir ve Assur tehdidine karşı olası bir ittifak zemini sağlayabilecek bir müttefik olarak değerlendiriliyordu. Şuppiluliuma, dedesi I.

⁷⁸³ Evrenin kralı anlamına gelmektedir.

⁷⁸⁴ Miller, “Political Interactions”, s. 97

⁷⁸⁴ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.143.

⁷⁸⁵ Trevor, *Letters*, s.34.

⁷⁸⁶ Collins, *The Hittites*, s.48.

⁷⁸⁷ Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi”, s.18.

Murşili'nin doğrudan Babil üzerine sefere çıkma yaklaşımını benimsemek yerine, farklı bir stratejik yol izlemiştir. Ticaret yollarının denetimini elinde tutarken kendi tarafında olan bir müttefik yaratma arzusuyla, Kassitler ile diplomatik ve siyasi ilişkileri geliştirmek istemiştir. Bunun için ise en kısa yol diplomatik evlilik olmuştur. Hanedanlar arasında yaptırdığı evlilikler ile o devletlerin Hitit aleyhinde olabilecek davranışların önüne geçmek isteyerek, Hititler'e gelebilecek saldırılardan da haber olma amacı taşımıştır. Ancak böyle bir evliliğin gerçekleşmesi için ise karısı ve beş oğlunun annesi Henti'yi saf dışı bırakması gerekmiştir. I. Suppiluliuma, Kassit kralı II. Burnabuaş'ın kızı ile diplomatik bir evlilik yapmış ve onu birinci eşi olarak Hattuşa'ya getirmiştir. Mevcut kaynaklarda Kassitli prensesin adı tam olarak tespit edilememekle birlikte, genel kabul gören görüş, prensesin literatürde Malnigal olarak anıldığı yönündedir⁷⁸⁸.

Kassitli prenses, kendi doğum adını kullanmak yerine Tavananna ismini kullanmıştır⁷⁸⁹. I. Suppiluliuma'nın İkinci Suriye Seferi sonrasında zengin bir ticaret devleti olan Ugarit kralı Nigmandu ile yaptığı anlaşma metni, Ras Şamra kazılarında bulunmuştur. Bu anlaşma metninde vasal krallık statüleri ve Ugarit krallığının vereceği haraç belirlenmiştir. Anlaşma mührünün üzerinde şu yazılar tespit edilmiştir:

“ *Fırtına tanrısının sevgilisi, Hatti ülkesinin kralı Büyük kral Şuppiluliuma'nın mührü. Babil kralının kızı, büyük kraliçe Tavananna'nın (“kadın hükümdar”) mührü* ”⁷⁹⁰. I. Şuppiluliuma'nın Babil kralı II. Burnaburişa'nın kızıyla evlenmesi ve bu evliliği izleyen gelişmeler, daha sonra Murşili'nin aktarımları aracılığıyla günümüze ulaşmıştır⁷⁹¹.

Mezopotamya ve Mısır'ın aksine Hititlerde kraliçelerin önemli görevleri vardı. Dönemin diğer devletlerinde kraliçelerin dini görevleri dışında ülke idaresinde söz hakları yokken, Hititlerde Büyük kraliçe “SAL.LUGAL.KAL” ve “Egemen Kraliçe Tavananna”

⁷⁸⁸ Hout, *The Purity of Kingship*, s.47.

⁷⁸⁹ Brinkman, “Foreign Relations”, s.271-281

⁷⁹⁰ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu* (Ankara: TÜBİTAK, 2002), s.92.

⁷⁹¹ Trevor, *Letters*, s. 14.

ünvanı ile bütün resmi ve dini törenlerde kralın yanında ve eşiti olarak durmakta ve mühür baskılarında kraliçelerin isimlerine de yer verilmekteydi. Dış politikada ve devletlerarası hukuka hâkim olan kraliçeler, ülke yönetiminde de söz hakkına sahiptir. Hitit kralının ölümünden sonra bile, Tavananna ünvanı ile yeni kralın yanında politik, askeri ve dini görevlerine devam etmişlerdir. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra Kassit prensesini Tavananna ünvanı ile belgelerde görülmeye devam etmiştir. Ancak II. Murşili ile yaşadıkları sorunlar ve kraliçelik yetkilerini kötüye kullanması suçlamasıyla yapılan mahkeme sonucuna göre yetkileri elinden alınarak sürgün edilmiştir⁷⁹².

Şuppiluliuma, bu stratejisi ile diplomatik yeteneğinin bir örneğini sergilemiştir. Siyasi dengeleri etkilemiş ve iki krallık arasındaki barışı sağlayarak imparatorluğunun güvenliğini arttırmıştır. Kassit kralı ise sınır komşusu olan Assur'a karşı bir denge siyaseti ile kendi çıkarlarını koruyarak bir ittifak girişimde bulunmuştur. Bu evlilik, siyasi ve diplomatik ilişkileri geliştirerek iki hanedan arasındaki bağları güçlendirmiştir. Şuppiluliuma'nın Mısır'a karşı misilleme amaçlı Levant seferi sonrası getirdiği esirler ve Hitit topraklarında patlak veren salgın nedeniyle ölümü, Hititlerin uzun yıllar siyasî sahnede görünürlüğünü yitirmesine ve iki devlet arasında kurulan evlilik bağının hedeflenen stratejik amaçlara ulaşamamasına neden olmuştur. Şuppiluliuma'nın ölümünün ardından II. Muvatalli dönemine kadar, Hitit kaynaklarında Kassit Devleti ile ilgili elimizde şu ana kadar belge ulaşamamıştır.

II. Muvattalli döneminde, Kassitler ile yakınlaşma tekrar başlamıştır. Ancak bu yakınlaşmaya dair bilgileri Muvattalli'nin kardeşi III. Hattuşili dönemindeki yazışmalardan öğrenmekteyiz. III. Hattuşili, yeğeni Urhi-Teşup'u tahttan indirerek sürgüne yollamıştır. Kendi hükümdarlığı ile beraber soyunun da meşruiyetini halkın gözünde sağlamlaştırmak için dönemin güçlü devletleri olan Mısır, Kassit, Amurru ile

⁷⁹² Memiş, "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", s.279-294.

anlaşmalar yapmış ve diplomatik evlilikler vasıtasıyla uluslararası arenada kurulan dostluklar sayesinde yerini korumak istemiştir⁷⁹³.

I. Salmanassar, Hurri-Mitanni Devleti'nden kalan topraklar üzerindeki haklarını kullanarak, Fırat Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alanı kontrolü altına almıştır. Yaşanan bu gelişme Hitit Devleti'nin güneydoğu politikası için yeni stratejiler benimsemesini zaruri kılmıştır. Hititler, Kassitler ile geçici bir ittifak yapmış ve ardından yeni bir önlem olarak ise ortak düşmana karşı Mısır ile Kadeş Anlaşmasını imzalamıştır⁷⁹⁴.

III. Hattuşili dönemiyle birlikte, hem Mısır hem de büyüyen güç Assur'a karşı iki devlet arasında siyasi ilişkilerin en yoğun olduğu ve diplomasi dilinin en fazla kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Kassit tahtına, önce Kadaşman-Turgu ve ardından oğlu II. Kadaşman-Enlil geçmiştir⁷⁹⁵. I. Şuppiluliuma döneminden sonra kopan Hitit-Kassit ilişkilerinin, bu dönemde ortaya çıkan askeri ve stratejik sorunlar nedeniyle tekrar canlandığı görülmektedir⁷⁹⁶.

Urhi-Teşup, amcası tarafından sürgüne gönderildiği Nuhaşşe'ye vardktan bir süre sonra Hitit tahtını tekrar geri alabilmek için Kadaşman-Turgu ile ittifak görüşmelerinde bulunmuştur. Urhi-Teşup, bu hamleyi yaparken daha önce amcası III. Hattuşili tarafından tertip edilen bir evlilik anlaşması ile Babil sarayına gelin olarak gönderilen kız kardeşinden destek göreceğini umarak, amcasına karşı bir komplo girişiminde bulunmaya çalışmıştır⁷⁹⁷. Kassit kralı Kadaşman-Turgu, Urhi-Teşup'un bu ittifak kurma girişimini kabul etmemiştir. Ayrıca III. Hattuşili, yeğeninin bu hamlesini erken bir zamanda öğrenerek onu yeni sürgün bölgesi olan Alasia'ya göndermesiyle ittifak girişimleri

⁷⁹³ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.435-436.

⁷⁹⁴ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s.54.

⁷⁹⁵ A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization* (London: Cambridge University Press, 1964), s.406.

⁷⁹⁶ Çağla, "Kassitler ve Hititler", s.143-152.

⁷⁹⁷ Brandau ve Schickert, *Hititler*, s.256.

sonuçsuz kalmıştır⁷⁹⁸. III. Hattuşı'nın otobiyografisi veya savunması olarak bilinen metinde yeğeni Urhi-teşup ile ilgili kısımda şunları yazmaktadır:

“... Ona Nuhaşşe ülkesinde müstahkem yerler verdim. O, orada kaldı. Başka bir darbe yapabilseydi Karduniya'ya (Babil'e) kaçacaktı. Konuyu işitince, onu yakaladım ve deniz kenarına (ötesine?) gönderdim”⁷⁹⁹.

Hattuşili, düşman olarak gördüğü Mısır ve yükselen Assur tehdidine karşı Kadaşman-Turgu ile bir ittifak yaparak ve Kadaşman-Turgu'nun Mısır Devleti ile olan ilişkilerini kesmeye ikna etmiştir. Houwink ten Cate, bu ittifakın Urhi-Teşup'un Kassitler'e sığınma talebinden ve Nuhaşşe'den çıkarıldıktan sonraki bir zamana denk geldiğini iddia etmektedir⁸⁰⁰. Yapılan bu anlaşma karşılığında Kassitler kendilerine karşı dışarıdan bir saldırı geldiği takdirde Hititler'den yardım talebinde bulunmuştur. Kassitler, muhtemelen bu saldırının Assur'dan geleceğini düşünmüş olmalı. Kadaşman-Turgu, Hititler'in Mısır'a karşı girişeceği olası savaşta, anlaşma gereği Hititler'in yanında yer alacaktı. Kassitler'in Hitit taraftarı bir politika benimsediğini III. Hattuşili'nin Kadaşman-Enlil'e gönderdiği mektupta şu sözlerle görmekteyiz:

“Babanla diplomatik ilişkilerimiz olduğu tespit edildiğinde ve kardeş gibi olduğumuzda aşağıdaki hususlarda anlaştık: Biz kardeşiz ve bu herhangi birimizin düşmanına düşman, arkadaşına arkadaş olduğumuz anlamına gelir. Mısır kralıyla birbirimize kızdığımızda babana, Kadaşman-Turgu, Mısır kralının artık düşmanım olduğunu söyledim. Baban bana: Kardeşim Mısır'a doğru ilerlerse bende askerlerimle araçlarımla elimizden geldiğince destek olacağız”⁸⁰¹.

⁷⁹⁸ Stefan G. Chrissanthos, *Warfare in the Ancient World* (London: Bloomsbury Publishing, 2008), s.205.

⁷⁹⁹ Alp, *Hitit*, s.140.

⁸⁰⁰ Cate, “The Early”, s.145.

⁸⁰¹ A. Leo Oppenheim, *Letters from Mesopotamia* (Chicago: The University of Chicago Press, 1967), s.143-144.

Hattuşili'nin yazdıklarından yola çıkarak, Kadaşman-Turgu'nun Mısır'a karşı Hitit taraftarı bir politika benimsediğini söyleyebiliriz⁸⁰². Bu ittifak girişiminden yaklaşık bir yıl sonra Kassit kralının ölümü üzerine yerine oğlu Kadaşman-Enlil, Kassit tahtına geçmiştir. Hattuşili, bir önlem olarak genç kralla iletişime geçerek biraz tehdit ve protesto içerikli mektubu ile genç kralın Mısır ile olan dostluk kurma çabalarını engellemeye çalışmıştır. Kassitler ile iyi ilişkiler içerisinde olmak istemesinin nedenlerinden ilki; yeğeni Urhi-Teşup'un II. Ramses tarafından korunduğunu düşüncesinden ileri gelmektedir. İkinci neden olarak da Assur'a karşı geleneksel düşmanı ve coğrafi konumu nedeni ile Hititler'in doğal müttefiki olan Kassitler ile iletişime geçerek ve II. Kadaşman-Enlil'e kapsamlı bir mektup yollamıştır. Bu mektup uluslararası siyasetin entrikalarını gösteren önemli bir kaynak olma izlenimi vermektedir. Mektupta, iki devlet arasında daha önce gerçekleştirilmiş bir anlaşmadan söz edilmekteyse de, bu anlaşmaya dair herhangi bir birincil kaynak elimizde bulunmamaktadır. Hattuşili, daha sonra Kassitli bir prenses ile oğlu arasında bir evlilik bağı oluşturarak iki hanedan arasındaki dostluğu pekiştirmek istemiştir⁸⁰³. II. Kadaşman-Enlil ise, temkinli davranarak Hattuşili'ye ittifak konusunda kesin bir cevap vermemiştir. Hattuşili, II. Kadaşman-Enlil'in bu temkinli yaklaşımına ve babası zamanında yapılan anlaşmanın devam ettirilmemesi üzerine biraz da sitem dolu bir mektup yazmıştır:

“Baban ve ben dostluk ilişkileri kurduğumuz ve sevgili kardeşler olduğumuzda tek bir gün için kardeş olmadık. Biz kardeşlik ve dostluk ilişkilerini sonsuza kadar kurmadık mı? Sonra şu anlaşmaya vardık: ‘Bizler ölümlüyüz. Hayatta kalan kaderini ilk kavuşanın çocuklarını korusun.’ Sonra baban öldüğünde ve tanrılar benim (daha) uzun yaşamama izin verdiğinde ben onun için bir kardeş gibi gözyaşı döktüm. Baban için olması gerektiği gibi keder duyduktan sonra, gözyaşlarımı kuruladım ve bir haberci yollayarak Babil asillerine şöyle yazdım: ‘Eğer Krallık içinde benim kardeşimin çocuklarını korumazsanız,

⁸⁰² Çağla, “Kassitler ve Hititler”, s.143-152.

⁸⁰³ Klinger, *Hititler*, s.134.

sizin düşmanınız olurum. Gelir ve Babil'i istila ederim. Ama eğer bir düşman size başkaldırırsa ya da bir mesele size sıkıntı yaratırsa, bana yazın ki yardımınıza geleyim. Ama kardeşim o günlerde (henüz) bir çocuktuk ve (o yüzden) tabletleri senin huzurunda okumadılar. Bu yazıcıların hiçbiri şimdi sağ kalmadı mı? Bu tabletler (saklanmadı mı ?) dosyalandı mı? ...!’⁸⁰⁴.

Sitem dolu mektupta ılımlı ve diplomatik bir dilin kullanılmış olmasına karşın Beckman, Hattuşas’ta bulunan bu mektubun belki de yazıcının ofisinde yer alan bir taslak veya düzeltilmiş bir kopyasının olabileceğine dikkat çekmiştir. Eldeki bulgularımız bu mektubun henüz Kassit kralına ulaşmış ulaşmadığı ile ilgili yeterli bir veri sağlamamaktadır. Bu uzun mektubun akıbeti şimdilik meçhul kalmaktadır. Mektupta; daha önce yapılan anlaşmanın hatırlatıldığı ve bu ittifakın devamının sağlanmaması nedeniyle ılımlı bir şekilde yeni Kassit kralını eleştiren cümleler kullanılmıştır.

Duygusal cümlelerin kullanıldığı bu mektupta, Kassit Devleti’nin yeni kralının tahta geçişini sağlamlaştırmak isteyerek, Kadaşman-Enlil’le de Hitit etkisini ve gücünü göstermeye çalışmıştır. Bu yazışmada III. Hattuşili’nin Babil’i istila edecek güçte olup olmadığı bilinmese de, Assur yanlısı Kassit Devleti’ndeki üst düzey devlet adamı olan ve yeni kralın acemiliğinden dolayı politikayı yönlendiren İtti-Marduk-Balatu’ya bir gözdağı da vermiş olabilir. Çünkü hükmü ve sözü geçen bakan, Mısır’la yakınlaşmak ve Assur taraftarı bir politika benimseyerek Hititlerden uzak durmayı tercih etmiştir. Hattuşili, karşılıklı ittifak ve olası bir düşmana karşı birlikte hareket etmeyi teklif ederek dış güvenliğini korumaya çalışmıştır.

Hattuşili, asıl amacını ise metnin kalan kısmında şöyle dile getirir:

“Kardeşime daha söyleyeceklerim var: duyduğuma göre kardeşim artık bir erkek olmuş ve sıkça ava gidiyormuş tanrı Adad, kardeşim Kadaşman-Turgu’nun oğlunun adını böyle ünlü ettiği için çok mutluyum. Derim ki, “Git ve düşman [Assur] üzerine bir saldırı

⁸⁰⁴ KBo 1 10 + KUB 111 72 [CTH 172] önyüz 7 ve sonrası Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*, s.139-140.

*düzenle ve ben de kardeşimin kaç düşman öldürdüğünü öğreneyim.” Kardeşime derim ki: “babam için savaşa hazırlık yapan sonra da evde oturan kral derler. Düşman topraklarına gir ve düşmanı yen!”*⁸⁰⁵.

Hattuşili, metnin bu pasajında Kassit kralını, Assur’a karşı savaş açması yönünde kışkırtarak, Assur tehlikesine karşı önlem almaya çalışmıştır. Ancak bu esnada Assur kralına gönderdiği mektupta hem Assur’un o dönemde Hanigalbat olarak bilinen Hurri-Mitanni üzerindeki haklarını kabul ediyor, hem de tahta yeni çıktığı için Assur sarayından kendisine hediye yollamamasına sitem ediyordu. Bu politik hamlesiyle Hattuşili, ülkesinin stratejik ve askeri geleceğini düşünmüştür. Bu davranışıyla, çelişkili ve tutarsız davranmış olduğu izlenimini vermiş gibi görünmektedir. Ancak Hitit kralı, devletinin ulusal çıkarlarını korumak namına bir yandan Assur’a karşı daha temkinli yaklaşmaya çalışırken; bir yandan da Kassit ve Assur arasında bir sınır çatışması yaratmak istemiş olabilir. Bu sayede Assur ve Kassitler’i karşı karşıya getirmeye çalışarak, Assur’un Hitit topraklarına saldırmasını engellemeye çalışmıştır. Kassitler’in Assur’a karşı bir savaş başlatıp başlatmadığı veya aralarında herhangi bir çatışmanın yaşanıp yaşanmadığına dair elimizde belge bulunmamaktadır⁸⁰⁶.

Bu politik çelişkiye rağmen Kassit kralı Kadaşman Enlil, dostluğu bozmamak adına III. Hattuşili ile iletişime geçmiştir. Kadaşman-Enlil, Hitit kralı III. Hattuşili’nin tahta çıktıktan sonra Kassitler’in elçi göndermemesi üzerine yazdığı sitem dolu mektuba cevaben Assur kralının Kassit habercisinin kendi topraklarından geçmesine izin vermediğini yazmıştır. Hattuşili, mektubunda, söz konusu durumun Kassit sarayındaki Assur taraftarı ve etkili vezir İtti-Marduk-Balatu’dan kaynaklandığını öne sürmüştür⁸⁰⁷. Hattuşili’nin bu tutumu Kassitler tarafından hoş karşılanmamış ve üst düzey yönetici İtti-Marduk-Balatu tarafından karşı cevap niteliğinde bir mektup gönderilmiştir. Bu mektupta

⁸⁰⁵ Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*, s.137.

⁸⁰⁶ Gökçek, *Asurlular*, s.90.

⁸⁰⁷ Chrissanthos, *Warfare*, s.63.

Kassitli devlet adamı, Hititlerin dostluk adına davranmadıklarını ve onları küçük görerek köle muamelesi yaptıklarını söylemiştir⁸⁰⁸. İtti-Marduk-Balatu, Hititler'in uyguladığı bu politika ile Kassitler'i, Assur'a karşı ve kendi çıkarları doğrultusunda savaşa koyma girişimleri olarak değerlendirmiştir. Hititler'in bu tutumu Kassit Devleti'nin politik ve askeri çıkarları için Kassitli yönetici tarafından hoş karşılanmamıştır. II. Kadaşman-Enlil'in Hitit karşıtı politika izlemesinin temel nedeni, İtti-Marduk-Balatu'nun Hitit karşıtı politikasıdır. Hattuşili, ilişkileri canlı tutmak amacıyla yeni bir mektup yollamıştır. Bu mektupta yanlış anlaşılmayı düzeltmeye ve belki de bir gözdağı vermeye çalışmıştır. *"Karduniaş oğulları hiçbir zaman Hatti'nin çocuklarından korkmamıştır. Hatti'nin çocukları da Karduniaş oğullarından korkmamıştır."* Ayrıca elçi göndermemesinin nedeni olarak da Ahlamuları göstermiştir⁸⁰⁹.

Başka bir mektupta II. Kadaşman-Enlil, Subariler'in Kassitli tüccarlara karşı yaptıklarını Hitit kralına gönderdiği sitemkâr mektup karşılığında, Hattuşili'nin gönderdiği mektubun içeriğinde şunların yazıldığını görmekteyiz:

*"Sen bana şöyle yazdın; 'Tüccarlarım Amurru ve Ugarit topraklarında öldürüldü.' Hatti'de ceza olarak öldürmezler. Eğer kral bunu duyarsa bu meselenin peşine düşer, katili yakalarlar ve ölen kişinin akrabalarına teslim ederler. Fakat katilin yaşamasına izin verirler. Akrabaları tazminat olarak gümüşü kabul etmezlerse, katili köleleri yapabilirler. Eğer o, krala karşı suç işleyip başka ülkeye kaçan adam ise, onun öldürülmesine izin verilmez. Kardeşim bunları sorabilirsin, sana anlatacaklardır. Subariler konusuna gelince; insanları öldürüp öldürmediklerini nasıl bilebilirim? Şimdi bana ölü tüccarların akrabalarını gönder böylece davalarını araştırabileyim"*⁸¹⁰.

Bu mektubun devamında ise Amurru kralı Benteşina ile ilgili eleştirilere cevap vermiştir. Benteşina'nın Hattuşili'nin damadı olduğu ve Hitit kralı tarafından tahta

⁸⁰⁸ Brinkman, "Foreign Relations", s.271-281.

⁸⁰⁹ Oppenheim, *Letters from*, s.140-143.

⁸¹⁰ KBo I.10+KUB III.72 (CTH 172) bk. Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*, s.136, NO:23, §10, (ay. 14-25).

çıkarıldığını bilen Kadaşman-Enlil, aralarında yaşadıkları sorunları kral aracılığı ile çözmeye çalışmıştır.

“Kardeşimin Benteşina hakkında yazdıklarına gelince, sen bana şöyle yazdın: ‘O, sürekli olarak benim ülkem hakkında kötü konuşuyor (lanetliyor).’ Benteşina’ya bunu sorduğumda bana şu cevabı verdi: ‘Babilliler bana üç talent gümüş borçludur.’ Ve kardeşimin ülkesine karşı edilen lanetler konusuna gelince; Benteşina, elçiniz olan Adad-shar-ilani’nin huzurunda tanrılarıma yemin etti. Eğer kardeşim buna inanmıyorsa, kardeşimin ülkesini lanetlerken Benteşina’yı duyan hizmetçiyi buraya göndersin ve mahkemede ona karşı olmasına izin versin. Benteşina benim vasalım ve ona bu konuda baskı yapacağım. Eğer kardeşimi lanetlemişse, beni de lanetlemiş olmaz mı?”⁸¹¹.

İki krallık arasındaki mektuplaşmalarda bazı hekimlerin Babil’den Hattuşa’ya gönderildikleri ve bu hekimlerin dönüşü ile ilgili sorunların yaşandığı görülmektedir. Hekimlerin Hattuşa sarayında ölümleri ile ilgili kuşkuvar iki krallık arasında krizlerin yaşandığını da göstermektedir. Yazışmalara bakacak olursak:

“Ve benim (III. Hattuşili) biraderimin buraya gönderdiği otacı hakkında biraderime (II. Kadaşman-Enlil) daha söyleyeceklerim var; halk onu kabul etti, o da onlara çare buldu ama bir hastalıkla yatağa düştü. Ona ihtimam gösterdim karaciğer kehanetine baktım, ama ömrünü doldurmuştu. Şimdi ulaklarımdan biri otacının hizmetkârını oraya (Babil’e) getirecek, biraderim onları sorguya çekmeli otacının yaptığı tedavileri onlar anlatacaktır. Ancak onların [ustalarına] vermiş olduğum armağanlar ortadan kayboldu; bu onları korkuttu, o nedenle biraderime bu konudan söz etmeyeceklerdir. Biraderim otacıya vermiş olduğum atlı savaş arabasının, yük arabasının, atların, gümüş ve ketenin [...] yazıldığını bilsin, tableti doğruca biraderime gönderdiğim ki biraderim onu birine okutsun. Ama otacı öldüğünde eceli gelmişti”⁸¹².

⁸¹¹ KBo I.10+KUB III.72 (CTH 172) bk. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, s.136, NO:23, §11, (ay. 26-33).

⁸¹² 20 KBo I.10+KUB III.72 (CTH 172) bk. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*: 136, NO: 23, §12, (ay. 34-41).

Kadaşman-Enlil, II. Muvattalli'nin hükümdarlığı döneminde iki Babilli doktoru ve III. Hattuşili döneminde ise b y  rahibi ve hekimi Hitit sarayına göndermiş, ancak hiçbir Babilli'nin geri dönmemesi üzerine tedirginliğini yazmıştır. Hattuşili Kassit hükümdarının bu tedirginliğini dindirmek namına bir mekyup yollamıştır.

“Hekimi alıkoymayı asla düşünmezdim,      biraderim Muvattalli'nin krallığı döneminde (Babil'den) bir afsuncu ile hekim getirdikleri ve alıkoydukları zaman, onu ben savunmuştum, şöyle demiştim, “Neden onu alıkoymak istiyorsunuz?” diye (böyle insanları) alıkoymanın  det olmadığını anlatmıştum; şimdi de senin hekimini mi alıkoyacağım? Buraya getirdikleri önceki [uzmanlar] arasından bir tek afsuncu öldü [...]. Ama hekim sağ ve iyi bir ailesi var. Evlendiği kadın kendi ailemdendi ve tutuldu... Eğer hekim, “kendi ülkeme gitmek istiyorum” deseydi, derhal gidebilirdi. Hekim Rabaşa-Marduk'u alıkoyabilir miydim?”⁸¹³.

Bu mektuptan anladığımız kadarıyla Kassit egemenliği altındaki Babil'de, tıp alanında uzmanlaşmış kalifiye elamanların yetiştirildiğini görmekteyiz. Bu hekimler, Muvattalli ve Hattuşili dönemlerinde Hitit sarayına gönderilmiştir. Ancak akıbetleriyle ilgili kuşkular, mektupta konu edilecek kadar büyümüştür. Hattuşili, ortamdan ki gergin havanın ortadan kaldırılması için Hitit sarayına geçici olarak gönderilen iki doktor ve bir rahibinin iade edilmemesini ř  şekilde açıklamıştır: birinci doktorun Hattuşaş'ta kalmak istediğini ki muhtemelen büyük bir rüşvet karşılığında, ikinci doktorun öldüğünü, ancak rahibin ise nerede olduğunu bilmediğini yazmıřtır⁸¹⁴.

Muhtemelen Hititler, bu hekimlerin ülkelerinde kalmalarını sağlamak amacıyla gönül  elen bir politika ile yaklaşmışlardır. Hatta hanelerinden kızlarla evlendirerek geri dönmelerini engellemek amacıyla birçok yola başvurmuşlardır. Hattuşili ise en azından kendi dönemi için zorlayıcı bir baskı yapmadıklarını ve kendi istekleriyle kaldıklarını

⁸¹³ 21 KBo I.10+KUB III.72 (CTH 172) bk. Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*: 137, NO:23, ř13, (ay. 42-48). Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*: 136, NO: 23, ř12, (ay. 34-41).

⁸¹⁴ Bryce, *Kısa Babil Tarihi*, s.59.

belirtmiştir. II. Kadaşman-Enlil, Hattuşili'nin cevabına karşı hekim ve büyücülerin Kassitler'e iadesini talep eden mektup göndermiştir⁸¹⁵. Ancak Hattuşili, Kassitli kralın iade isteğine karşın, yeni hekimlerin yanı sıra Babil'in ünlü heykeltıraşlarını da Kadaşman-Enlil'den istemiştir.

“Ayrıca kardeşim: Ben heykeller yaptırmak ve bu heykelleri aile bölgelerine yerleştirmek istiyorum. Kardeşim, bunun için bana bir heykeltıraş gönder. Heykelleri bitirdiğinde onu evine geri gönderirim ve O evine gider. [Daha önceki] heykeltıraşı [evine göndermedim mi?] ve o geri dönmedi mi Kadaşman-Turgu'ya [kardeşim]? Onu (heykeltıraşı) benden esirgeme”⁸¹⁶.

Yazışmadan anladığımız kadarıyla daha önce de Babil'den, Hattuşili zamanında heykeltıraşın Hattuşa'a geldiğini ve bunların geri gönderildiğini belirterek hekimler ile ilgili duyduğu tedirginliği yatıştırmaya çalışmıştır. Bu durum Hattuşili zamanında iki devletin uluslararası ilişkilerini inşa ederken sadece siyasi ve diplomatik işbirliğinin dışında ekonomik, sanat ve sağlık alanında da kendini göstermektedir. Bahsi geçen mektubun devamında ise III. Hattuşili, Kadaşman-Enlil'den Babil'in meşhur iyi cins atları ve lapis lazuli taşı istemiştir.

“Ayrıca kardeşim: Bana atlar, özellikle uzun atlarından (aygır) gönder. Babanın şimdiye dek gönderdiği atlar, iyi atlardı fakat çok kısılardı. Hatti Ülkesi'nde hep yaşlı atlar var. Burada kışlar çok sert geçiyor ve bu yaşlı atlar hayatta kalamaz. O yüzden kardeşim bana taylarından da gönder. Benim ülkemde zaten çok kısa atlar var. Bunları elçine sor, o sana anlatacaktır”⁸¹⁷.

Mektuplaşmalar hem siyasi ittifakın sağlanmasına hem de yakın bağlantıların oluşmasına katkıda bulunmuştur. I. Şuppiluliuma gibi Hattuşili'de, Fırat'ın batısında veya

⁸¹⁵ Çağla, “Kassitler ve Hititler”, s.145-152.

⁸¹⁶ 22 KBo I.10+KUB III.72 (CTH 172) bk. Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*: 137, NO:23, §16, (ay. 58-61). Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*: 136, NO: 23, §12, (ay. 34-41).

⁸¹⁷ KBo I.10+KUB III.72 (CTH 172) bk. Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*: 137, NO:23, §17, (ay. 62-66).

doğusunda askeri bir müttefik ya da en azından tarafsız bir devlet olabileceği ümit ederek⁸¹⁸ Babil yönetimindeki Kassit hanedanı ile kurmuş olduğu ittifak girişimlerini daha da sağlamlaştırmak amacıyla muhtemelen karısı Puduhepa'nın ayarladığı bir evlilik bağı kurulmuştur. IV. Tuthaliya'yı Kassitli bir prensesle evlenerek hanedanlar arası bir bağ oluşturulmak istenmiştir. Puduhepa, bu itibarlı evliliği tasarlarken hem Tuthaliya'nın konumunu, hem de Kassit-Hitit ittifakını güçlendirmek istemiştir.

II. Ramses, Kassitler'in bu dönemde siyasi olarak büyük devletlerin arasında görmediğini bildirmesi üzerine, Puduhepa, II. Ramses'in küçük gördüğü Kassitler'i şu sözlerle savunmuştur: *"Eğer sen dersen ki 'Babil kralı büyük bir kral değildir', o zaman sen, kardeşim, Babil'in ne kadar geliştiğini bilmiyorsun"*⁸¹⁹. Kassitler hanedanı ile yapılan bu evlilik yoluyla edinilecek kazanımlara ulaşamamıştır. Kassitler, bu dönemde zayıflamaya başlamış, Assur tehdidi iyice artmış ve ekonomik sorunlar baş göstermiştir. Puduhepa ve genç gelini arasında ise IV. Tuthaliya döneminde dava bile açılacak problemler oluşmuş ve üstünlük mücadelesi de yaşanmıştır⁸²⁰. Hattuşili ise kendi kızlarından birini Babil kralına eş olarak vererek bu bağı daha güçlendirmeye çalışmıştır⁸²¹.

Assur Ticaret Koloni Çağının sona ermesiyle, Anadolu tüccarlarının Assur bağlantısını kaybetmesi, dönemin silah teknolojisinin hammaddesi olan kalayın da kaybı anlamına gelmekteydi. Bunun telafî edilmesi için alternatif bir kaynak bulma zorunluluğu I. Hattuşili döneminden itibaren Hitit Devleti'nin dış politikasını belirleyen en önemli ana unsur olmuştur. Bu seçenek Babil'den Fırat vadisi boyunca Akdeniz kıyılarına giden ticaret rotasının denetimini ele geçirmek nihai amaç haline gelmiştir. Hitit Devleti'nin bu

⁸¹⁸ Trevor Bryce, *Kings Of The Ancient Near East: The Royal Correspondence Of The Late Bronze Age* (London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2004), s.15-16.

⁸¹⁹ Bryce, *Hitit Krallığı*, s.436.

⁸²⁰ Taş, *Hitit Kralı*, s. 43-45.; Collins, *The Hittites*, s.101.

⁸²¹ KUB xxx 38, önyüz 55; Brandau ve Schickert, *Hititler*, s.435.

ekonomik ve askeri politikasının etkilerini Batı'ya yaptığı seferlerde de görebiliriz. Tüm Hitit tarihi boyunca; Ahiyava, Arzava ve Vilusa üzerine yapılan seferler tıpkı güneydoğu üzerine yapılan seferlerle aynı nedene dayanmaktadır. Bakır madeni açısından zengin olan Anadolu, kalay konusunda bu kadar şanslı değildi; bu ihtiyacı karşılayacak bir kaynak tüm araştırmalara rağmen Anadolu'da henüz tespit edilememiştir.

Hitit Devleti, kalay ihtiyacını karşılamak için askeri seferler düzenleyerek ya da ticaret yollarının denetimini sağlayarak tedarik edilebilirdi. Akdeniz havzası, Anadolu, İran ve Mezopotamya'da kullanılan kalayın dışarıdan getirildiği ve önemli bir ticaret ögesi olduğu kabul edilmesi gereken bir husustur. Son zamanlarda yapılan araştırmalar büyük kalay yataklarının tespit edildiği Afganistan bölgesine götürmektedir. Afganistan'daki kalay; güney kıyılarına taşınmış, daha sonra gemilerle Arap Körfezine ve oradan Mezopotamya limanlarına getirilmiş; eşekler veya nehirler vasıtasıyla Anadolu'ya dağıtılmıştır. Bu teori MÖ II. bin yılı için makul bir açıklama gibi görünmektedir ⁸²².

Kassit ve Hitit arasındaki ilişkilerin bazı dönemlerde kopma noktasına gelmesi; coğrafi uzaklık, Kassitler'in askeri arenadan ve siyasi çekişmelerden uzak durması nedeniyle olabilir. Diplomatik ilişkilerin başladığı ya da ittifak girişimlerinin görüldüğü dönemlerde genel olarak iki devletin ortak düşmanına karşı işbirliği yaptığı dönemlere rasgelmektedir. Önce Hurri-Mitanni Devleti'nin güçlenmesi, ardından Mısır'ın Kuzey Suriye topraklarında uyguladığı politika ve son olarak da Assur'un güç gösterisi ve yayılmacı siyasetiyle siyasi arenada boy göstermesi iki devlet arasında yakınlaşmalara neden olmuştur. Kassit ve Hitit arasındaki ilişkiler iki devletin tam bir ittifak yerine, geçici birlikteliği olarak şekillenmiştir. İki devlet arasında bazı dönemlerde ortaya çıkan ittifak girişimleri, özellikle Tunç Çağında siyasi arenadaki değişimler ve devletlerin kendi çıkarları doğrultusundaki dış politikadaki diplomatik pratiğin anlaşılmasına da katkı sağlamaktadır.

⁸²² Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s.39-45.

Yabancı eserleri alma ve bunları geliştirerek yeniden üretme her kültürde görülmektedir. Buna verilecek en güzel örneklerden biri ise Hitit dilindeki kapsamlı dua külliyatlarıdır. MÖ XV. yy'da Babil örneklerinin çevrilmesiyle, daha sonra Babil deyimlerinin ve düşüncelerinin Hitit metinlerine adapte edilmesiyle; Hititçe de önemli ölçüde zenginleşerek özgün dualar ortaya çıkmıştır. Dil daha etkileyici bir tona bürünürken tasvirler daha canlı hale gelmiştir ⁸²³. Ancak, Hattuşili'nin tüm ittifak girişimlerine Kassitler tarafından olumlu bir tepki ile karşılık verilmesi pek muhtemel görünmüyordu. Bir yandan Ahlamu olarak ilk defa kayıtlara geçen Arami boylarının iletişimi zedelemeleri, bir yandan da kuzey komşusu olan Assur'un baskıcı politikası Babil'in eski müttefikinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. II. Kadaşman-Enlil'in ölümünün ardından Kassit-Hitit ilişkilerine dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır ⁸²⁴.

2.4. Kassit Devleti ve Elam Devleti'nin Siyasi İlişkileri

Elam, günümüz İran'ın güneybatısında ortaya çıkmış, kadim geçmişe sahip eski bir uygarlıktır. Devletin sınırları kuzeyde Luristan'dan başlayarak doğuda Kirman'a, güneyde Fars ve Buşehr eyaletlerine kadar uzanmaktaydı ⁸²⁵. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar, Elam Devleti'nin sınırlarının zaman zaman Orta Asya'ya kadar genişlediğini ortaya koymuştur ⁸²⁶. Nehirler açısından yoksul olan İran topraklarında yalnızca üç önemli akarsu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kerha Nehri'dir; Elam ve Susa çevresini suladıktan sonra Şattü'l-Arab'a dökülmektedir. Karun Irmağı ise İran içlerine yaklaşık 180 kilometre kadar girerek bir koluyla Şattü'l-Arab'a, diğer koluyla Basra Körfezi'ne ulaşır. Bu özelliğiyle İran topraklarında ulaşım imkânı sağlayan tek nehirdir.

⁸²³ Klinger, *Hititler*, s.94-95.

⁸²⁴ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.344.

⁸²⁵ Daniel Potts, *The Archaeology of Elam: Formation And Transformation of an Ancient Iranian State* (New York: Cambridge University Press, 2016), s.14-15.

⁸²⁶ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016), s.26.

Zenderud Nehri ise Elam dağlarının kuzeydoğusundan doğarak İsfahan bölgesini sular ve Gao-Khana bataklıklarında denize ulaşmadan kaybolur⁸²⁷.

Elam Devleti'ne dair ilk izler, MÖ III. binyılın ortalarında Kiş Sülalesi kralı Enmebaragesi döneminde görülmektedir. Kiş kralının “yüksek” anlamına gelen Nim ülkesine saldırdığı kaydedilmiştir⁸²⁸. Akadlar, Sümerlerden aldıkları bu ideogramı “Elam” veya “Elamtu” biçiminde kullanmışlardır⁸²⁹. Elam'ın iki önemli merkezi Huzistan'daki Susa ve Persis bölgesindeki Anşan kentleriydi⁸³⁰. Susa, ovalık coğrafyasıyla önemli bir idari merkez işlevi görürken; Anşan dağlık yapısıyla devletin çekirdek bölgesini oluşturmuştur. Basra Körfezi ile güneydeki bataklıklar arasındaki kıyı hattı, akıntıların etkisiyle antik çağda günümüzden daha kuzeye uzanmış, zamanla gerilemiştir. I. binyılda deniz yoluyla Dicle üzerinden, bataklıklar aracılığıyla Karun deltasına ulaşmak ve akıntıyı takip ederek Elam'ın başkenti Susa'ya kadar ilerlemek mümkün olmuştur⁸³¹.

Elamlılar, Susa'ya “tanrının kutsal toprağı” anlamına gelen “haltamti” adını vermiştir. Antik Mezopotamya ekonomisi büyük ölçüde İran platosuna bağımlıydı. Bu nedenle Sümer ve Akad hükümdarları bölgenin denetimini sağlamak için sık sık bu topraklara ordu göndermiştir. Bu baskılar, İran platosundaki bağımsız hanedanların birleşerek Elam Devleti'ni kurmalarına zemin hazırlamıştır⁸³². Yaklaşık MÖ III. binyılda ortaya çıkan Elam, kültürel ve siyasal açıdan Eski Önasya uygarlıkları arasında önemli bir yer edinmiştir. Ancak yazılı belgelerin azlığı, Elam'ın erken tarihinin anlaşılmasında en

⁸²⁷ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi* (Bursa: Ekin Yayın, 2018), s.7-8.

⁸²⁸ Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List* (Chicago: Chicago University Press, 1939), s.84-85.

⁸²⁹ Eray Karaketir, “Elamtu: Elam Adı ve Elam Toprakları Çerçevesinde Modern Güneybatı İran'ın Coğrafi Kimliği”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 13/25, (2023), s. 157 – 190.

⁸³⁰ Garthwaite, *İran Tarihi*, s.26.

⁸³¹ Behzad Mofidi Nasrabadi, “*Elam: Archaeology and History*”, *Persiens Antike Pracht*, Ed. Th. Stöllner (Bochum: 2004), s.294-309.

⁸³² Bozcu ve Bozcu, *İnsanlığın Eş Zamanlı Tarihi*, s.68.

büyük engeli teşkil etmiştir⁸³³. Batı ve Orta İran’da otokton kabul edilen, yani tarih sahnesine çıktıklarında zaten bölgede yaşayan Elamlı topluluklar bulunmaktaydı. Elamca dili ise bilinen hiçbir antik ya da modern dille akrabalık göstermemektedir⁸³⁴.

Uzun tarihine rağmen Elam hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. MÖ 1200’lerden sonra belgeler artmış olsa da siyasi ve idari tarih açısından bütünlüklü bir tablo sunmamaktadır. Özellikle Küçük Zab ile Diyala arasındaki bölge en az bilinen alanlardan biri olmuştur. Bu bölgelerde yalnızca birkaç kazı yapılmıştır. Kazılar neticesinde bulunan beş yerleşme II. binyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir: Nuzi, Kerkük, Tell Mahuz ve muhtemelen Tell ed-Dem ile Hazard Merd. Bazı kazı alanları modern yerleşimler altında kalmış, bazılarında ise yeterli bulgu elde edilememiştir. Bu nedenle bölgedeki yerleşim düzenine ilişkin bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Yeni arkeolojik çalışmalarla Elam tarihine dair verilerin artması beklenmektedir⁸³⁵.

Elam’ın siyasi tarihinin başlangıcı genel kabul gören görüşe göre Kiş kralı Enmebaragesi’nin Elam topraklarına saldırısıyla başlamıştır⁸³⁶. Bu tarihten sonra Elam, Mezopotamya uygarlıkları için önemli bir hammadde kaynağı olmayı sürdürmüştür. Barışçıl ilişkilerin yanı sıra, Trans-Tigris koridorunun özellikle Diyala havzası ve Zagros etekleri, ticaretin yanı sıra askeri mücadelelere de sahne olmuştur. Bu nedenle Elam ile Mezopotamya devletleri arasında Sümerlerden itibaren sık sık savaşlar yaşanmıştır.

Elam Devleti genellikle hanedanlıklar tarafından yönetilmiştir. Hükümdarların meşruiyeti tanrıdan geldiği kabul edilmiştir. Federatif bir yapıya sahip olan devlet, yalnızca İge-halkı ve Şutrukiler gibi güçlü hanedanlar döneminde merkeziyetçi bir yapıya bürünmüş; hükümdarlar bu dönemlerde “Anşan ve Susa Kralı” ünvanını

⁸³³ Kemal Bayramov, “MÖ 3. Binyıl Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında Elam: Awan hanedanlığı”, *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (Eylül 2022), s.579-605.

⁸³⁴ Jean Bottéro, *Clarisse Herrenschildt and Jean-Pierre Vernant, Writing, Reasoning, And Religion In Mesopotamia, Elam, And Greece*, Chicago: The University of Chicago Press, 2000, s.70.

⁸³⁵ Peter A. Miglus and Simone Mühl, *Between the Cultures: The Central Tigris Region from the 3rd to the 1st Millennium BC*. (Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, 2011), s.123-124.

⁸³⁶ Jacobsen, *The Sumerian*, s.84-85.

kullanmışlardır⁸³⁷. Mezopotamya uygarlıklarıyla sürekli bir güç mücadelesi içerisinde olan Elam, Sümer, Akad ve III. Ur Hanedanlığı dönemlerinde savaşlarla anılmıştır.

Kassit dönemine denk gelen Orta Elam Dönemi, Kidinu, İge-Halki ve Şutrukiler hanedanlarıyla temsil edilmektedir. Orta Elam'ın ilk gerçek hanedanlığı kabul edilen İge-Halki hanedanı döneminde hükümdarlar istisnalar dışında "Susa ve Anşan Kralı" ünvanını korumuşlardır⁸³⁸. Kidinu Sülalesi yaklaşık MÖ 1450'de ortaya çıkmış, Şilhak-İnşuşinak (MÖ 1150-1120) dönemine kadar belgelenebilmiştir. Hanedanın kurucusu Kiduni'den Hurbatilla'ya kadar geçen süreç hakkındaki bilgiler sınırlıdır.

Tepti-ahar dönemi hakkında bilgiler nispeten fazladır. Heft Tepe'den elde edilen yazıtlar, onun Susa ve Anşan bölgelerinde etkin denetim sağladığını göstermektedir. Bu dönemde Kassit kralı I. Kadaşman-Enlil ile diplomatik ilişkiler kurulmuş, elçiler karşılıklı olarak saraylar arasında gidip gelmiştir⁸³⁹. Susa'nın idari öneminin azaldığı, yerine Heft Tepe'nin öne çıktığı görülmektedir. Burada Kassitlere ait çok sayıda seramik bulunmuştur. Tepti-ahar'ın Kassit istilasını durdurduğu yönünde yazıtlar vardır; ancak bazı araştırmacılar hükümdar sembollerinin eksikliği nedeniyle bu bilgiyi ihtiyatla değerlendirmektedir⁸⁴⁰.

II. Kurigalzu'nun Elam kralı Hurbatilla'ya karşı savaştığı ve Susa'yı ele geçirdiği kaydedilmiştir⁸⁴¹. II. Kurigalzu, adı başka hiçbir kaynakta geçmeyen Elam kralı Hurbatilla'ya karşı savaşarak Susa'yı ele geçirmiştir⁸⁴². Bu zaferini bir stel ile ölümsüzleştiren Kurigalzu, üzerinde kendisini "Elam ve Susa Kralı" olarak tanıtan bir yazıt yaptırmış, ayrıca akik bir tableti Babil'e götürerek Enlil tapınağına adanmıştır⁸⁴³.

⁸³⁷ Zadok, "Elam and Babylonia", s.305.

⁸³⁸ Potts, "Elamites and Kassites", s.193.

⁸³⁹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484.

⁸⁴⁰ Potts, "Elamites and Kassites", s.191.

⁸⁴¹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484.

⁸⁴² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484.

⁸⁴³ Labat, *Elam*, s.6.

Ancak bu dönemde Assur kralları Arik-den-ili ve Adad-Nirari'nin saldırgan politikaları nedeniyle Kassitler dikkatlerini kuzey sınırındaki Assur'a çevirmek zorunda kalmış, böylece Elam'da yeni bir hanedanın ortaya çıkmasına elverişli bir ortam doğmuştur⁸⁴⁴. Bununla birlikte, Elam'da yeni bir hanedanın kurulmasını yalnızca Kassitlerin Assur ile meşgul olmasına bağlamak eksik olacaktır. Muhtemelen II. Kurigalzu'nun saldırısı, Elamlı yöneticiler üzerinde derin bir etki bırakmış ve bu durum, yeni hanedanlığın kuruluşuyla birlikte farklı bir siyasi çizginin benimsenmesine de zemin hazırlamıştır⁸⁴⁵.

İge-halkı'nın iktidara yükselmesiyle Elam'da yeni bir hanedanlık dönemi başlamış, bu süreç özellikle oğlu Pahir-işşan ve halefi Atar-kitah'ın yönetimleriyle belirginleşmiştir. Pahir-işşan'ın ölümünün ardından Elam tahtına kardeşi Atar-kitah geçmiştir. Başkenti henüz kesin olarak belirlenemeyen Ayahitek'e taşıyan Atar-kitah dönemine dair bilgiler sınırlı olmakla birlikte, daha sonraki dönemde Şutruk-Nahhunte'nin Ayahitek'ten getirdiği kil tabletlerde bu döneme ilişkin bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Atar-kitah, kendini tanrıça Mazzat'a adayarak; Susa'daki Deh-i tapınağına bir yazıt bırakmıştır. Ayrıca tanrı İnşuşinak adına da bir tapınak inşa ettirdiği belgelerden anlaşılmaktadır⁸⁴⁶.

Kendisinden sonra gelen oğlu Humban-numena döneminde Elam kültürel açıdan önemli bir gelişme yaşamıştır. Bu süreçte Elamca metinler yeniden yazılmış, Elamcanın resmi ve dini alanlarda önemi yeniden artmıştır⁸⁴⁷. Humban-numena ayrıca Susa'nın yaklaşık 400 kilometre güneydoğusunda, Basra Körfezi'nin İran kıyısındaki Liyan kentinde bir tapınak yaptırmıştır⁸⁴⁸. Onun hükümdarlığı, Elam'ın uzun bir süre huzur ve istikrar içinde yaşadığı bir dönem olmuştur.

⁸⁴⁴ Cameron, *History of Early Iran*, s.97-98.

⁸⁴⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484.

⁸⁴⁶ Zadok, "Elam and Babylonia", s.307.

⁸⁴⁷ Zadok, "Elam and Babylonia", s.307.

⁸⁴⁸ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.141.

Humban-numena'nın oğlu Untaş-napirişa, babasından zengin ve istikrarlı bir devleti miras almıştır. Onun döneminde Elam'da daha önce benzeri görülmemiş kapsamlı bir restorasyon faaliyetine girişilmiştir. Susa'nın yaklaşık 40 km güneydoğusunda yeni başkent olarak Al-Untaş'ı inşa etmiştir. Başkent in taşınmasının ardından ticaret ve sermaye birikiminin Susa'dan yeni başkente kayıp kaymadığı ise hâlen kesinlik kazanmamıştır. Bu kentin kuruluşu yenilikçi bir girişim olarak değerlendirilebilir; ancak, bu kararın temel nedeni hâlen belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte, Elam kralının yeni başkentte bir tarikat kurarak dini alanda yenilenme çabalarına giriştiği belgelerden anlaşılmaktadır⁸⁴⁹.

Çok ünlü Çoğa-zenbil Zigguratı da bu dönemde inşa edilmiştir. Elam Devleti'ne ait somut bilgiler, Untaş-napirişa'nın krallığı döneminden itibaren daha canlı bir şekilde gözlemlenmektedir. O zamana dek Körfez'den Liyan'a, Fars eyaletindeki Anzan'a kadar, kuzeydeki dağları ve Susa bölgesini de kapsayan geniş bir alan doğrudan Elam krallığının denetimine girmiştir. Yeni başkentte görülen simgeler, Elam Devleti'nin deniz ticaretine yönelik girişimlerine dair ipuçları sunmaktadır. Yeni başkent in kurulduğu bu bölge, hem stratejik hem de ticari açıdan yaşamsal bir öneme sahiptir⁸⁵⁰.

Untaş-napirişa'nın belirli bir bölgeye düzenlediği seferin varlığı bilinmesine rağmen, ilgili pasajın hasar görmesi nedeniyle seferin tam olarak nereye yapıldığı kesinlik kazanmamıştır⁸⁵¹. Kassit kralı IV. Kaştiliaş'ın Assur kralı I. Tukulti-Ninurta tarafından esir alınması sonucu zayıflayan Kassitler üzerine düzenlenen bu seferde, Untaş-napirişa fırtına tanrısı İmriya'nın heykelini Tup-liyaş'tan Sus kentine getirmiştir. Susa'daki İnşuşinak Tapınağı'nın bakımına katkıda bulunan kralların listelendiği Şilhak-İnşuşinak yapı yazıtı, Untaş-Napirişa'nın hükümdarlığının ardından yerine doğrudan ya da dolaylı olarak ikinci kuzenleri, yani Pahir-İşşan'ın oğulları Unpahaş-Napirişa ve I. Kiden-

⁸⁴⁹ Zadok, "Elam and Babylonia, s.307.

⁸⁵⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484-485.

⁸⁵¹ Zadok, "Elam and Babylonia, s.307.

Hutran'ın geçtiğini göstermektedir. Eğer durum gerçekten böyle olmuşsa, her iki hükümdarın da yaşlarının oldukça ilerlemiş olması gerekir. Araştırmacılar, her iki hükümdarın herhangi bir komploya kurban gitmeden doğal yollarla öldükleri üzerinde durmaktadır⁸⁵².

Kiden-Hutran, Assur'un Kassitler üzerine düzenlediği saldırıları hazmedememiştir. Dicle'yi geçerek Nippur'a kadar ilerlemiş, daha sonra kuzeye yönelerek Der'i işgal etmiş ve mabedi yıkarak Assur'a bağımlı olan Kassit kralı Enlil-nadin-şumi'yi tahttan indirmiştir⁸⁵³. Kiden-Hutran, Kassit tahtına tekrar bir Assur vasalı olan Adad-şuma-iddina'nın getirilmesi üzerine ikinci bir sefere çıkarak İsin'e saldırmış, Nippur'a kadar ilerlemiş ve bol ganimetle geri dönmüştür. Assur kralı Tukulti-Ninurta ise Elam'ın Kassit tahtına müdahalesi üzerine sefere çıkarak Basra Körfezi'ne kadar ilerlemiş ve muhtemelen Susa'ya kadar ulaşmıştır. Kassitler, Tukulti-Ninurta'nın ölümü üzerine Babil tahtını yeniden ele geçirdikten kısa bir süre sonra Kiden-Hutran da ölmüş ve Elam'da yeniden hanedan değişikliği yaşanmıştır⁸⁵⁴.

Hallutaş-İnşuşinak'ın selefleri olan İge-halki hanedanıyla aralarındaki akrabalık bağlarına dair elimizde herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Assur'un gerçekleştirdiği istila sonrasında ortaya çıkan kargaşadan yararlanarak tahtı ele geçirdiği, genel olarak kabul gören görüştür. Şutrukiler olarak bilinen bu yeni hanedanlık, Orta Elam Krallığı'nın en parlak dönemi olmasının yanı sıra, askeri seferler bakımından da en yoğun dönemi temsil etmiştir⁸⁵⁵.

Şutruk-Nahhunte, Al-Untaş-Napirişa'dan bir adet Untaş-Napirişa steli ile Anşan'dan adı bilinmeyen bir kralın stelini Susa'ya getirerek başkenti yeniden Susa'ya

⁸⁵² Potts, "Elamites and Kassites", s.231.

⁸⁵³ Matthew W. Stolper, *Elam, Survey Of Political History and Archaeology* (Los Angeles: University of California Press, 1984), s.39.

⁸⁵⁴ Mieroop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.165.

⁸⁵⁵ Zadok, "Elam and Babylonia", s.309.

taşımıştır⁸⁵⁶. Şutruk-Nahhunte, yaklaşık 1165 dolaylarında Elam kralı olduğu dönemde, komşu kralların zayıfladığı bir çağda Elam'da yeni bir yükselme dönemi başlatmıştır. Assur kralı Assur-dan'ın, sınır komşusu olan Kassit hükümdarı Zababa-şuma-iddina'ya karşı sefere çıkmasını bahane eden Şutruk-Nahhunte, Ulai Irmağı'nı aşarak Kassitler üzerine sefere çıkmış ve Mezopotamya'yı işgal ederek 700 kenti ele geçirmiştir. Dur Kurigalzu, Eşnunna, Sipar, Opis, Dur-Şarrukin ve muhtemelen Agade'ye yüklü bir haraç ödetmiştir. Susa da ele geçirilen buluntular, bu sefer sırasında elde edilen ganimetlerin büyüklüğünü kanıtlar niteliktedir. Ganimetler arasında Eşnunna'dan getirilen heykeller, Sippar'dan alınan Naram-Sin ve Hammurabi stelleri, Kassit kralı Meli-Şipak'a ait bir anıt, Agade'den getirilen heykeller ve çeşitli değerli objeler yer almaktadır. Şutruk-Nahhunte, ele geçirdiği bu ganimetlerle muzaffer bir şekilde geri dönmüştür⁸⁵⁷.

Şutruk-Nahhunte, Kassitleri fiilen yönetmese de Babil'in denetimini oğlu Kudur-Nahhunte'ye bırakmıştır⁸⁵⁸. Ele geçirdiği bolca ganimeti Susa'ya götürmüş ve bunları yeni yazdırdığı tabletlerle birlikte tanrı İnşuşinak'a adanmıştır. Bu dönemde Elamca, tek bir tablet dışında tüm yazılı belgelerde kullanılan resmi dil olmuştur⁸⁵⁹. Kudur-Nahhunte, babasının ölümü üzerine Elam tahtına geçtiğinde yaptığı ilk faaliyet, üç yıldır Elam'a karşı isyanını sürdüren Kassit kralı Enlil-nādin-aḫi üzerine bir sefer düzenlemek olmuştur. Kudur-Nahhunte, Kassitler üzerine yürüttüğü başarılı seferin ardından Enlil-nādin-aḫi'yi sürgüne göndererek, Kassitler'in gücünü nihai olarak kırmıştır. Kudur-Nahhunte dönemi, kardeşi Şilhak-İnşuşinak zamanında yapılacak Babil topraklarının ele geçirilmesi için bir sıçrama tahtası görevi görmüştür⁸⁶⁰.

Kudur-Nahhunte'nin kardeşi ve ardılı Şilhak-İnşuşinak, yazılı belgelerde Babil ve Assur'a tekrar tekrar akınlar düzenleyerek Dicle'nin doğusundaki bölgeyi, kuzeyde

⁸⁵⁶ Zadok, "Elam and Babylonia, s.309.

⁸⁵⁷ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.148.

⁸⁵⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.489.

⁸⁵⁹ Cameron, *History of Early Iran*, s.82-83.

⁸⁶⁰ Zadok, "Elam and Babylonia, s.304-309.

Nuzi'ye kadar kontrol altına aldığını iddia etmektedir. Kassit Devleti'nin çöküşü ve Assur'un zayıflaması, bu bölgeyi muhtemelen kolay bir hedef hâline getirmiştir. Elam, ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak bölgede zenginleşmiş ve ülke sınırlarını doğuya doğru genişletmiştir⁸⁶¹. Şilhak-İnşuşinak, bıraktığı çok sayıda yazıtta, Doğu Dicle bölgesini denetimi altına aldığını ve kuzeye doğru Zagros Dağları ile Assur'un önemli ulaşım ve stratejik güzergâhlarına sızdığını belirtmiştir⁸⁶². Şilhak-İnşuşinak, kendi adına restore ettiği tapınak duvarlarında önceki Elam krallarının isimlerini listelerken, Kassit sarayına gönderilen mektuplarda Kassitli prenseslerle evlenen Elam krallarının isimlerini de sıralaması bakımından tarihsel açıdan kayda değer belgeler bırakmıştır⁸⁶³.

Söz konusu dönemde, yalnızca Kassitler'in doğu topraklarının dışında, 15 bölge ve 211 yerleşim yerini ele geçirmiştir. Kuzeydoğuda, Assur'un daha önce Kassitler'den aldığı toprakları da kendi sınırlarına katmayı başarmıştır⁸⁶⁴. Şilhak-İnşuşinak, ele geçirdiği toprakların yönetimini, Elam kralına bağlı valiler atayarak sağlamıştır. Ancak bu bilgilerin yer aldığı metin ciddi ölçüde hasar gördüğü için birçok bölümü okunamamaktadır. 211 yerleşim adının 133'ü ya tamamen kırılmış ya da ciddi biçimde hasar görmüştür; yalnızca 78 yerleşim bölgesi tamamen korunmuş ya da hafif oranda zarar görmüştür⁸⁶⁵. Şilhak-İnşuşinak, muhtemelen Susa ve diğer bölgelerde 20'den fazla tapınak yenilemesi gerçekleştirmiştir⁸⁶⁶. Ancak Şilhak-İnşuşinak döneminde Kassitler tamamen ortadan kalkmış ve Babil tahtına yeni ve güçlü bir hanedan geçmiştir. Aynı dönemde Assur Devleti'nde de yeniden güçlü hükümdarların ortaya çıkması, Elam için ciddi bir tedirginlik kaynağı oluşturmuştur.

⁸⁶¹ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.166-167.

⁸⁶² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.489.

⁸⁶³ Potts, "Elamites and Kassites", s.206.

⁸⁶⁴ Zadok, "Elam and Babylonia", s.309.

⁸⁶⁵ Geniş bilgi için Potts, *Elamites and Kassites*, s.310.

⁸⁶⁶ Zadok, "Elam and Babylonia", s.309.

Şilhak-İnşuşinak'ın ölümünün ardından yerine yeğeni Hetelutuş-İnşuşinak geçmiştir. Bu döneme ait Tall-i Malyan'da ele geçirilen 250'den fazla belge, ağırlıklı olarak ticari nitelikte olup yalnızca bir kısmı idari belgelerden oluşmaktadır⁸⁶⁷. Ne babası ne de dedesi kadar askeri başarılarla sahip olmayan Elam kralı Hetelutuş-İnşuşinak döneminde, Babil yeni bir hanedanın başa gelmesiyle güçlenmiş; Assur ise görece toparlanmaya başlamıştır. Bu siyasi ortamda Elam kralı, Babil üzerine bir sefer düzenlemeyi gereksiz görmüş olabilir. Ancak Babil'in güçlü kralı Nabukadnezzar, birkaç girişimin ardından Hetelutuş-İnşuşinak'ın krallığını sona erdiren başarılı bir saldırı düzenlemiştir. Nabukadnezzar'ın Zagros Dağları'nın batısını kontrol altına alması üzerine Elam kralı Anşan'a kaçmak zorunda kalmıştır⁸⁶⁸. Babil kralı Nabukadnezzar, daha önce Elam tarafından Babil'e yapılan sefer sonrasında Susa'ya götürülen Marduk heykelini geri alarak Babil'e nakletmiştir. Bu gelişmenin ardından Elam Devleti, yaklaşık 300 yıl boyunca tarihsel kaynaklarda görünürlüğüne yitirmiştir⁸⁶⁹.

Elam'ın, Bereketli Hilal'in doğal sınırını oluşturması, Mezopotamya'ya dönük politikalar geliştirmesini gerekli kılmıştır. Elam siyasi tarihi, Mezopotamya ile olan coğrafi yakınlığının da etkisiyle, çok erken bir dönem olan MÖ III. bin başlarından itibaren bu bölgedeki güç dengeleriyle doğrudan bağlantılı olarak başlamıştır. Elam'ın Mezopotamya'ya dönük politikaları, incelediğimiz Geç Tunç Çağında Güney Mezopotamya'da etkin bir siyasal aktör olan Kassit hanedanlığıyla kurduğu ilişkilerde belirgin bir şekilde gözlemlenmiştir. Güney Mezopotamya'da kalıcı bir siyasal varlık oluşturmayı başaran Kassitler, yalnızca iç istikrarı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda çevre devletlerle dengeli ve çok yönlü ilişkiler kurmaya da özen göstermiştir. Elam ve Orta Zagros bölgesini, Akdeniz'e bağlayan uluslararası ticaret yolunun Dicle ve Fırat

⁸⁶⁷ Stolper, *Elam*, s.42.

⁸⁶⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.489.

⁸⁶⁹ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.166-167.

Nehri boyunca uzanması iki devletin kurduğu ilişkilerde belirli bir etken olmuştur⁸⁷⁰. Bu ilişkilerde ticaret yollarının denetimi, stratejik sınır bölgelerinin güvenliği ve karşılıklı çıkar gözetilerek gerçekleştirilen evlilik diplomasisi temel belirleyici unsurlar arasında yer almıştır.

Sümer döneminden itibaren Elam ile Mezopotamya’da kurulan devletler arasında yaşanan çatışmalar ve sınır ihlalleri, Elam Devleti’nin yıkılışına kadar devam etmiştir. Elam, zaman zaman Babil’i istila eden, sömüren, boyun eğdiren, saldırgan ve egemen bir güç iken; zaman zaman kuvvetleri geri püskürtülen, toprakları ilhak edilen bir güç olmuştur⁸⁷¹. Sümer, Akad ve III. Ur hanedanlar döneminde Elam Devleti ile yaşanan çatışmalar⁸⁷², Kassitler’in Babil’e egemen olmaya başlamasıyla iki devlet arasındaki ilişkinin seyri de değiştirmiştir. Kassit dış politikasının doğuya dönük bu çok katmanlı yönelimi, Elam’la olan siyasi temasları ayrı bir değerlendirmeyi gerektirecek ölçüde özgün bir çerçeveye oturmaktadır. Dolayısıyla Kassit–Elam ilişkilerine yakından bakmak, yalnızca iki komşu devlet arasındaki siyasi etkileşimi değil, aynı zamanda bu temasların diplomatik araçlar, evlilik bağları, sınır politikaları ve zaman zaman da çatışmalar üzerinden nasıl şekillendiğini anlamak açısından da önem arz etmektedir.

Kassitler, Elam’ın batı sınırında siyasi bir teşekkül halindeydiler. Orta ve kuzey Babil, Kassit egemenliğinde iken; Güney Babil Deniz Sülalesi egemenliği altındaydı. Güney Babil, III. Kaştiliaşu’nun oğlu III. Ulamburiaş döneminde Deniz sülalesine son verilmiş ve bu sayede Babil’in toprak bütünlüğü, Kassit egemenliği altında birleştirilmiştir. Deniz Sülalesi’nin son hükümdarı Ea-gāmil ise Elam’a sığınmıştır⁸⁷³. Elam, tüm tarihi boyunca büyük bir şehrin merkez seçildiği ve görece birlik avantajına

⁸⁷⁰ Mark Altaweel and Andrea Squitieri, “Revolutionizing a World-From Small States to Universalism in the Pre-Islamic Near East” (London: UCL Press), s.15-20. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt21c4td4.6>, 14 Nis 2024.

⁸⁷¹ Elizabeth Carter and Matthew W. Stolper, *Elam: Surveys of Political History and Archaeology. Near Eastern Studies*, vol. 25 (Berkeley: University of California Press, 1984), s.32.

⁸⁷² Potts, “Elamites and Kassites”, s.111-119.

⁸⁷³ Zadok, “Elam and Babylonia”, s.304.

sahip iken; Babil, çoğunlukla her biri diğeriyle hâkimiyet mücadelesine giren ve göçlerin uğrak merkezi konumunda olan bir dizi büyük şehir arasında bölünmüş bir yapıya sahip olmuştur⁸⁷⁴.

	Kassit Devleti Hükümdarları	Elam Devleti Hükümdarları
Erken Dönem	III. Agum (?)	?
Orta Dönem	I. Kurigalzu (?-1375)	?
	I. Kadaşman-Enlil (1374-1360)	Tepti Ahar (yaklaşık 1365)
	II. Kurigalzu (1332-1308)	Hurbatila (yaklaşık 1330)
	II. Kurigalzu (1332-1308)	İge-Halki (yaklaşık 1320)
Geç Dönem	Enlil-nādin-şumi (1224-?)	Kiden Hutran (1235-1210)
	Adad-şuma-iddina (1222-1217)	Kiden Hutran (1235-1210)
	Meli-Şipak (1186-1172)	Şutruk-Nahhunde (1185-1155)
	Zababa-şuma-iddina (1158)	Şutruk-Nahhunde (1185-1155)
	Enlil-nādin-aḫi (1157-1155)	Kudur-Nahhunde (1155-1150)

Tablo.4: Hükümdar dönemlerine göre Kassit-Elam siyasi ilişkileri tablosu

Kalat el-Bahreyn’de, çok sayıda ele geçirilen tabletlerden biri Agum’un hükümdarlığının dördüncü yılına aittir. Kassit Devleti’nin kaynaklarca pek de bilinmeyen erken döneminde üç Kassit hükümdarı bu ismi taşımaktadır. Agum ismini taşıyan üç hükümdarı düşünürsek şöyle bir çıkarım yapabiliriz: I. Agum olarak bilinen hükümdarın XVIII. yy’da yaşadığı düşünülürse bu dönemde Babil’de henüz Kassit kontrolü sağlanamamıştı. II. Agum’un MÖ 1570’lerde yaşadığı düşünüldüğ vakit; bu dönemde güney Babil henüz Kassit kontrolünde değil, Deniz Hanedanı kontrolündeydi. Bu nedenle Bahreyn Metinleri olarak bilinen belgeler, genel olarak III. Agum’a tahmini olarak MÖ

⁸⁷⁴ John P. Peters, “Excavations in Persia”, *The Harvard Theological Review*, 8/1 (January 1915), s. 82-93.

1450 yıllarına tarihlenmektedir. Bu dönemde III. Kaştiliyaşu'nun oğlu olan Agum'un Deniz Hanedanı üzerine sefere çıktığını ve asker topladığını görmekteyiz. Kalat El-Bahreyn'den alınan metinler ile Nippur mektupları karşılaştırıldığı zaman MÖ XIV. yy ortalarında saray gibi ana binada yangın izlerine rastlanması tesadüfi olarak görülmemektedir⁸⁷⁵.

Kral I. Kurigalzu, Babil'i dini ve törensel bir başkent olarak bırakarak Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine en yakın olduğu konumda yeni bir başkent kurduğunu daha evvel belirtmiştik⁸⁷⁶. I. Kurigalzu, yetenekli bir hükümdar olmakla birlikte, egemenliğinin en dikkat çekici yanı ise, Babil ülkesinin doğu sınırında başarılı çalışmalar yapmasından ileri gelmektedir. Elam üzerine başarılı bir sefer düzenleyerek başkent Susa'yı ele geçirmiştir⁸⁷⁷. Bu seferin düzenlenme nedeni olarak, Elam'ın Kassit sınırında bazı çatışmalara girişmesi ve sınır ihlallerinde bulunması gösterilmektedir. Elde ettiği zaferin anısına Susa'da bir heykel diktiren I. Kurigalzu, Babil'e dönerken yanında III. Ur Sülalesi'nden hükümdar Şulgi'nin yaşamına adanmış akik taşından yapılma bir tableti de kendisiyle beraber götürmüştür. Bu sunu tabletini, yeni bir ithafla Nippur'da tanrıça Ninlil'e adanmıştır⁸⁷⁸.

Susa'nın 15 kilometre kadar güneyinde Haft Tepe'de yapılan kazılarda, MÖ XIV. yüzyıl ortalarında Susa ve Anşan kralı Tepti-Ahar tarafından yaptırılan antik bir kent ortaya çıkarılmıştır. Burada bulunan 500 dolayında yazılı tabletin çoğunluğu tapınağın idaresine ilişkin bilgiler sunmaktadır. Bu tabletlerdeki bilgilere göre; Elam ve Kassitler arasındaki diplomatik heyetlerden de söz edilmektedir. Tepti-Ahar'ın mührünü taşıyan bir tablette, Kassit kralı I. Kadaşman-Enlil ile ilgili olması muhtemel bir yazıt da vardır⁸⁷⁹. Susa bölgesi ve Anşan'da denetimi elinde tutan Elam kralı Tepti-Ahar'ın Kassit kralı I.

⁸⁷⁵ Potts, "Elamites and Kassites", s.111-119.

⁸⁷⁶ Arnold, *Who Were The Babylonians.*; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.120.

⁸⁷⁷ Oates, *Babil*, s.97.

⁸⁷⁸ Brinkman, *Materials*, Q2.2.63.

⁸⁷⁹ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.142.

Kadaşman-Enlil ile çağdaş olduğu bu dönemde, Kassit ve Elam sarayları arasında elçilik görevini yürüten memurlar, saraylar arasında gidip gelmiştir. I. Kurigalzu'nun krallığı sırasında, daha sonra çok fazla tanık olacağımız hanedanlar arası ilk evliliğin gerçekleşmiş olabileceği araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir⁸⁸⁰.

Kassit ve Elam devletleri arasındaki ilişkilere dair belgeler, XIII. ve XII. Yüzyıllara ait daha fazla bilgi edinmemizi sağlamıştır. Bu durum kısmen Elam'ın siyasal açıdan bir yükselişinin sonucu iken, kısmen de Elam'ın kendi içinde görece daha fazla bıraktığı belgelerden kaynaklanmaktadır. Elam'ın izlediği saldırgan politika, II. Kurigalzu'yla birlikte, Babil istilasını da kışkırtmış ve iki devlet arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. İki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmaya başlamasıyla birlikte; II. Kurigalzu, başka bir yerde adı geçmeyen Elam kralı Hurbatila'ya karşı savaş açarak onu yenmiştir. Kendi yazısında belirttiğine göre de; Susa'yı ve onun ötesindeki toprakları ele geçirmiştir. Kassit kralının Elam'a karşı kazandığı zaferin gerçekliği, Susa'da bulunmuş olan II. Kurigalzu'ya ithaf edilmiş bazı metinlerle de doğrulanmaktadır. Susa'da bulunan bir heykelciğin üzerinde II. Kurigalzu'nun Marhaşı sınırına kadar Elam ve Susa'ya baskın düzenlediği seferler kaydedilmiştir. Bu işgal sonrasında bilinmeyen husus ise; Batı Elam topraklarının ne kadar süre Kassit işgaline maruz kaldığıdır⁸⁸¹.

II. Kurigalzu, Elam'ın MÖ 2285 yılında Babil'i işgal ederken yanlarında götürdükleri ve özenle sakladıkları akik tableti ele geçirerek E-kur tapınağına yerleřtirmiştir⁸⁸². Kaynaklar, bu saldırının I. mi yoksa II. Kurigalzu döneminde olduğuna dair kesin bir bilgi sunmasa da biz, Elam saldırısını yapan hükümdarı II. Kurigalzu olarak ele aldık. Kassitler'in saldırısı sonrasında hanedan değişikliğine gidilmiştir; bu saldırı, muhtemelen İge-halki hanedanlığının başlamasına da zemin hazırlamıştır⁸⁸³. II. Kurigalzu

⁸⁸⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484.

⁸⁸¹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.484.

⁸⁸² Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s.102.

⁸⁸³ Zadok, "Elam and Babylonia", s.307.

ve İge-halki arasında kurulan bu ittifak sayesinde, bir önceki Elam hanedanı yenilgiye uğratılmıştır. Bizi bu sonuca ulaştıran ise, Kassit kralı II. Kurigalzu'nun işgalinden sonra yeni hanedanın ilk yöneticisi İge-halki'ye ait yazıtın Deh-i No'da (muhtemelen antik Hupşen veya Adamdun) bulunmuş olmasıdır⁸⁸⁴. II. Kurigalzu, bu başarısı üzerine Susa'ya diktirdiği stelde şunlar yazmaktadır:

“Kurigalzu, halklar kralı, Susa ve Elam'ın mutlak kralı, Barahşi'yi yenen. Ayrıca Enlil ve Sataran'a armağanlar ve adaklar sunmuştur. O, ömrünün uzaması dileğiyle Şulgi tarafından İnanna tapınağına adanan akik bir tableti Babil'e götürmüş ve orada tanrı Enlil'e adamıştır⁸⁸⁵.

Bu durum, Kassit ve İge-halki hanedanları arasında yapılan bir evlilik ittifakı ile de sağlanmış olabilir. Söz konusu diplomatik evlilikler, ilerleyen süreçte de etkili olmuş ve krallıkların kaderini de tayin etmiştir⁸⁸⁶. İge-halki'nin oğlu Pahir-işşan, II. Kurigalzu'nun en büyük kızı ile evlenmiş ve yapılan bu diplomatik evlilik sayesinde iki ülke arasındaki dostluk bağı sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır. Yapılan diplomatik evliliklerde genellikle Kassit prensesinin ismi yerine babasının ismi belgelerde yer almıştır. XIV. ve XII. yüzyıllar arasında gerçekleşen bir dizi evlilik bağı Kassitler'in ve Elamlılar'ın kraliyet ailelerini, daha spesifik olarak İge-halki'ler olarak bilinen yönetici aileyi birbirine bağlamıştır⁸⁸⁷.

Elam kralı Untaş-napirişa, Kassit prenslerinden Burna-Buriaş'ın kızı ile evlenerek; mevcut dostluğu pekiştirmeye çalışmıştır⁸⁸⁸. Untaş-napirişa döneminde, Susa'daki kutsal yapıların çoğu Akadca isimler almıştır. Rahip kavramını karşılamak için kullanılan Akadca “pašīšu” kelimesi bu dönemde de kullanılmaya devam etmiş, ayrıca yine bu

⁸⁸⁴ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.14.

⁸⁸⁵ Labat, *Elam*, s.6.

⁸⁸⁶ Zadok, “Elam and Babylonia”, s.307.

⁸⁸⁷ Potts, “Elamites and Kassites”, s. 111-119.

⁸⁸⁸ Potts, “Elamites and Kassites”, s.111-119.

dönemde başkent Al-Untaş'ta Dumuzi ve Adad gibi Mezopotamya tanrıları da Elam panteonunda önemini korumuştur. Araştırmacılar, bu dönemde yapılan diplomatik evlilikler aracılığıyla Elam sarayına giren Kassit prenseslerin, Mezopotamya tanrı kültürünü de Elam'a taşıdıkları fikrine dikkat çekmektedir; ancak bu kültür, Sargon dönemi ve III. Ur Hanedanlığı dönemlerinde de Elam topraklarında yaygın olarak kullanıldığı unutulmamalıdır⁸⁸⁹.

Kassit ve Elam arasındaki dostane ilişkiler IV. Kaštiliašu dönemine kadar devam etmiştir. Assur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın Babil'i işgal etmesi ve yönetime el koymasıyla kukla Kassit kralları tahta geçmiştir. Ancak Assur kralının bu seferinde ilginç olan bir durumla karşılaşmaktayız. Elam okçularının; Yukarı Cezire'deki Harbê'de, Assur kralı I. Tukulti-Ninurta ile birlikte olduğu kayıtlara geçmiştir. Elamlı okçuların, Babil seferi sonrasında savaş esiri olarak Kassit halkı ile birlikte o bölgeye getirildiği tahmin edilmektedir. Bu durumda Elamlı askerlerin, Assur'a karşı Kassit Devleti ile birlikte hareket ettiklerini ve onlarla ittifak ettikleri sonucuna varılabilir. Belki de İgi-halkı hanedanı Kassit hanedanıyla kurduğu kan bağı nedeniyle; Babil'deki Assur hâkimiyetine karşı böyle bir ittifak içerisine girmiştir⁸⁹⁰.

Elam kralı Kiden-Hutran, Assur'un Kassit vasal kralı Enlil-nādin-šumi'yi tahttan indirerek, Dir ve Nippur'u ele geçirmiş, ardından tahta geçen Assur'un başka bir vasalı olan Adad-šuma-iddina, üzerine tekrar sefere çıkmış olan Kiden-Hutran, İsin ve Marad'ı ele geçirmiştir⁸⁹¹. I. Tukulti- Ninurta'nın bir komplo ile öldürülmesi nedeniyle Assur kayıtlarında Elam saldırıları kaydedilmemiştir⁸⁹². Adad-šuma-iddina'dan sonra halkın

⁸⁸⁹ Zadok, "Elam and Babylonia, s.308.

⁸⁹⁰ Zadok, "Elam and Babylonia, s.307.

⁸⁹¹ Potts, "Elamites and Kassites", s.231.

⁸⁹² Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.148.

isteği ve Elam'ın desteklediği IV. Kaştiliaşu'nun oğullarından biri olan Adad-şuma-usur, Kassit tahına geçmiştir⁸⁹³.

Elam hanedan üyeleri, evlilik yoluyla kendilerini Kassitler'in damatları ve kuzenleri olarak görmekteydiler. Kiden-Hutran, adı tam okunamayan muhtemelen isminin son kısmı “-duniash” olan bir Kassit prensinin kızı ile evlenmiştir. Kiden-Hutran, Kassit tahtında bulunan Assur temsilcisine karşı düzenlediği seferde, gerçek niyetinin karısının ailesine yardım etmek mi yoksa Babil hâkimiyetini sağlamak mı olduğu, günümüzde hâlen kesin olarak bilinmemektedir⁸⁹⁴. Kiden-Hutran'ın, Kassit üzerinde Assur'a karşı yapmış olduğu hamle I. Tukulti-Ninurta'nın Basra Körfezine kadar inerek Susa'yı baskı altına almasıyla sonuçlanmıştır. Assur'un bu baskısı sonucunda Susa, her ne kadar Assur egemenliğine geçmemiş olsa da İge-halkı hanedanı yerine Sutrukid hanedanı ismiyle Elam Devleti'nde yeni bir hanedanlık kurulmuştur⁸⁹⁵.

Elam kralı Şutruk-Nahunte, Kassit hükümdarı Meli-Şipak'ın en büyük kızıyla evlenmiştir. Elamlılar, evlilik bağları aracılığıyla akraba oldukları Kassitlerin tahtı üzerinde hakları bulunduğunu düşündüklerinden, iki devlet arasındaki ilişkiler bu dönemde son derece gergin hâle gelmiştir⁸⁹⁶. Elam geleneğinde verasetin anne tarafından geçtiği⁸⁹⁷ anlayışı nedeniyle, Kassit üzerinde Elam baskısı da artmıştır. Yapılan bu diplomatik evlilikler bir süre sonra Sutrukid hanedanının, Kassit üzerinde hak iddia etmesine neden olmuştur. Bir paradoks olarak karşımıza çıkan bu durum, askeri çatışmaların nihai nedeni olarak görülebilir⁸⁹⁸.

⁸⁹³ Oates, *Babil*, s.100.

⁸⁹⁴ Potts, “Elamites and Kassites”, s.111-119.

⁸⁹⁵ Daniel T. Potts, “Aspects of Kinship in Ancient Iran- Problems in the Study of Elamite Kinship” (California: University of California Press, 2023, s.36.

⁸⁹⁶ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.165-166.

⁸⁹⁷ Jursa, *Babililer*, s.34.

⁸⁹⁸ Zadok, “Elam and Babylonia”, s.305.

Marduk-apla-iddina'nın ardından kraliyet bağı olmayan Zababa-šuma-iddina, muhtemelen Assur kralı I. Assur-dan'nın politik baskısı sonucu Kassit tahtına çıkarılmıştır. Evlilik yoluyla kurulan akrabalık ya da yabancı birinin Kassit tahtına geçmesi ve belki de sadece Kassitler'i tahakküm altında tutma isteği, Elam hükümdarı Şutruk-Nahhunte'nin Babil seferine yönelmesinde itici bir güç olmuştur⁸⁹⁹. Şutruk-Nahhunte'nin Aşağı Diyala havzasını Kassitler'den alması ve Zababa-šuma-iddina'yı yenmesiyle aynı yıl Assur kralı Assur-dan, bu fırsatı değerlendirerek Kassitler'e ait Zabban, Irrīya (Irrē'a) ve Ugār-Sallu'yu topraklarına katmayı başarmıştır. Ancak Assur'un bu başarısı kısa süreli olmuş⁹⁰⁰; Şutruk-Nahhunte, Babil ve çevresini ele geçirerek yağmalamıştır⁹⁰¹. Elam'ın Kassitler üzerine uyguladığı baskı ve yaptığı talan Babil kaynaklarına şöyle yansımaktadır:

*“Dağlardan at ve arabalarıyla akın ettiler; Babil prensleri mağlup oldular. Savaşçı Elam, bütün mabedleri talan etti; her şeyi aldı ve Susa'ya götürdü”*⁹⁰².

Şutruk-Nahhunte, Babil istilasından sonra oğlu Kudur-Nahhunte'ye Babil'in denetimi vererek, birçok ganimet ile ülkesine geri dönmüştür⁹⁰³. Babil'deki tüm önemli kentleri yağmalamış, Hammurabi Kanunları ve Naram-Sin yazıtı gibi en ünlü erken Babil anıtları da dâhil olmak üzere çok büyük miktarda ganimeti de kendi ile götürmüştür. Bu anıtların çoğunda nereden geldiklerini, Şutruk-Nahunte tarafından tanrı İnşuşinak'a adandıklarını ve fethin kendisinin kutlandığı Elamca bir metin mevcuttur. Bu gelişme, Susa'da bu kadar çok Babil eserinin bulunmasını açıklayan bir görüş olarak

⁸⁹⁹ Potts, “Elamites and Kassites”, s.111-119.

⁹⁰⁰ Zadok, “Elam and Babylonia”, s.309.

⁹⁰¹ Carter and Stolper, Elam, s.40.

⁹⁰² Potts, “Elamites and Kassites”, s.111-119.

⁹⁰³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.489.

değerlendirilmektedir. Şutruk-Nahunte, Al-Untaş-Napirişa'da dâhil olmak üzere Elam kentlerinden ganimetler de getirmiş ve bunlar Susa'da yeniden ithaf etmiştir⁹⁰⁴.

Hammurabi Kanunları ve Naram-Sin yazıtı, Sippar'dan yağmalanarak Susa'ya getirilmiştir. Şutruk-Nahunte'nin Hammurabi'nin dikili taşı üzerine, zaferini yazma girişimi ölümü üzerine tamamlanamamıştır. Diğer ganimetler arasında Agade kralı Maniştusu'nun Eşnunna, Kiş ve Agade'den yağmaladığı bazı heykeller de bulunmaktadır. Susa'ya götürülen ganimetler arasında Uruklu Nana'nın heykeli de vardır. Bu heykel, Yeni Assur kralı Assurbanipal'in ordusu tarafından VII. yüzyılda geri getirilmiştir⁹⁰⁵. Şutruk-Nahunte, Kassitler'i yenmesinin ardından iki devlet arasındaki sınır bölgesine diktirdiği bir kudurru taşında başarılı seferini anlatmıştır. Ganimet olarak ele geçirdiği yazıtların üzerindeki yazıları sildirmiş ve bunları, Elam tanrısı İnşuşinak için adak yazıları olarak yeniden kullanmıştır⁹⁰⁶.

Kassit valisi Elamlı Kudur-Nahhunde'ye karşı başlatılan Kassit direnişi nedeniyle çıkan çatışmalar üç yıl sürmüştür. Babil'i işgalinin ardından, kısa bir süre sonra Şutruk-Nahunte ölmüş yerine oğlu Kudur-Nahhunde geçmiştir. Kudur-Nahhunte, Kassitler üzerine yaptığı sefer sonucunda Enlil-nādin-ahi'yi yakalayıp Elam'a götürmüştür⁹⁰⁷. Babil'den tanrı Marduk'un, Uruk'tan da tanrıça İnanna'nın heykellerini alıp Elam topraklarına getirmiştir⁹⁰⁸. Elamlılar Babil'i yağmaladıklarında, Kutur-Nahhunte, Karindaş'ın yeni bezeme tekniğini de Susa'ya götürmüştür. İn-Şuşinak'taki tapınağının kalıplaşmış tuğlaları olasılıkla Babil işgalinden getirilen tutsaklar tarafından yapılmıştır. Bu bezeme tarzının en iyi bilinen örneği, Babil'de Nabukadnezar'ın bezeme kuşaklarında ve Susa'da Pers kralı Darius'un sarayında kullanılan sırlı tuğlalardır. Sırlı tuğla örgüsünün

⁹⁰⁴ Microop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, s.166.

⁹⁰⁵ Oates, *Babil*, s.101.

⁹⁰⁶ Zadok, "Elam and Babylonia", s.307.

⁹⁰⁷ Beaulieu, *A History Of Babylon*, s.150.

⁹⁰⁸ Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s.148.

Babiller tarafından yapıldığı da belgelenmiştir⁹⁰⁹. Kudur-Nahhunde'nin bu istilası, Babil sonraki dönemlere tarihlenen anlatılarda olağanüstü şiddet dönemi olarak kaydedilmiştir:

*“[Elamlının] suçları daha fazlaydı ve onun günahları babalarının işlediği tüm suçlardan daha kötüydü... Bir tufan gibi Akad halkını sürükledi; Babil'i ve en soylu kült merkezlerini harabeye çevirdi”*⁹¹⁰.

Bu anlatı, Şutruk-Nahhunte ve Kudur-Nahhunte'nin Kassit işgallerinin uzun bir süre sonra bile hâlâ hatırlandığını göstermesi bakımından dikkate değer bir bilgidir. Başka bir edebi metin, gelen felaketin şiirsel metinlerde büyük bir acıyla hatırlandığı Babil'den gelir⁹¹¹. Bu şiirsel metinlerden biri şöyledir:

“[Şutruk-Nahunte] Zababa-şum-iddina'yı kovdu, hükümdarlığını ortadan kaldırdı [krallığı] ilk doğan Kudur-Nahhunte'ye[devretti].

[Bu kral...] atalarından çok daha büyük suçlar işlemiş, ağır suçu olanlarını [bile] aşmıştı,

[...] Akkad ülkesine karşı aşağılık şeyler düşünür, küstahlık ederdi.

[götürdü] selefim Enilil-nadin-ahi'yi

[Elam'ı] düşman gören [bir kral)] ... konuştu,

[Kudur-Nahunte öfkeleni] ve Akad'ın nüfusunun tamamını sel gibi sildi süpürdü;

[Babil ve diğer] ünlü kült merkezlerini [harabe yığınınına] çevirdi

Yüce efendi Marduk'u majestelerinin tahtından kaldırdı

[...] Sümer ve Akad haklarını tutsak aldı [Elam'a]

⁹⁰⁹ Oates, *Babil*, s.106.

⁹¹⁰ Hayim Tadmor, “Historical Implications of the Correct Reading of Akkadian *dācu*”, *Journal of Near Eastern Studies*, 17(1958), s.129-141.

⁹¹¹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.488.

*[...] Enlil-nadin-ahi'yi [Elam'a] götürdü
[bitirdi] onun [krallığını], hükümdarlığını ortadan kaldırdı.
[Bir vali yerleştirdi], Babil soyundan değildi,
[Marduk'un] düşmanıydı”⁹¹².*

II. Kurigalzu'nun Elam seferini ayrı tutarsak, dış politikada saldırgan bir tutum benimsemeyen Kassitler; daha çok sınırlarını korumayı tercih ederek, ticarete yönelerek bunu diplomatik girişimlerle destekleme politikasını geliştirmişlerdir. Bu barışçıl politika sayesinde ülkenin refahını ve ticaretin devamını sağlamaya çalışmışlardır. Kırsal yerleşmeye önem vererek, herhangi bir yabancı saldırıda orduyu etkin bir şekilde organize ederek savunmaya geçmişlerdir⁹¹³.

İge-halkı hanedanının Elam tahtına geçmesiyle Kassit ve Elam arasında yapılan diplomatik evlilikler her iki krallık arasında barışı korumayı ve ticareti geliştirmeyi amaçlamıştır. Ancak hanedanlar arası evliliklerle kurulan ittifakın ilginç sonuçları da doğmuştur. Barış ve dostluğun sürdürüldüğü iki ülke arasındaki ilişkiler, Assur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın Babil'i işgali dostluk temeline dayalı ilişkinin seyrini de değiştirmiştir. Bu konuda “Berlin Mektupları” olarak bilinen metin bizi aydınlatmaktadır. Mektupta Elam kralının Kassit hanedanlığı ile olan kan bağı nedeniyle Kassit tahtı üzerinde hak iddia etmesi göze çarpan bir husus olmuştur. Tamamı korunamayan metinde en az dört nesil öncesine ait Kassit prensesleri ile evlenen hanedan üyelerinden söz edilmiştir. Bu ilişkinin seyri hakkında bize bilgi veren ve Elamlı göndericisi ile Babilli alıcısının adları günümüze gelmemiş krali bir mektupta, Elam kralının şikâyeti şöyle dile getirilmiştir:

⁹¹² Tadmor, “Historical”, s.129-138.

⁹¹³ Leick, *The Babylonians An Introduction*, s.49.

“Ben kralım, bir kralın oğlu, bir kralın tohumuyum ve bir kraldan oldum. Babil ve Elam topraklarının hükümdarıyım. Büyük kral Kurigalzu’nun en büyük kızının soyundan geliyorum. Neden Babil tahtına otur muyorum?”⁹¹⁴.

Elam hükümdarının Kassit kralına hitaben yazılmış bu mektupta; kan bağı nedeniyle taht üzerindeki haklarından dolayı serzenişleri bulunur. Mektubun devamında ise şu ifadeler yer almaktadır:

“Sana samimi bir teklif gönderdim ama sen bana cevap vermedin; ... Şehirlerinizi yok edeceğim, kalelerinizi yıkacağım, (sulama) hendeklerinizi kapatacağım, meyve bahçelerinizi keseceğim, (sulama) kanallarınızın ağızlarındaki halkaları [çıkaracağım]...”⁹¹⁵.

Mektupta, Elam hükümdarının Kassitler’e karşı intikam amaçlı bir işgal tehdidinde bulunduğu kaydedilmektedir. İlginç ve dikkat çekici olan husus, bu mektubun VI. yüzyılda yazılmış bir kopyası sayesinde günümüze ulaşmış ve Babil’de bulunmuş olmasıdır. Bu dönemde herhangi birisinin mektubun içeriğini neden ilgi çekici bulduğunu bilemiyoruz. Eğer elimizdeki mektup gerçekten o dönemde yazılmamışsa, döneme dair tarihi kurgumuzu önemli ölçüde değiştirebilecek kurmaca bir anlatı olabileceği yorumu da yapılabilir⁹¹⁶.

Gönderici ve alıcının belli olmadığı bu mektubun muhatapları ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Mektubun yeniden değerlendirilmesi ile araştırmacılar tarafından alternatif önerilerde bulunulmuştur. Bir kısım araştırmacı mektubu Meli-Şipak’ın kızıyla evli olan Şutruk-Nahhunte’ye atfederken⁹¹⁷, bir kısım araştırmacı ise bu mektubun Kudur-

⁹¹⁴ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.165-166.

⁹¹⁵ Potts, “Aspects of Kinship in Ancient Iran”, s.35-37.

⁹¹⁶ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.165-166.

⁹¹⁷ Potts, “Elamites and Kassites”, s.233.

Nahhunte'ye ait olduğunu belirtir⁹¹⁸. Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalar bu mektubun Kiden-Hutran tarafından, I. Tukulti-Ninurta'nın Kassit topraklarını zaptından sonra tahta geçen Assur'un kukla kralı Enlil-nādin-šumi'ye gönderildiği yönündedir⁹¹⁹.

Eldeki mevcut bilgilerle bir kanıya varmak zor olsa da biz bu mektubun Kiden-Hutran tarafından gönderildiği kanaatini taşımaktayız. Tarihi olaylar da bizim bu fikrimizi desteklemektedir. Kiden-Hutran, adı tam okunamayan bir Kassit prensinin kızı ile evlenmiştir. Babil'in Assur tarafından işgali sonrasında Assur'un Kassit tahtına getirdiği kukla kral, Enlil-nādin-šumi'yi tahttan indirmiştir. Bu nedenle söz konusu mektubun Kiden-Hutran tarafından, Kassit kralı Enlil-nādin-šumi'ye karşı hanedanlıklar arasındaki bağlar aracılığıyla Kassit tahtı üzerinde Elam meşruluğunu göstermek amacıyla yazılmış olabileceği düşünülebilir⁹²⁰.

Diplomatik evlilikler ile kurulan dostluğun amacının genel itibariyle ticari kaygılardan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Kültürel açıdan benzerlikler bulunmasına rağmen, farklı özellikleri ile dikkat çeken iki devletin coğrafi olarak birbirine yakın olmaları göz önüne alınarak iki devlet arasındaki ilişkinin yorumlanması gerekmektedir⁹²¹. Doğu Dicle bölgesinde Elamlılar, Kassitler ve Surlular arasında anlaşmazlıkların sıkça yaşandığı bir alan olması, aynı zamanda gerek stratejik gerekse ticari açıdan yaşamsal önemi olan bir yol kavşağında bulunması nedeniyle bazı çatışmalar olduğu yolunda bir takım ipuçları da vardır⁹²².

Kassitlerin Elam ile önemli ticari ilişkileri vardı. İki devlet, bir süre kendi aralarında barışı sağlamış olsalar da; daha sonraki süreçte, göreceli barış ve huzur ortamı yerini

⁹¹⁸Jan Van Dijk, "Die dynastischen Heiraten zwischen Kassiten und Elamern: eine verhängnisvolle Politik" (Roma: *Orientalia* 55, 1986), s.162.

⁹¹⁹ Potts, "Aspects of Kinship in Ancient Iran", s.36.

⁹²⁰ Potts, "Elamites and Kassites", s.206.

⁹²¹ Potts, "Elamites and Kassites", s. 111-119.

⁹²² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu c. I*, s.487.

çatışmaya bırakmıştır⁹²³. Orta Babil dönemine ait ekonomik belgeler, Nippur ve Ur'da yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Elam kaynaklarına ise başkent Susa ve Anşan'da yapılan kazılarla ulaşılmıştır. Humban-numene'nin hükümdarlığı döneminde, İge-halki döneminde kullanılan Akad dili yerine; Orta Elamca ilk olarak daha ağırlıklı dil olarak kullanılmıştır. Yaşanan bu gelişme, Elam hükümdarlarının Babil kültüründen ayrışma sürecinin başladığını göstermesi bakımından önemli bir olay olarak değerlendirilebilir⁹²⁴.

Kassitler ve Elamlılar arasında yapılan ticaret iki ülkenin dostane ilişkilerini devam ettirmesini sağlamıştır. Kassitler, Elam'ın Batı Basra Körfezinde yer alan Liyan'daki kontrolüne saygı duyduğu gibi; Elam hükümdarları da Kassitler'in Doğu Basra Körfezindeki nüfus alanına saygı duyduğu söylenebilir. Bu bölge, görünüşte ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı bir hinterland alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İki devlet, bu ticaret ağını elinde tutmak için diplomatik evliliklerle ittifak kurmuşlardır. Bu ittifak girişimi bize günümüz Arabistan'ın doğu kıyısında yer alan Bahreyn Adaları ve Failaka bölgelerinde Orta Elam maddi kültürünün eksikliğinin de nedeni göstermesi bakımından önemlidir. Kassit ve Elam arasındaki ekonomik ittifaktan kaynaklı durum, Elamlılar'ın ticarete ve Doğu Arabistan'ın siyasi hegemonyasına olan bir ilgisizlikten ziyade; evlilik kanalıyla oluşturulan ittifak modeli olarak görülen kasıtlı bir politikanın da sonucu olarak değerlendirmenin doğru olacağı kanaatini taşımaktayız.

Kassit ve Elam arasındaki ilişkiler salt siyasi ve ticari ilişkiler şeklinde olmamıştır. Babil güçlü kültürel zenginliği Kassitler tarafından korunarak geliştirilmiş ve Elam üzerinde etkili olmuştur. Elimizde Kassit kraliyet arşivleri bulunmadığı için kurmaca olmaları mümkün olabilecek sonraki kopyalar hariç; Elam'dan gönderilmiş mektuplar bulunmamaktadır. Elam Devletinde ise hem Babil'in güçlü kültürel etkisiyle, hem de bu etkiye karşı dirençle karşılaşıyoruz. Kendi içinde Elam yaklaşma-çatışma ilişkisi içinde,

⁹²³ Altaweel and Squitieri, "Revolutionizing", s.29-30.

⁹²⁴ Zadok, "Elam and Babylonia", s.306.

Çelişkili bir durum yaşamış olsa da; Elam Babil'in kültürel başkent olma özelliğini de göz ardı etmemekle birlikte bu dönemde bazı değişiklikler de yaşamıştır. Elam Devleti, M 1400'l yıllara kadar Akad dilini kullanmış olsada; bu tarihten sonra Akadca Elamcaya kıyasla nemsizleşmiştir. Diğer taraftan, dönemin görsel sanatlarında Babil uygulama ve üsluplarının taklit edildiği görülmektedir. Bu ikili tutum, Elam'daki kültürel geleneklerin heterojenliğinin bir sonucu da olmuş olabilir⁹²⁵. Bu dönemin tarihine ilişkin kaynaklar Akadca, Babil'ce, Orta Elamca ve Yeni Elamca dilleriyle yazılmıştır. Babil ve Elam arasındaki ilişkileri; hem kraliyet yazıtları hem de ekonomik belgelerde görmekteyiz. Kassitler'in genel olarak çatışma halinde oldukları Assur Devleti tarafından değilde, Elam tarafından tarih sahnesinden silinmesi ise Elam'ın siyasi gücünün doruk noktasına eriştiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

⁹²⁵ Microop, *Eski Yakandoğu Tarihi*, s.167.

SONUÇ

Uygarlık tarihinin hikâyesi, nehirlerin hayat verdiği Mezopotamya ve Mısır'da başlar. Mezopotamya, Mısır'ın aksine tüm sınırları açık ve savunmasız bir coğrafyaya sahiptir. Bu nedenle sayısız istilalara ve göçlere maruz kalmıştır. Bu istila ve göçler farklı etnik grupların buluştuğu ve kaynaştığı bir dokuya dönüşmüştür. Babil kentini küçük bir kasabadan bir imparatorluğun başkentine dönüştüren Hammurabi'nin ölümünün ardından I. Babil hanedanlığı eski gücünü korumayarak zayıflamıştır. Bundan faydalanan Kassitler, gruplar halinde Mezopotamya'ya göç etmiştir.

Mezopotamya'ya gelişleri hala açıklığa kavuşmayan Kassit göçlerinin, kesin olmamakla birlikte Zagros Dağları üzerinden yapıldığı şu an hemfikir olunan bir husustur. Kassit şahıs isimlerine Hammurabi dönemindeki kaynaklarda rastlanmıştır olsa da, onlara ait ilk yazılı belgelere, Hammurabi'nin oğlu Samşu-İluna'nın 9. hükümdarlık senesinde Babil'in Kassit grubuyla bir çatışmasında rastlanmıştır. Mezopotamya'ya ilk geldiklerinde tarım işçisi olarak ön plana çıkan Kassitli göçmenler, zaman içerisinde askeri becerileri ve örgütlenme faaliyetleri ile öne çıkmışlardır. Kassitler'in hem askeri taktikleri hem de iki tekerlekli at arabalarını çok iyi kullanmaları askeri gücünün temelini oluşturmuştur.

Kassitli göçmenler, bir istila sonucu Mezopotamya'ya yerleşmemişlerdir. Süreç içerisinde ve gruplar halinde Mezopotamya'ya yerleşen Kassitler, üç göç dalgası şeklinde Mezopotamya topraklarına yerleşmişlerdir. İlk gelen gruba Kassit, ikinci gelen gruba Bimatû ve son olarak henüz kesin olmamakla birlikte Samharû denilmiştir. İlk gelen grup olan Kassitler, daha küçük ve Babil askeri sistemine uyum sağlayan gruptur. Babil askeri sistemi içerisinde yer alan, ancak Kassit grubunun aksine Babil merkezine değil de çevre bölgelere yerleştirilen Bimatû grubu, kendi özgün kimliklerini koruyan grup olmuştur. Son göç dalgasıyla gelen Samharû ise daha saldırgan ve yıkıcı etkileri olan grup olarak, Babil ordusu ile sık sık savaşmıştır.

Kassitler'in Mezopotamya'ya göçü sonrasında, askeri taktikleri, iki tekerlekli arabaları kullanmalarındaki ustalığı, at yetiştiriciliğinde var olan bilgileri ve devlet

memurluğuna alınmaları sayesinde, Babil hükümdarları tarafından kendilerine tahsis edilen arazilere yerleştirilmişlerdir. Bu araziler üzerinde bir şefin başkanlığında evlerde ikamet etmişlerdir. Garnizon niteliği de taşıyan bu evlerde tutulmayan Kassit grupları kalelere yerleştirilmiştir. Babil'in Hitit kralı I. Muşşili tarafından yağmalanması sonucunda Hammurabi Hanedanlığı son bulmuştur. Hammurabi hanedanlığından doğan boşluğu ise önce güneydeki Deniz Sülalesi daha sonra ise Kassitler doldurmuştur.

Kassitler'in erken dönemine ait bilgilerimiz dönemi aydınlatacak belgelerin eksikliği nedeniyle karanlıkta kalan hususlar barındırmaktadır. Kassitler'in Babil egemenliği, II. Agum zamanında başlamıştır. Kassitler, Ulam-Buriaş zamanında Deniz Hanedanlığı  zerine yapılan seferler neticesinde son hükümdarları Ea-gamil'in Elam'a kaşmasıyla birlikte, Babil'in güneyine kadar egemen olmuştur. Erken Kassit Döneminde, Babil merkezli birleşmiş bir Güney Mezopotamya tablosuyla karşılaşmaktayız. Kassirler'in egemenliği Güney Mezopotamya'da şehir devletlerinin sonu anlamına da gelmektedir.

Kassit hanedanlığı, Orta Kassit Dönemi olarak adlandırılan devirde en parlak dönemini yaşanmıştır. Bu dönemde Babilce uluslararası dil statüsüne kavuşmuştur. Yine bu dönemde Kassitler,  ağın güçlü devletleri arasına girmeye muvaffak olmuştur. Özellikle ekonomik alanda ticaretin yoğun olarak yapıldığı, önemli bir uğrak noktası haline gelmiştir. III. Tutmosis'in Megiddo Savaşı sonrasında Mısır ile ilk etkileşim yaşanmıştır. Assur ile sınır  atışmaları, Karaindaş döneminde başlamıştır. I. Kurigalzu döneminde, Mısır devletinden tedarik edilen bol miktarda altının Kassit hazinesine girmesiyle birlikte, ticaretteki alış verişin gümüşten altına geçilmesini sağlamıştır. I. Kurigalzu döneminde Geç Tunç  ağının ruhu gereği başkent değişikliğine gidilmiştir. Modern adıyla Agar-Kuf olan Dur-Kurigalzu inşa edilmiştir. I. Kurigalzu döneminde Babil takviminde bazı revizyonlara gidilmiştir. Daha önce dikkate değer siyasi, askeri ve dini olayların isimleri yıllara verilirken; bu dönemden itibaren bir kralın saltanatı döneminde gerçekleşen olaylar sıralı bir şekilde numaralandırılmaya başlanarak Babil takviminde kullanılmıştır.

II. Burna-Buriaş döneminde dönemin siyasetinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Topraklarının büyük bir bölümü Hitit devleti kontrolüne giren Mitanni devletinin bu zayıflığından istifade eden Assur devleti, I. Assur-uballit ile birlikte güçlenmeye ve siyasi arenada rol oynamaya başlamıştır. Assur Devleti'nin güçlenmeye başlamasıyla, sınır komşusu olan Kassitler ile kimi zaman dostane temasların kurulduğu kimi zaman ise askeri çatışmaların yaşandığı çok yönlü bir ilişkisinde başlamasına zemin hazırlamıştır. Assur ile yaşanan bu çatışma Elam devleti ile olan ilişkilerin de seyrini değiştirmiştir. I. Tukulti-Ninurta'nın Kassit istilas ve sonrasında Kassit tahtında yaptığı değişiklik, Elam yöneticilerinin yaptıkları diplomatik evlilikleri öne sürerek Kassit tahtında hak etmesine neden olmuştur. Hititler'in, bu dönemde hem taht mücadeleleri, hem de yaşanan kuraklık ve Ege göçleri olarak bilinen Deniz Kavimlerinin yarattığı olumsuz etki nedeniyle zayıflaması sonucunda, Kassitler'in hem Assur hem de Elam saldırılarına karşı yalnız kalmasına neden olmuştur. Siyasi arenada yalnız kalan ve askeri açıdan güçsüz olan Kassitler, Elam kralları Şutruk-nahunde ve oğlu Kudur-Nahhunte tarafından yıkılmıştır.

Geç Tunç Çağı, Önasya'nın en dinamik ve çok yönlü tarihsel dönemlerinden biridir. Bu dönemde, özellikle Kassit gibi halklar, sadece kendi bölgelerinde değil, çevrelerindeki diğer büyük devletlerle de önemli ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkilerin seyri, bölgedeki güç dengesini de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu tez, Kassit Devleti'nin Orta Assur, Mısır, Hitit ve Elam gibi çağdaş uygarlıklarla olan siyasi ilişkilerini detaylı bir şekilde incelemiş, bu ilişkilerin dönemin uluslararası politikada etkilerini ortaya koymuştur.

Dış politika stratejileri bakımından Kassitler, Mezopotamya'da güçlü bir siyasi yapının temellerini atarken, aynı zamanda çevrelerindeki büyük devletlerle de stratejik ilişkiler kurmuşlardır. Özellikle Orta Assur, Mısır, Hititler ve Elam ile olan ilişkileri, sadece askeri ve diplomatik boyutlarıyla değil; aynı zamanda ticaret ve kültürel etkileşimler açısından da kayda değer bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, Kassitler'in dış politikada kullandığı yöntemlerin oldukça dikkat çekici olduğu söylenebilir. Diplomatik

evlilikler, karşılıklı ticari faaliyetler ve askeri ittifaklar gibi stratejik hamleler, Kassitler'in bölgesel güç dengesindeki yerini sağlamlaştırmasına yardımcı olmuştur.

MÖ XIV. yy'dan itibaren Mezopotamya'da eşzamanlı olarak yükselen Kassit Devleti ile Orta Assur Devleti, sınır komşusu olmaları hasebiyle hem komşu hem de potansiyel rakip olarak bölgesel dengeleri birlikte şekillendirmişlerdir. Kassitlerin Orta Assur ile olan ilişkileri, özellikle askeri çatışmalar ve diplomatik yazışmalar üzerinden şekillenmiştir. Bu dönemdeki ilişkiler, iki devletin birbirine duyduğu karşılıklı güvenin ve aynı zamanda çıkar ilişkilerinin bir yansımasıdır. Hurri-Mitanni Devletinin çöküşü ve topraklarının büyük bir kısmının Hitit kontrolüne geçmesiyle Mezopotamya'daki jeopolitik dengelerde değişimler ve bu değişimlerden kaynaklı boşluklar oluşmuştur. Bu gelişme ile birlikte Mezopotamya'nın kuzeyinde meydana gelen güç boşluğu Orta Assur tarafından kısa sürede doldurulmuştur. Kassit Devleti için hızla yükselmeye başlayan Orta Assur Devleti, bir tehdit ve güçlü bir rakip olarak algılanmıştır. Kassitler bu nedenle ittifaklar kurmaya çalışarak hem sınır komşusunun güçlenmesinin önüne geçmeyi hem de siyasal varlıklarını sürdürmeyi hedeflemişlerdir.

İlk siyasal ilişkiler Kassit kralı I. Burna-Buriaş ve Assur kralı III. Puzur-Assur döneminde meydana gelen sınır çatışmaları olarak başlamıştır. Bu çatışmalar ve üstünlük kurma mücadelesi II. Burna-buriaş döneminde farklı boyut kazanmıştır. Asur-uballit kızını Kassit sarayına göndermiştir. Yapılan bu diplomatik evlilik ile iki krallık arasındaki ilişkiler güçlendirilerek karşılıklı güven ekseninde siyasi ittifak ve ekonomik işbirliğine zemin hazırlamıştır. Ancak II. Burna-buriaş'ın ölümü ardından Kassit tahtında yaşanan hükümdar değişikliği Orta Assur Devleti ile ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Yaşanan bu çatışmalar, I. Tukulti-Ninurta'nın Kassit topraklarını işgal etmesiyle iki güç arasındaki gerilimi daha çok artırmıştır. Ancak Tukulti-Ninurta'nın çıkan isyan sonrasında tahttan indirilmesi ile Orta Assur Devletinde iç karışıklıkların ve taht kavgalarının yaşanmasına neden olmuştur. Orta Assur'un bu dâhili probleminin yarattığı boşluktan faydalanan Kassitler, yeniden toparlanmaya başlamış ve Kassitler'in Güney

Mezopotamya'daki etkinliklerinin sürmesine olanak sağlamıştır. İki devlet arasındaki bu çatışmalar ve üstünlük mücadelesi, Kassit Devletinin yıkılışına değin sürmüştür.

Mısır ile olan ilişkiler, kraliyet evlilikleri ve diplomatik kanallar aracılığıyla gelişmiştir. Özellikle Kassit kralları olan Karaindaş ve I. Kurigalzu dönemlerinde, Kassitli prenseslerin Mısır firavunları ile yaptığı diplomatik evlilikler, iki devleti birbirine daha da yakınlaştırmış ve ilişkilerin pekişmesini sağlamıştır. Mısır'ın bu dönemdeki etkisi ve gücü düşünüldüğünde, Kassitler'in bu stratejik evlilikleri, Mezopotamya ile Mısır arasındaki ilişkilerde dengeleyici bir rol oynamıştır. Ayrıca evlilikler sayesinde yapılan hediyeleşmeler ise ticaretin gelişmesini sağlamıştır.

Hititler ile olan ilişkiler, güçlenen Mısır ve Assur'a karşı müttefik bulma amacı çerçevesinde şekillenmiştir. Kassitler, Hititler ile kurdukları ittifaklar sayesinde, bölgesel ticaretin önemli bir parçası olmuş ve Mezopotamya'nın ekonomik yapısını güçlendirmiştir. Hititler ile ticaretin artması, aynı zamanda kültürel etkileşimlerin de hızlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu etkileşim, sanattan mimariye, askeri stratejilerden hukuki düzenlemelere kadar birçok alanda etkisini göstermiştir. Ancak tüm çabalara rağmen istenen düzeyde güçlü bir askeri ittifakın gerçekleşememesinin en büyük nedeni ise coğrafi uzaklık ve dönemin şartları olmuştur.

Kassit Devleti ve Elam Devleti'nin sınır komşusu olmaları aralarındaki etkileşimi arttıran en önemli faktördür. Ayrıca Elam ve Orta Zagros'un Akdeniz'e bağlandığı uluslararası ticaret güzergâhı, büyük ölçüde Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden yapılmaktaydı. Hem siyasi ve askeri hem de ekonomik kaygılar iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin çok erken tarihlerde başlamasını sağlamıştır. Elam Devleti ile olan ilişkiler ise ilk dönemde daha çok askeri gerilimler ve toprak mücadeleleri üzerinden şekillenmiştir. I. Kurigalzu'nun Susa işgali iki devlet arasındaki askeri çatışma boyutunun öne çıktığı ilk dönem olmuştur. İki devlet arasında yaşanan bu çatışmalar uzun süre devam etmiştir. II. Kurigalzu'nun Elam toprakları üzerine yaptığı askeri seferi yalnızca Kassitler'in üstünlüğünü sağlamamış, ayrıca Elam tahtında hanedan değişikliğine zemin hazırlamış ve İge-Halki Hanedanlığı dönemi başlamıştır.

Elam tahtındaki bu iktidar değişikliği, iki devlet arasındaki politik ilişkilerin de seyrini değişirmiştir. İki lke arasında daha önce yaşanan sınır çatışmaları ve Kassitler'in Elam işgalleri, İge-Halki Hanedanlığı döneminde yeniden şekillenmiştir. Elam ile yapılan diplomatik görüşmeler ve zaman zaman kurulan ittifaklar, Kassitler'in bu bölgedeki varlığını pekiştirmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Hanedanlar arasında yapılan evlilikler ise, ticaretin gelişimi için ekonomik kaygılarla yapılmıştır. Ekonomik kaygılardan dolayı bir araya gelinerek yapılan diplomatik evlilikler, Assur'un Kassitler'e saldırmasıyla birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. I. Tukulti-Ninurta'nın Kassit topraklarını işgali ve Assur tarafından atanan yöneticiler tarafından yönetilmesi Elam hükümdarlarını, ülkelerinin ticari ve siyasi çıkarlarının tehlikeye girmesi ihtimaline karşı politikalarında değişikliğe gitmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda, gerçekleştirdikleri diplomatik evlilikleri gerekçe göstererek Kassit tahtı üzerinde hak iddia etmişler ve bu argümanı kullanarak Kassitler'e yönelik asker saldırılarda bulunmuşlardır. Bu iddayı meşru bir zemine oturtan Elam kralı şutruk-Nahhunte, kapsamlı bir askeri sefer düzenleyerek Kassit yönetimine son vermiş ve oğlu Kudur-Nahhunde'yi Kassit yönetiminin başına getirmiştir. Kudur-Nahhunte, çıkan isyanları bastırdıktan sonra son Kassit kralı Enlil-ndin-aği'yi Susa'ya götürerek Kassit devletini resmen sona erdirmiştir.

Elam ile olan ilişkilerin karmaşıklığı, sadece Kassit ve Elam arasındaki doğrudan siyasi ve askeri etkileşimlerle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda bölgesel güç dengeleri, ticari çıkarlar, kültürel etkileşimler ve diplomatik stratejiler üzerinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Dolayısıyla, Elam-Kassit ilişkileri, Mezopotamya'nın tarihsel dinamiklerini anlamak için kritik bir öneme sahiptir.

Uluslararası düzeydeki etkileri bakımından Kassitler'in dış politikaları, sadece bu devletlerle olan ilişkilerdeki diplomatik başarılarıyla değil, aynı zamanda bu ilişkilerin uluslararası düzeydeki etkileriyle de önemli bir yere sahiptir. Kassitler Önasya'daki g dengesinde kilit bir rol oynamış, diğer bölge ülkelerinin ve güç odaklarının stratejilerini şekillendirmişlerdir. Üstelik izledikleri denge politikasıyla, doğrudan sıcak çatışmaya

girmeden güç ve nüfuzlarını korumayı başarmışlar, bu sayede Mezopotamya'nın doğusunda ve batısında belirleyici pozisyonlarını koruyabilmişlerdir.

Kassitlerin dış ilişkilerindeki en dikkat çekici unsurlardan biri de, bölgesel güç denklemini üzerinde kurdukları diplomatik ağlar olmuştur. Mısır, Hititler, Assur ve Elam gibi farklı güçlerle olan ilişkilerinde diplomasiyi ön planda tutarak, sadece bir bölgesel güç olarak değil, aynı zamanda uluslararası ilişkilerde de etkili bir aktör olmuşlardır. Sonuç olarak katkıları bakımından bu tez, özellikle Kassitler'in siyasi dönemlerine ait bilgiler verirken, dönemin büyük güçleri olan Orta Assur, Mısır, Hititler ve Elam ile olan siyasi ilişkilerini derinlemesine inceleyerek, bu devletlerin birbirleriyle olan etkileşimlerini daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza olanak tanımıştır. Kassit Devleti, Geç Tunç Çağı'nda 'nın en önemli güçlerinden biri olarak, çevre devletlerle kurduğu ilişkilerle sadece Mezopotamya'nın değil, bölgesel güç dengelerinin de şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır.

Güney Mezopotamya'da hâkimiyet kuran Kassitler, uyguladıkları dış politikayla Orta Tunç Çağı'nın uluslararası ilişkilerine yön vermiştir. Bu inceleme, Kassitlerin dış politika stratejileri ile bu stratejilerin bölgesel güç dengeleri üzerindeki etkilerine dair kapsamlı ve derinlemesine bir anlayış sunmaktadır. Ayrıca, Kassit Devleti'nin dış ilişkilerinin yalnızca askeri ve diplomatik boyutlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda kültürel ve ekonomik ilişkiler bakımından da zengin ve çok katmanlı olduğunu ortaya koymuştur. Kassitler, Önyasya'nın farklı köşelerindeki uygarlıklarla kurdukları ilişkiler sayesinde, bu dönemdeki büyük uygarlıklar arasındaki etkileşimleri daha net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda çalışma, Geç Tunç Çağı'nda uluslararası ilişkilerin daha kompleks bir yapıya sahip olduğunu ve bu ilişkilerin sadece savaşlar ya da diplomatik yazışmalarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kültürel ve ticari bağlarla da özellikle şekillendiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Güney Mezopotamya'da en uzun süre egemenlik kuran Kassitler, Babil'in köklü kültürel geleneklerine sahip çıkarak, geçmişten gelen bu mirası kendi yönetim anlayışlarına dâhil etmişlerdir. Siyasi sürekliliği sayesinde ekonomik ve kültürel

meşruiyeti sağlamak amacıyla uyguladıkları bu strateji, yalnızca iç idari yapılanmalarına değil, dış ilişkilerde benimsedikleri diplomatik yaklaşımlara da yansımıştır. Bu bağlamda yürütülen bu araştırma, Kassitler'in diplomatik ilişkilerinin Mezopotamya tarihi içerisindeki yerini daha kapsamlı biçimde ortaya koyarken, aynı zamanda Önasya'nın Geç Tunç Çağı uluslararası ilişkiler sistemine dair bakış açımızı da önemli ölçüde geliştirmiştir. Kassit diplomasisinin çok katmanlı yapısını ele alan bu inceleme, yalnızca geçmişin siyasi etkileşim biçimlerini anlamaya katkı sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda ilerleyen dönemlerde gerçekleştirilecek disiplinlerarası araştırmalar için yeni sorular, tartışma başlıkları ve keşif alanları sunarak alandaki bilimsel çalışmaları teşvik etmeyi hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

- Abraham, Kathleen, ve Uri Gabbay. “Kaštiliašu and the Sumundar Canal: a New Middle Babylonian.” *Royal Inscription*. 103/2 (December 2013): 95–183.
- Akurgal, Ekrem. *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK, 2005.
- Akurgal, Ekrem. *Anadolu Uygarlıkları*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2021.
- Al-Hamdani, Abdulamir. “The Settlement and Canal Systems in Lower Southern Mesopotamia During the First Dynasty of the Sealand (1721–1340 BCE).” In *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*. Edited by Susanne Paulus and Tim Clayden, 28–57. Berlin: Library of Congress, 2020.
- Alp, Mesut. *Efsanelerden Masallara Mardin*. Mardin: M.S.T Projesi, 2017.
- Alp, Sedat. *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: TÜBİTAK, 2002.
- Altaweel, Mark and Andrea Squitieri. “Revolutionizing a World-From Small States to Universalism in the Pre-Islamic Near East”. London: UCL Press. Erişim: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt21c4td4.6> (14 Nisan 2024).
- Arnold, T. Bill. *Who Were The Babylonians*. Haz. Andrew G. Vaughn. Leiden-Boston: Brill, 2005.
- Arslantaş, Yüksel. “Kuzey Mezopotamya’da Bir Kavşak Noktası: Tepe Gawra.” *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*. 8/2 (Haziran 2013): 1–50.
- Aydoğan, Sevim. “Uygarlık Tarihinde Hitit Uygarlığının ve Kadeş Antlaşmasının Yeri.” *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8/2 (Aralık 2021): 129–151.
- Aytan, Ozan Arslan. “Ubeyd Kültürü Döneminde İnşa Edilen Üç Bölümlü Binaların Kullanımının Ekonomik ve Dini İşlerlik Bakımdan Değerlendirilmesi.” *OANNES - International Journal of Ancient History*. 1/6 (Mart 2024): 1–20.
- Bahar, Hasan. *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya: Kömen Yayınları, 2011.

- Balkan, Kemal. “Kas Tarihinin Ana Hatları.” *Belleten*. 12/48 (Ekim 1948): 723–756.
- Balkan, Kemal. “Kassitenstudien. 1: Die Sprache der Kassiten”. *American Oriental Series* 37. New Haven: American Oriental Society, 1954.
- Bardakçı, Kürşat. *Sümerlerden Perslere Eski Çağ’da Diplomatik Elçilik*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2022.
- Bartelmus, Alexa. “Restoring the Past: A Historical Analysis of the Royal Temple Building Inscriptions from the Kassite Period.” *Kaskal Rivista di Storia, Ambienti e Culture del Vicino Oriente Antico* 7 (December 2010): 143-171.
- Barton, George A. “Palestine Before the Coming of Israel”. *The Biblical World*. 28/6 (December 1906): 360-374.
- Başol, Serkan. “Hitit Ordu Düzeninde Yer Alan Bazı Askeri Terimler, Görevliler ve Rütbelere Üzerine Bir Not”. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12/1 (Temmuz 2022): 344–378.
- Bataray, Nurettin. “Stratigrafik Veriler Işığında Nuzi Seramiği Kronolojisi”. *Colloquium Anatolicum*. 20 (Aralık 2021): 27–50.
- Bauer, Susan Wise. *Antik Dünya*. Çev. Mehmet Moralı. İstanbul: ALFA Yayınları, 2018.
- Bayramov, Kemal. “MÖ 3. Binyıl Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında Elam: Awan Hanedanlığı”. *OANNES- Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 4/2 (Eylül 2022): 579–605.
- Beaulieu, Paul-Alain. *A History of Babylon (2200 BC–AD 75)*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, 2018.
- Beckman, Gary. “Foreigners in the Ancient Near East”. *Journal of the American Oriental Society*. 133/2 (September 2013): 203–215.
- Beckman, Gary. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta: Scholar Press, 1996.

- Beckman, Gary. "Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Hattusa". *Journal of Cuneiform Studies*. 35 (January 1983): 97–114.
- Bertman, Stephen. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Facts on File, 2003.
- Black, Jeremy and Anthony Green. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. London: The British Museum Press, 2004.
- Boese, Johannes. *Ḫašmar-galšu. Ein kassitischer Fürst in Nippur*. Ed. Jeanette C. Fincke, Germany: Medienhaus Lißner, 2010.
- Boivin, Odette. *The First Dynasty of the Sealand in Mesopotamia*. Leck, Berlin: CPI books GmbH, 2018.
- Borger, Rykle. *Assyrisch-Babylonische Zeichenliste*. Vulyn: Verlag Neukirchen, 1978.
- Bottéro, Jean, Clarisse Herrenschildt, and Jean-Pierre Vernant. *Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*. Chicago: The University of Chicago Press, 2000.
- Bottéro, Jean. *Kültürümüzün Şafağı Babil*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Bottéro, Jean. *Yazı, Akıl ve Tanrılar*. Çev. Mehmet Emin Özcan ve Ayten Er. Ankara: Dost Yayınları, 2020.
- Bozcu, Feride ve Jülide Bozcu. *İnsanlığın Eş Zamanlı Tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Braidwood, J. Robert. *Tarihöncesi İnsanları*. Çev. Bilgi Altınok. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Brandau, Birgıt ve Hartmurt Schickert. *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. Çev. Nazife Mertoğlu. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2021.

- Brinkman, Johannes Andreas. "Foreign Relations of Babylonia from 1600 to 625 B.C.: The Documentary Evidence". *American Journal of Archaeology*. 76/3 (July 1972): 271–281.
- Brinkman, Johannes Andreas. *Materials and Studies for Kassite History I*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1976.
- Brinkman, Johannes Andreas. "Babylonia under the Kassites: Some Aspects for Consideration." (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*. Vol. 1. Edited Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, 1–44. Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.
- Bruce, Peter. *The Epic of Tukulti-Ninurta: A Study in Middle Assyrian Literature*. USA: Yale University, 1978.
- Bryce, Trevor. *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Bryce, Trevor. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: Royal Correspondence of Late Bronze Age*. London: Routledge Press, 2003.
- Bryce, Trevor. *Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2004.
- Bryce, Trevor. *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Bryce, Trevor. *Hitit Krallığı*. Çev. İrem Kutluk. İstanbul: Alfa Yayım, 2023a.
- Bryce, Trevor. *Kısa Babil Tarihi*. Çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2023b.
- Buckingham, James Silk. *Mezopotamya Kadim Uygarlıklar Diyarı*. Çev. İbrahim Şener. İstanbul: Doruk Yayınları, 2024.
- Bunson, Margaret R. *Encyclopedia of Ancient Egypt*. New York: Facts on File Inc., 2002.
- Bülbül, Cemil. "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 29/48 (Ekim 2010): 29–49.

- Cameron, George. *History of Early Iran*. Chicago: University of Chicago Press, 1936.
- Campbell, Edward F. “The Amarna Letters and the Amarna Period”. *The Biblical Archaeologist*. 23/1 (February 1960): 1–22.
- Carter, Elizabeth and Matthew W. Stolper. *Elam: Surveys of Political History and Archaeology. Near Eastern Studies*, vol. 25. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Cate, Houwink Ten. “The Early and Late Phases of Urhi-Teshup’s Career”. *In Fs Güterbock I*, (1974.):123–150.
- Ceylan, Alpaslan. “Hitit Kralı I. Šuppiluliuma’nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme I (Suriye ve Mısır)”. *Bellek / Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*.1/1 (Aralık 2019): 1–15.
- Childe, V. Gordon. *Doğu’nun Prehistoryası*. Çev. Şevket Aziz Kansu. Ankara: TTK, 2010.
- Childe, V. Gordon. *Kendini Yaratan İnsan*. Çev. Filiz Ofluğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 2006.
- Chrissanthos, Stefan G. *Warfare in the Ancient World*. London: Bloomsbury Publishing, 2008.
- Christie, Jessica Joyce. *Political Landscapes of Capital Cities: Akhenaten’s Amarna in New Kingdom Egypt: Relations of Landscape and Ideology*. Colorado: University Press of Colorado, 2016.
- Clayden, Tim. “Kurigalzu I and the Restoration of Babylonia”. *British Institute for the Study of Iraq*. 58 (August 1996): 109–21.
- Clayden, Tim. “Dür-Kurigalzu: New Perspectives.” (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*. Vol. 2. Edited Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, 437–478. Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.

- Clayden, Tim. “Ur in the Kassite Period.” (içinde) *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*. Edited Susanne Paulus and Tim Clayden, 88–124. Berlin: Library of Congress, 2020.
- Clayden, Tim. “Sngr/Samḥarû/Sanḥara/Šin‘ār and the Implications for Early Kassite History”. *KASKAL* 1, nuova serie (December 2024): 33–67.
- Claydon, Peter and Martin Price. *Antik Dünyanın Yedi Harikası*. Çev. Betül Avunç. İstanbul: Homer Yayınları, 2000.
- Collins, Billie Jean. *The Hittites and Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature, Archaeology and Biblical Studies, 2007.
- Cornwall, Peter Bruce. “On the Location of Dilmun”. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 103 (October 1946): 3-11.
- Çağla, Didem. “Kassitler ve Hititler Arasında İlişkiler”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10/1 (Mart 2020): 143–52.
- Çaylı, Pınar. “Prehistoryadan Günümüze Kadın Sembolünün Sanata Yansıması”. *Colloquium Anatolicum*. 7 (Haziran 2008): 137-156.
- Çıvgın, İzzet. “MÖ 6–5. Binyıllarda Mezopotamya ve Çevresinde Kültürel Temas ve Etkileşim”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13/2 (Aralık 2014): 359–404.
- Çıvgın, İzzet. “Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant’ta Geç Neolitik 1–2 (MÖ 7000–6300): Geçim Ekonomisi, Maddi Kültür, İlk Çanak-Çömlekler ve Kültürel Temas”. *Current Research in Social Sciences*. 5/2 (Kasım 2019): 95–129.
- Çoban, Hacı. “Hitit Tarihinden Bir Kesit: Gasıp Krallar Devri”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 10/1 (Ağustos 2023): 657–73.
- Devecchi, Elena. “Of Kings, Princesses, and Messengers: Babylonia’s International Relations during the 13th Century BC.” (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the*

- Kassites*. Vol. 1. Edited Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, 112–122. M n h: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.
- Dezs , Tamas. “Assurluların Anadolu Seferleri.” (içinde) *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*, Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı, 112–38. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s.112-138.
- Diakov, Vladimir and Sergey Kovalev. * lk   Tarihi*. Cilt I.  ev.  zdemir  nce. İstanbul: Yordam Yayınları, 2022.
- Dijk, Jan Van. “Die dynastischen Heiraten zwischen Kassiten und Elamern: eine verh ngnisvolle Politik”. Roma: *Orientalia*. 55 (1986):159-170.
- Dinçol, Ali. “Hititler–Son Tunç  ağı, Hititler”. *Arkeo Atlas*, 3 (2004):22-61.
- Dolukhanov, Pavel. *Eski Ortadoğu’da  evre ve Etnik Yapı*.  ev. Suavi Aydın. Ankara:  mge Kitapevi, 1998.
- Drews, Robert. *Tunç  ağının Sonu*.  ev. Tolga Ersoy ve Gürkan Ergin. İstanbul: Türkiye    Bankası Yayınları, 2014.
- Dedeoğlu, Fulya ve Bora Temür. “Hitit Devletinin Krallık Dönemindeki Kuzey Suriye Politikası”. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 11/1 (Ocak 2020): 88–97.
- Elayı, Josette. *Assurlular*.  ev. Ay en Sarı. İstanbul: Kronik Kitap, 2023.
- Erba ı, Fatma Sevinç ve Arzu Gezmez. “Hitit Eski Krallık Döneminde Suriye Politikası ve Mısır ile  li kiler”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 11/34 (Mart 2023): 172–193.
- Erdoğan, Serkan ve Serap Güngör Uyak. “Arkeolojik Araştırmalar ve Yazılı Belgeler I ı ında Eski  a ’da Yozgat”. *Kültür Araştırmaları Dergisi*. 14 (Eylül 2022): 284–298.
- Eroğlu, Engin. “Ege G  leri ve M  I. Binde Anadolu”. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/1 (Aralık 2014): 43–55.

- Fitnat, Şimşek. “Paleolitik Dönemde İnsan Türleri”. *Uluslararası Amisos Dergisi*. 2/3 (Aralık 2017): 66-85.
- Fournet, Arnoud. “The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean”. *The Macro-Comparative Journal*. 2/1 (September 2011), 1-19.
- Garthwaite, Gene R. *İran Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016.
- Gates, Charles. *The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*. London: Routledge Taylor & Francis, 2011.
- Gavaz, Özlem Sir. “Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/1 (Aralık 2008): 21-39.
- Goetze, Albert. “The Kassites and Near Eastern Chronology”. *Journal of Cuneiform Studies*. XVIII/ 4 (1964): 97-101.
- Goodspeed, George Stephen. *A History of the Babylonians and Assyrians*. New Jersey: Gorgias Press, 2007.
- Gökçe, Bilcan ve Pınar Pınarcık, *Assur Kral Yıllıklarına Göre Assur Krallarının Anadolu’ya Düzenledikleri Askeri Seferler, Sefer Güzergâhları ve Kentler*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018.
- Gökçek, L. Gürkan. *Assurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Grayson, Albert Kirk. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period Volume 1*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002.
- Grayson, Albert Kirk. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1155 BC)*. Toronto: University of Toronto Press, 1987.
- Garfinkle, Steven J. “Ancient Near Eastern City-States” (içinde) *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Ed. Peter F. Bang and Scheidel Walter, s.94-119. New York: Oxford University Press, 2013.

- Gurney, Oliver Robert. *The Hittites*. London: Penguin Books, 1990.
- Günaltay, Şemsettin. *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark – Elam ve Mezopotamya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937.
- Hall, Henry Reginald. *The Ancient History of Near East*. London: Methuen & Co., 1913.
- Hallo, W. William and William Kelly Simpson. *The Ancient Near East: A History*. London: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1971.
- Harmanşah, Ömür. Eski Yakındoğu’da Kent, Bellek, Anıt. Çev. Figün Yavuz. İstanbul: KÜY Yayınları, 2015.
- Harmanşah, Ömür. Spatial Narratives, Commemorative Practices and The Building Project: New Urban Foundations in Upper Syro-Mesopotamia During The Early Iron Age. Doctoral Thesis, University of Pennsylvania, 2005.
- Healy, Marc and Angus McBride. *New Kingdom Egypt*. Oxford: Osprey Publishing, 2000.
- Healy, Mark and Angus McBride. *The Ancient Assyrians*. Ed. Martin Windrow. Botley: Osprey Publishing, 1999.
- Herman, Hansen Mogens. *A Comparative Study of Six City-State Cultures: An Investigation*. Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2002.
- Hornung, Erik. *Mısır Tarihi*. Çev. Zehra Akdu Yılmaz. İstanbul: Kabalcı Yayınları 2004.
- Hout, Theo Van De. *The Purity of Kingship: An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*. Leiden – Köln: 1998.
- Howe, Bruce. Barda-Balka. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1951.
- Hrozny, Bedrich. *Ancient History of Western Asia, India and Crete*. Prague: Artia, 1966.
- Shaw, Ian. *Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Shaw, Ian. *Ancient Egypt: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

- Işık, Adem. “İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”. *Mavi Atlas*. 6/2 (Ekim 2018): 46-74.
<https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.449801>.
- İpek, Bahattin, Mehmet Şan ve Mekiye Eksik. “Geç Neolitik Dönem Halaf Kültürü’nde Sanat ve Sembolizm”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13/1 (Haziran 2024): 34-52.
- Jacobsen, Thorkild. *The Sumerian King List*. Chicago: University of Chicago Press, 1939.
- Jafari, Mahmoud Joneidi and Vahid Rashidvash. “Iranian People and the Race of People Settled in the Iranian Plateau”. *International Journal of Humanities & Social Science Studies*. 3/1 (July 2016): 17-39.
- Johns, Claude Hermann Walter. *Ancient Babylonia*. London: Cambridge University Press, 1913.
- Jursa, Michael. *Babililer*. Çev. Firuzan Gürbüz Gerhold. İstanbul: Afa Yayınları, 2017.
- Karaketir, Eray. “Elamtu: Elam Adı ve Elam Toprakları Çerçevesinde Modern Güneybatı İran’ın Coğrafi Kimliği”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 3/25 (Ocak 2023): 157-190.
- Karauğuz, Güngör. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2002.
- Kels, Thorsten Uthmeier, Holger Schirmer and Utz Böhner. “Neanderthals in the Cold: Middle Paleolithic Sites from the Open Cast Mine of Garzweiler-Nordrhein Westfalen (Germany).” In *Neanderthal Lifeways, Subsistence and Technology*, edited by Nicholas J. Conard ve Jürgen Richter, London – New York, 2011.
- Kılıç, Yusuf ve Cemal Yılmaz. “Amarna Çağı ve Assur’un Yükselişi (Orta Assur Dönemi: MÖ 1500-1000).” (içinde) *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Ed. Gürkan L. Gökçek, Ercüment Yıldırım ve Okay Pekşen, 149-195. İstanbul: Değişim Yayınları, 2020.

- Kınal, Füzuran. “Amarna Çağında Mısırın Önasya Münasebetleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2/1 (Ocak 1943): 99-106.
- Kınal, Füzuran. “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. sy.12 (Mayıs 1969): 1-15. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000370.
- Kınal, Füzuran. “Yamhad Kırallığı”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5/ 8 (Mayıs 1967): 195-211. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000307.
- Kınal, Füzuran. *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983.
- Kınal, Füzuran. “Khorsabad Kral Listesi ve Kronoloji”. *Belleten*. 42/166 (Nisan 1978): 171-200.
- Kınal, Füzuran. “Amarna Arşivlerindeki Babil Mektupları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 23/3-4 (Ocak 1965): 171-193.
- Kirschbaum, Eva Cancık. *Assurlular*. Çev. Firuzan Gürbüz Gerhold. İstanbul: Alfa yayınları, 2020.
- King, Leonard William. *Chronicles Concerning Early Babylonian Kings, Including Records of the Early History of the Kassites and the Country of the Sea*. London: Harrison and Sons Press, 1907.
- Klein, G. Richard. *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins*. Chicago: University of Chicago Press, 2009.
- Klenger, Horst. *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*. Çev. Nesrin Oral. İstanbul: Telos Yayınları, 2001.
- Klinger, Jörg. *Hititler*. Çev. Firuzan Gürbüz Gerhold. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2019.
- Koç, İlker. “Eski Hitit Kralı Telipinu, Dönemi ve Fermanı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 10/1 (Nisan 2022): 83-98.

- Koppen, Frans Van. “The Early Kassite Period.” (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*. Vol. 1. Edited Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke. 45–92. Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.
- Köroğlu, Kemalettin. *Üç Tepe I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Köroğlu, Kemalettin. *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Köroğlu, Kemalettin. “Yukarı Dicle Bölgesinde Yeni Assur Dönemi Eyalet Merkezi: Üçtepe.” (içinde) *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*, Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı, 272–292. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerler*. Çev. Özcan Buze. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002.
- Kuhrt, Amelie. *Eski Çağ’da Yakındoğu* c. 1. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Kulke, Hermann-Dietmar Rothermund. *Hindistan Tarihi*. Çev. Müfit Günay. Ankara: İmge Yayınevi, 2001.
- Kuzuoğlu, Remzi. “Eski Assurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Labat, Rene. *Elam c.1600-1200 B.C*. Cambridge: Cambridge University Press, 1963.
- Laessoe, Jorgan. “People Ancient Assyria.” Çev. F. S. Leigh-Browne. London: Routledge & Kegan Paul, 1963.
- Lambert, Wilfred G. *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1960.
- Leick, Gwendolyn. *The Babylonians: An Introduction*. London: Taylor & Francis e-Kütüphanesi, 2005.
- Llyod, Saton. *Türkiye’nin Tarihi-Bir Gezinin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. Çev. Ender Varinlioğlu. Ankara: TÜBİTAK, 2003.

- Lunckenbill, Daniel David. *Ancient Records of Assyria and Babylonia* I. New York: University of Chicago, 1968.
- Macqueen, G. James. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. Çev. Esra Davutoğlu. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2022.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Matney, Timothy. “Ziyaret Tepe.” (içinde) *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*, edited by Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı, 292–306. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Tamburrino, Aldo. “Water Technology in Ancient Mesopotamia”. (içinde) *Ancient Water Technologies*. Ed. Larry W. Mays. Dordrecht: Springer, 2010.
- Memiş, Ekrem. *Eski İran Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2018.
- Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2015.
- Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*. Konya: Çizgi Yayınevi, 2009.
- Memiş, Ekrem. “Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü”. *Belleten*. 58/222 (Ağustos 1994): 279-294.
- Mieroop, Van de Marc. *Eski Mısır Tarihi*. Çev. Ali Oğuz Bozkurt. İstanbul: Homer Kitapevi, 2021.
- Mieroop, Van de Marc. *Eski Yakındoğu Tarihi: MÖ 3000-323*. Çev. Sinem Gül. İstanbul: Homer Kitapevi, 2018.
- Miglus, Peter A. and Simone Mühl. *Between the Cultures: The Central Tigris Region from the 3rd to the 1st Millennium BC*. Heidelberg: Heidelberger Orientverlag, 2011.
- Miglus, Peter A. “Die Sakralarchitektur in Ur zur Kassitenzeit.” In *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*. Vol. 2. Edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, 333–350. Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.

- Miller, Jared L. “Political Interactions between Kassite Babylonia and Assyria, Egypt and Hatti during the Amarna Age.” (içinde) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites*. Vol. 1. Edited Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, 93–111. Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.
- Moran, William. *Amarna Letters*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1992.
- Moret, Alexandre, Georges Davy and V. Gordon Childe. *From Tribe to Empire: Social Organization among Primitives and in the Ancient East*. London: Ministry of Culture Publisher, 1926.
- Morkoç, Ayşe Nur ve Hatice Uyanık. “Tunç Çağı’nda Mezopotamya ve Mısır İlişkileri Bağlamında Lapis Lazuli”. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*. 11/4 (Aralık 2021): 1785-1799.
- Narçin, Ali. *Kassitler*. İstanbul: Halk Kitapevi, 2020.
- Nasrabadi, Behzad Mofidi. “*Elam: Archaeology and History*”, *Persiens Antike Pracht*, Ed. Th. Stöllner (Bochum: 2004), s.294-309.
- Nissen, J. Hans. *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. Çev. Zühre İlkelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Oates, Joan. *Babil*. Çev. Fatma Çizmeli. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004.
- Oppenheim, A. Leo. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. London: Cambridge University Press, 1964.
- Oppenheim, A. Leo. *Letters from Mesopotamia*. Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Özçelik, Nazmi. *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Yayınevi, 2012.
- Özdoğan, Aslı Erim. Çayönü, 12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları. Edit. C. Lichter and S. Gün. Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 2007.

- Özer, Yusuf Ziya. *Mısır Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Özgüç, Tahsin. *Kültepe. Kaniş/Neša*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Özkan, Süleyman. “Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 22/1 (Haziran 2007): 77–116.
- Pekşen, Okay. “Eski Mezopotamya’daki Savaşlarda Tanrı Rolü”. *History Studies*. 8/2 (June 2016): 55–68. <https://doi.org/10.9738/hist.2016220341>.
- Peters, John P. “Excavations in Persia.” *The Harvard Theological Review*. 8/1 (January 1915): 82–93.
- Philo, H. J. and Houwink Ten Cate. *The Records of the Early Hittite Empire* (c. 1450–1380 B.C.). İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten, 1970.
- Podany, Amanda H. “A Middle Babylonian Date for the Hana Kingdom”. *Journal of Cuneiform Studies*. 43-45/1 (1991–1993): 53–62.
- Podany, Amanda H. *Ancient Mesopotamia: Life in the Cradle of Civilization*. Virginia: The Great Courses, 2018.
- Postgate, Nicholas. *Bronze Age Bureaucracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Potts, Daniel T. “Elamites and Kassites in the Persian Gulf”. *Journal of Near Eastern Studies*. 65/2 (April 2006): 111–119. <http://www.jstor.org/stable/10.1086/504986>.
- Potts, Daniel. *Aspects of Kinship in Ancient Iran: Problems in the Study of Elamite Kinship*. California: University of California Press, 2023.
- Potts, Daniel. *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. New York: Cambridge University Press, 2016.

- Radner, Karen. “Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış.” In *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*, editedör Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, s.1–24. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Richardson, Seth. “Trouble in the Countryside: Ana Tarşi Samsuditana: Militarism, Kassites and the Fall of Babylon I”(in *Ethnicity in Mesopotamia: Papers Read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale*, Leiden, 1–4 July 2002).
- Thomas Richter, “Anmerkungen zu den hurritischen Personennamen des ḫapiru-Prismas aus Tigunānu”, in *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, vol. 9 (Bethesda, MD: CDL Press, 1998), 125–134.
- Roaf, Michael. *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, IX Cilt I. Çev. Zülal Kılıç. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Robson, Eleanor. *Ancient Knowledge Networks: A Social Geography of Cuneiform Scholarship in First-Millennium Assyria and Babylonia*. London: UCL Press, University College, 2019.
- Rogers, Robert William. *A History of Babylonia and Assyria Volume I*. New York: Eaton & Mains, 1901.
- Rohl, N. David. *Legend The Genesis of Civilisation*. London: Butler & Tanner, 1999.
- Rosalie and Antony E. David. *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. London: Seaby, 1992.
- Roth, T. Martha. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Writings from the Ancient World 6. Atlanta: Scholars Press, 1995.
- Roux, Georges. *Ancient Iraq*. London- New York: Penguin Books, 1992.
- Sagona, Antonio and Paul Zimansky. *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kùltürleri M.Ö. 1.000.000–550*. Çev. Nezih Başgelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.

- Schlögl, Hermann A. *Eski Mısır*. Çev. Firuzan Gürbüz Gerhold. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Schmidt, Klaus. *Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*. Çev. Rüstem Aslan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Seidl, Ursula. “Babylonische Kunst zur Kassitenzeit.” (içinde) *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites*. Vol. 2. Edited Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, 313–332. Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.
- Sever, Erol. *Assur Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008.
- Sevin, Veli. *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları, 2019.
- Sevin, Veli. *Yeni Assur Sanatı I: Mimarlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Sezer, Deniz Serhat. “Göbeklitepe Üzerine Bir Değerlendirme: ‘Kutsal Alan’, ‘Hiyeroglif’, ‘Şölen’, ‘İşbirliği’ ve Diğerleri.” *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 5/2 (Eylül 2023): 413–450.
- Shaw, Ian and Paul Nicholson. *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. Cairo: The American University in Cairo Press, 2002.
- Shelley, Nathanael. “Kaššû: Cultural Labels and Identity in Ancient Mesopotamia.” (içinde) *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites*. Vol. 1. Edited Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, 196–208. Münih: Druckerei Hubert & Co. GmbH und Co. KG, 2011.
- Sommerfeld, Walter. “Kassite of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics and Culture”. *Civilizations of the Ancient Near East II* (1995): 917–930.
- Soysal, Oğuz. “Noch einmal zur Sukziya-Episode im Erlass Telipinus”. *Orientalia*. 59 (1990): 271–279.
- Spalinger, Anthony J. *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*. Oxford: Blackwell Publishing, 1995.

- Stol, Marten. “Studies in Old Babylonian History”. Publications de l’Institut Historique-Archéologique Néerlandais de Stamboul 40. Leiden: 1975.
- Stolper, Matthew W. *Elam: Survey of Political History and Archaeology*. Los Angeles: University of California Press, 1984.
- Tadmor, Hayim. “Historical Implications of the Correct Reading of Akkadian dâcu.” *Journal of Near Eastern Studies*. 17 (1958): 129–141.
- Taş, İlknur. *Hitit Kralı IV. Tuthaliya*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Taşkın, Sefa. “Amarna Mektupları ve Ege Tarihindeki Yeri” *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. 144 (Haziran 2013): 175–182.
- Tekin, Halil. “Yeni Buluntuların Işığı Altında Anadolu’da Hassuna ve Samarra Seramiğinin Yayılımı Üzerine Bir Gözlem”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 2/1 (Haziran 2005): 183–202.
- Tekin, Halil. “Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji ve Kronoloji Sorunları”. *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*. 1/1 (Mart 2015): 89–107.
- Tekin, Murat. “Eski Mezopotamya’da Coğrafi ve Etnik Yapı”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 9/2 (Haziran 2014): 111–125.
- Tignor, Robert L. *Eski Mısır Tarihi*. Çev. Nilüfer Şen. İstanbul: Say Yayınları, 2022.
- Tosun, Membure ve Kadriye Yalvaç. *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şadoqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Ulucan, Mehmet. “Kültür ve Edebiyatımızda Dicle”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 29/4 (Aralık 2020): 103–122.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu 1*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.
- Ünsal, Veli. “Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 28 (Ağustos 2012): 209–224.

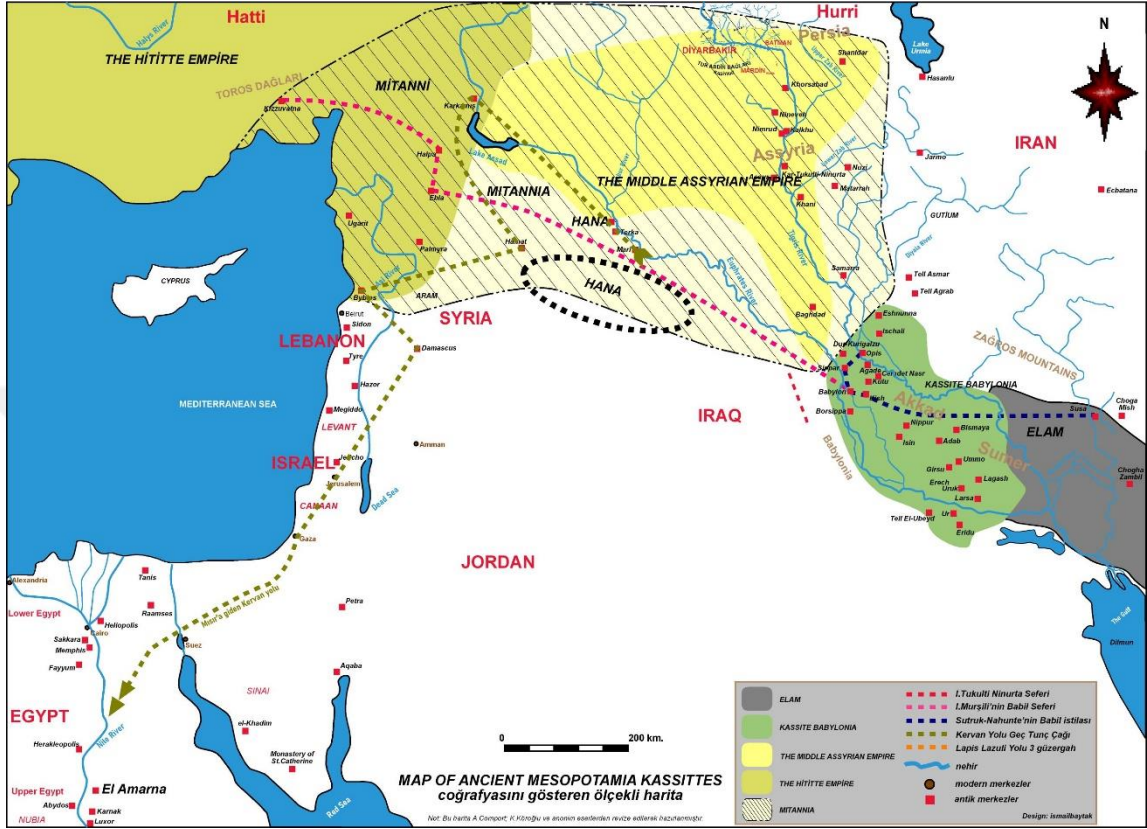
- Westenholz, Aage. “The Sumerian City-State.” In *A Comparative Study of Six City-State Cultures: An Investigation*, edited Mogens Herman Hansen, 23–42. Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2002.
- Van Den Hout, Theo P. J. “Hitit Krallığı ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi.” (içinde) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, ed. Meltem Doğan Alparslan and Metin Alparslan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s. 11–30
- Wilhelm, Gernot. *The Hurrians*. Almandan Çev. J. Barnes. Warminster: Aris & Phillips, 1989.
- Yamada, Shigeo. “Tukulti-Ninurta I’s Rule Over Babylonia and Its Aftermath”. *Institute of History and Anthropology, University of Tsukuba* 38 (January 2003): 152–177.
- Yıldırım, Ercüment. “Hititlerdeki Tahta Geçiş Sisteminin Çağdaşı Olan Mısır Krallığı ile Kıyaslanması”. *History Studies*. 12/5 (October 2020): 2299–2317.
- Yıldız, Muharrem. “Semavî Dinlerde Dicle ve Fırat Hakkındaki Bilgiler ve Günümüze Yansıyan Gerçekler”. *Journal of Qafqaz University*. 39/4-9 (Aralık 2011): 103–122.
- Yılmaz, Cemal. “Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe.” *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2/2 (Eylül 2020): 277–300.
- Yılmaz, Cemal ve Yusuf Kılıç. “Eski Yakındoğu’nun Diplomasi Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 7/2 (Haziran 2020): 879–912.
- Yılmaz, Cuma Ali. “Mısır’ın Güçlü Firavun-Kralı: III. Amenhotep’in Tahta Çıkışı ve İmar Faaliyetleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (MÖ 1391–1353).” *Journal of History School*. 56 (Şubat 2022): 25–37.
- Yiğit, Turgut. *Eski Mısır Tarihi*. Ankara: Bilgin Yayınları, 2019.
- Yücel, Çağatay ve Umut Parlıtı. “Yakındoğu Arkeolojisinde Kudurrular ve İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 11/21 (Ocak 2021): 21–48.

Zadok, Ran. “Elam and BaAbylonia c. 1400–1100 BC”. (içinde) *The Elamite World*, Edited Javier Alvarez-Mon, Gian Pietro Basello and Yasmina Wicks, 201–220. London and New York: Taylor & Francis Group, 2018.

Zöngür, Özge. *Mezopotamya Kaynaklarında Dilmun*. İzmir: Sakin Yayınları, 2022.

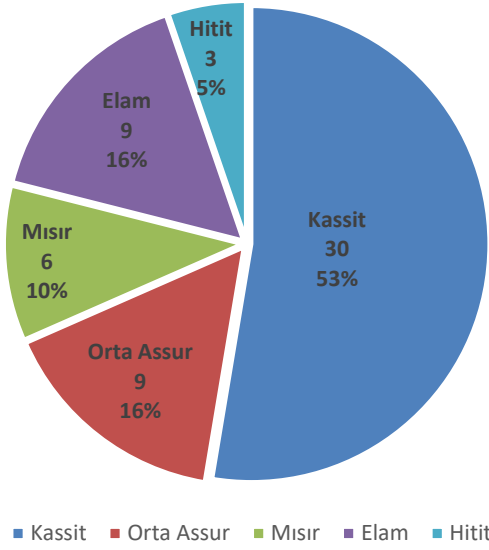

EKLER

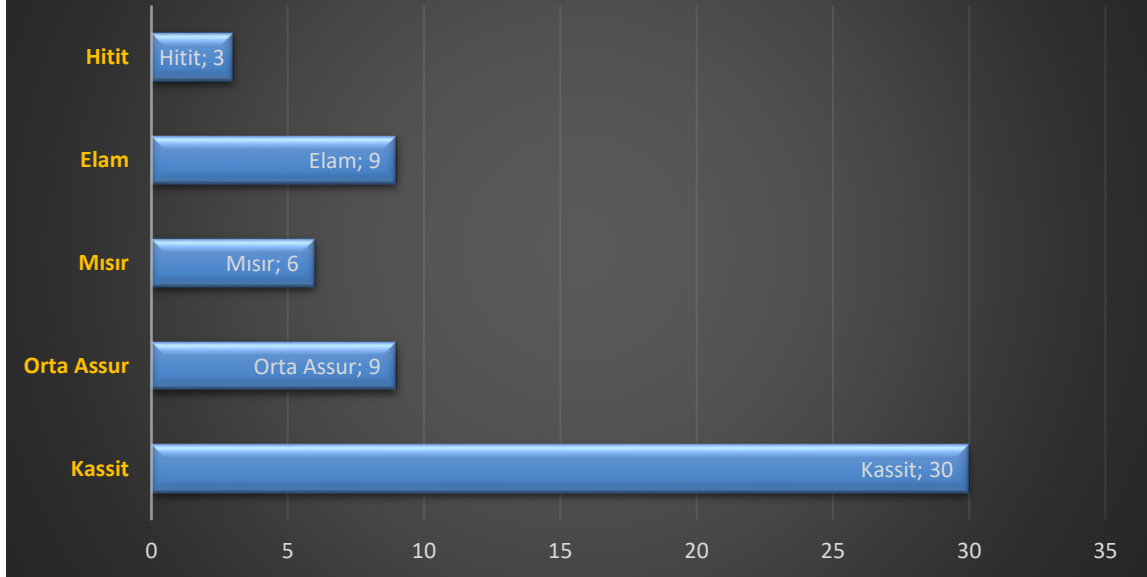

Harita.1: Kassit haritası (A.Comport, K.Köroğlu vd. anonim eserlerden revize edilmiştir.)

Devletler arası siyasi ilişkilerin hükümdar sayısı ile orantısı

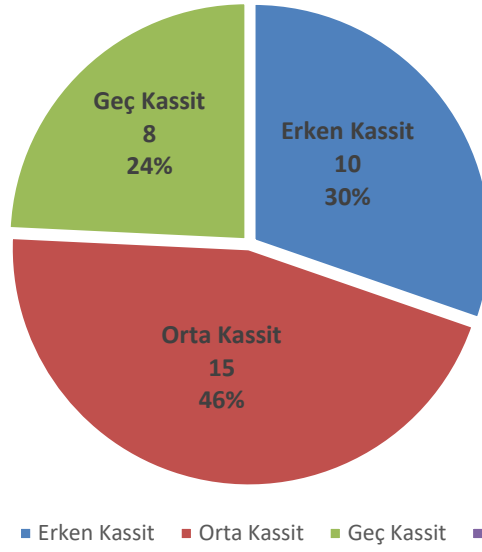

Devletlerarası siyasi ilişkilerin hükümdar sayısı ile orantısı

Grafik.1: Devletlerarası siyasi ilişkilerin hükümdar sayısı ile orantısı

Siyasi ilişkilerin dönemlerine göre hükümdar sayısı orantısı

Siyasi ilişkilerin dönemlerine göre hükümdar sayısı orantısı

Grafik.2: Siyasi ilişkilerin dönemlerine göre hükümdar sayısı orantısı

Resim.1: Kassit sosyal yaşam kültürü

Resim.2: Kassit Deities

Resim.3: Kassitlerde astronomi kudurru taşı

Resim.4: Kassitlerde hayat ağacı kültürü

Deity	Symbol	Essential Character	Babylonian or Other Equivalent
Alban		Only known as a (possible) theophoric element in the name ^m <i>Burra-Alban</i>	
Bugaš		Possibly the name of a god, or a general term meaning "god", like old Slavic Bogŭ, or old Persian "baga", it is also used as a title without the determinative ^d	
Buriaš, Ubriaš, or Burariaš	Lightening bolt?	A storm or weather god, the Slavic word buria ("storm"), Lord of Lands	^d Adad, Greek Boreas
Duniaš		Used in Karduniaš, the Kassite name for Babylonia	
Dur(a) Duri, Tura		God of the underworld	^d Nērgal
Duzagaš		Inscribed on a duckweight in the Middle Euphrates during the late 1 st Dynasty of Babylon period	
Gidar		A war god, also Maruttaš	Adar, ^d Ninurta
Ĥala, Šala	A barley stalk	Wife of the god of the Noonday sun, of Adar/Nusku, goddess of healing	^d Gula
Ĥarbe	Bird with back-turned head	Lord of the pantheon, also venerated in Hurrian areas.	Bel, ^d Enlil or ^d Anu
Ĥardaš		Possibly the name of a god, from Kara-Ĥardaš	
Ĥudha		An "air-god"	^d Adad
Indaš		Only known as a theophoric element in names, e.g. Karaindaš	Possibly Sanskrit Indra
Kamulla, Akmul	Human faced fish		^d Ea
Kaššu or Gal-zu		Eponymous ancestor god	
Laguda			
Maruttaš, Muruttaš, Maraddaš		A war god written with determinative ^d in "Nazi-Maruttaš." Also see Gidar	Adar, possibly the Vedic Maruts a plural form, equated with ^d Ninurta.
Miriaš, Mirizir	8 pointed star	The planet Venus, evening star, earth goddess?	Bēlet, Beltis, i.e. ^d Ištar
Nanai, or Nanna	Female on a throne	A huntress, Venus star	^d Ištar
Saḥ	Winged disc or cross	A sun god.	^d Šamaš, possibly Sanskrit Sahi
Sali		Theophoric element in name	
Sigme, Šikme or Siqme ^[9]		In the names <i>Burra-Ši-ig(k,q)-me</i> and <i>Ardu-Ši-ig-mi</i> .	
Šiḫu		Alternative reading of Ši-ĤU in the name Meli-Šipak	One of the names of ^d Marduk
Šimalia or Šumalia	Bird on high perch	"Lady of the bright mountains", or goddess of the snow-peaks, one of two deities associated with the investiture of kings	A form of the name Himalaya, Semele
Šipak, Šipaq, Šipag	Crescent moon	A moon God.	^d Sin
Šugurra		Possibly variant form of Šuqamuna	^d Marduk
Šuḫizabil		In the personal name <i>Burra-Šuḫizabil</i> .	
Šuqamuna, Šugamuna or Šugab ^[nb 3]	Bird on high perch	Great god of the Kassites, god of war and of the chase, One of two associated with the investiture of kings	"Marduk of the container" ^[nb 4]
Šuriaš	An arrow	Also a sun god, but this might be the star Sirius	^d Šamaš, possibly Vedic Surya
Tašši		Only known as a (possible) theophoric element in names	
Turqu		Only known as a theophoric element in names, e.g. Kadašman-Turgu	

Tablo.5: Kassitlerde tanrı listesi <https://www.crystalinks.com/kassites.html>

Kassite Dynasty of Babylon

(short chronology)

Ruler	Reigned	Comments
Agum II or Agum-Kakrime		Returns Marduk statue to Babylon
Burnaburiash I		Treaty with Puzur-Ashur III of Assyria
Kashtiliash III		
Ulamuriash		Conquers the first Sealand Dynasty
Agum III		
Karaindash		Treaty with Ashur-bel-nisheshu of Assyria
Kadashman-harbe I		Campaign against the Sutu
Kurigalzu I		Founder of Dur-Kurigalzu and contemporary of Thutmose IV
Kadashman-Enlil I	ca. 1374—1360 BC (short)	Contemporary of Amenophis III of the Egyptian Amarna letters
Burnaburiash II	ca. 1359—1333 BC (short)	Contemporary of Akhenaten and Ashur-uballit I
Kara-hardash	ca. 1333 BC (short)	Grandson of Ashur-uballit I of Assyria
Nazi-Bugash or Shuzigash	ca. 1333 BC (short)	Usurper "son of a nobody"
Kurigalzu II	ca. 1332—1308 BC (short)	Son of Burnaburiash II, Lost ? Battle of Sugagi with Enlil-nirari of Assyria
Nazi-Maruttash	ca. 1307—1282 BC (short)	Lost territory to Adad-nirari I of Assyria
Kadashman-Turgu	ca. 1281—1264 BC (short)	Contemporary of Hattusili III of the Hittites
Kadashman-Enlil II	ca. 1263—1255 BC (short)	Contemporary of Hattusili III of the Hittites
Kudur-Enlil	ca. 1254—1246 BC (short)	Time of Nippur renaissance
Shagarakti-Shuriash	ca. 1245—1233 BC (short)	"Non-son of Kudur-Enlil" according to Tukulti-Ninurta I of Assyria
Kashtiliashu IV	ca. 1232—1225 BC (short)	Deposed by Tukulti-Ninurta I of Assyria
Enlil-nadin-shumi	ca. 1224 BC (short)	Assyrian vassal king
Kadashman-Harbe II	ca. 1223 BC (short)	Assyrian vassal king
Adad-shuma-iddina	ca. 1222—1217 BC (short)	Assyrian vassal king
Adad-shuma-usur	ca. 1216—1187 BC (short)	Sender of rude letter to Aššur-nirari and Ilī-ḫaddā, the kings of Assyria
Meli-Shipak II	ca. 1186—1172 BC (short)	Correspondence with Ninurta-apal-Ekur confirming foundation of Near East chronology
Marduk-apla-iddina I	ca. 1171—1159 BC (short)	
Zababa-shuma-iddin	ca. 1158 BC (short)	Defeated by Shutruk-Nahhunte of Elam
Enlil-nadin-ahi	ca. 1157—1155 BC (short)	Defeated by Kutir-Nahhunte II of Elam

Tablo.6: Kassit hanedan listesi <https://www.crystalinks.com/kassites.html>